

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАЗІ.

INSTITUT UKRAINIEN DE SOCIOLOGIE À PRAGUE.

P. SOULATYTZKY:

ESSAIS DE L'HISTOIRE DE LA RÉVOLUTION EN KOUBAN.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

П. СУЛЯТИЦЬКИЙ

НАРИСИ
з історії революції
на
КУБАНІ

1926

ПРАГА

**Український Інститут Громадознавства в Празі.
Institut Ukrainien de Sociologie à Prague.**

ВИДАННЯ ІНСТИТУТУ:

I. Івасюк. Кубань. Економічний нарис.

Зміст: Загальні відомості. Сільське господарство. Промисловість і торговля. Сільсько-господарська промисловість. Рибальство та рибна промисловість. Лісова промисловість та лісові матеріяли. Гірська промисловість. Метали та металеві вироби. Мануфактурна промисловість. Продукція де-чого з бакалії. Де-які інші галузі промисловості. Фінанси. Банки. Чергові акти економічної політики країни. Найближчі сусіди Кубані на Кавказі. Ставропольщина та Терщина.

Матеріали до історії української революції.

П. Сулятицький. Нариси з історії революції на Кубані. Том I (березень 1917 року — червень 1918). З портретами й мапами. Стор. 196.

Зміст: Вступ. Упадок старої влади і утворення революційної. Перший Кубанський Обласний З'їзд. «Войсковая Рада» і «Войсковое Правительство» Боротьба за владу. «Кубанский Край» і «Кубанская Краевое Правительство». Кубанська Народна Республіка. Війна з большевиками. Добровольчча Армія. Новодмітровська умова. «Северо-Кавказская Советская Федеративная Социалистическая Республика». Повстання проти большевиків. Добровольчча Армія і кубанці на Дону. Відносини з Україною. Новочеркаська постанова кубанців.

Виготовлено до друку:

Матеріали до історії української революції.

П. Сулятицький: Нариси з історії революції на Кубані. Том II (липень р. 1918 — листопад р. 1919).

Другий Кубанський похід. Звільнення Кубані від большевиків. Нутрішня політика Куб. Уряду. Зовнішня Кубанська політика. Непорозуміння з Добр. Армією. Надзвичайна Красна Рада. Куб. конституція. Перевибори Військ. Отамана. Уряд П. С. Сушкова. Конфлікт його з Законод. Радою. Уряд П. І. Курганського. Конференція Дона, Кубані і Терека. Вбивство М. С. Ряболова. «Южно-Русская Конференція». Конфлікт Кубані з Добр. Армією. Насильство над Кр. Радою. Зміна конституції. Вибори нового Військ. Отамана (М. М. Успенського).

П. Сулятицький: Нариси з історії революції на Кубані. Т. III.
(грудень р. 1919—1922 р.)

2-й уряд П. С. Сушкова. Смерть Військ. Отамана М. М. Успенського. Відновлення конституції. Вибори нового Військ. Отамана Н. М. Букретова. Уряд В. М. Іваниса. Верховний Круг Дона, Кубані й Терека. Пілюковщина. Зелені. Третій («грязний») Кубанський похід. Капітуляція Кубанської армії на Чорноморському побережжі. Кубанці в Грузії. Кубанці в Криму. Кубанці на еміграції в Європі (Лемнос, Сербія, Чехословаччина).

Адреса: Ukrajinskyj Sociologický Ústav

Praha III. Šeríková, III. 4. Tchecoslovaquie (Evropa).

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАЗІ.
INSTITUT UKRAINIEN DE SOCIOLOGIE À PRAGUE.

P. SOULATYTZKY:
ESSAIS DE L'HISTOIRE DE LA RÉVOLUTION EN KOUBAN.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

П. СУЛЯТИЦЬКИЙ
НАРИСИ
З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ
на
КУБАНІ
(III-1917 — VI-1918)

Т. I

1925

ІРАГА

Д р у к а р н я
«Л Е Г И О Г Р А Ф И Я»
Praha-Vršovice, Šámová nř. 665

Від Видавництва.

Маючи метою подавати в світ «Матеріали до історії Української Революції», Видавництво Інституту Громадознавства на цей раз випускає «Нариси з історії революції на Кубані», про що в українській суспільно-політичній літературі досі нічого опубліковано не було. Про Велику Україну маються нариси П. Христюка (4 томи), про Галичину — книга проф. М. Лозинського — називаємо більш помітні праці, — а про Кубань праця П. М. Сулятицького є, здається, перша українською мовою. Таким чином, на українському суспільно-політичному овиді є вже матеріали про революційний рух майже на всіх наших землях.

Вагу і мету видавання матеріалів до історії української революції не треба увасаднювати — це справа ясна, бо треба передовсім зазначити необхідність зборання матеріалів, доки вони ще не зникли. Тому Видавництво Інституту Громадознавства постановило, в залежності від матеріальних засобів, випускати їй далі «Матеріали» включаючи в них, як історичні, політичні, соціологічні описи подій, так і ріжні збірки документів, а також спомини її записки кремих учасників революції. Мемуарна література українська так бідна, що Видавництво має старатися ріжними засобами сприяти написанню і виданню мемуарів з політичного й революційного укр. життя.

Розуміється, вся література, що до історії революції, не може не носити певного відбитку суб'єктивного світогляду авторів, а тому Видавництво, випускаючи «Матеріали», не висловлює цим ні чиєї думки, не дає ніякої офіційальної апробати, і за свої твори відповідають тільки автори їх.

Цим шляхом Видавництво звертається до всіх тих осіб нашого

громадянства, що брали ту чи іншу участь у визвольній боротьбі, з проханням про виготовлення матеріалів до історії цієї боротьби чи в формі збірок документів, чи окремих монографій, чи споминів і т. п. — і представлення їх Видавництву. Видавництво застерігає що єдиним критерієм при визначенні праць до друку є їх літературні чи історичні вартості, а також хоч відносна об'єктивність, — партійно-політичні та класові переконання авторів залишаються на боці.

Прага, 1 жовтня 1925.

M. Шаповал.

ПЕРЕДМОВА.

Приступаючи до праці, автор поклав був собі завданням відрати і подати читачеві можливо більше матеріалу з історії революції на Кубані. Умови для досягнення цієї мети були весь час несприятливі. Під рукою не було багатьох важливих документів, і дістати їх з ріжких причин було не можливо. Це іноді приводило до думки припинити працю, і якщо цього не зроблено, то лише з переконання її конечності навіть в недовершенному вигляді.

Сучасне молоде покоління, що буде творити майбутнє, мусить знати минуле, бо в ньому коріння будущого; мусить не тільки власним досвідом, а й за прикладом своїх попередників доходити того, як і чого не слід робити, і навпаки. Про кубанські події хоча написано вже досить багато, але майже виключно росіянами, і крім того, серед цієї літератури, за винятком книжки п. Покровського Г. «Деникинщина» (Берлін, 1923), немає ні однієї праці, що більш-менш систематично освітлювала б історію Кубані останніх років.

Дуже відчувається брак хоча б епізодичних праць і споминів кубанських політичних і громадських діячів, котрі з ріжких причин досі майже нічого не опублікували. Тому автор мусів використовувати іноді особисті спогади і усні оповідання де-кого в бравших участь в тих чи інших подіях.

Це, а також і те, що події, яких доводиться торкатися, ще не покрилися порохом не то що століть, а навіть десятиріч'; що вони ось-ось минулися, і безпосередні і посередні наслідки і впливи їх сучасники бачуть і відчувають іноді дуже болісно, — не може, звичайно, гарантувати абсолютної безсторонності. Можливі помилки в опису і розумінні тих чи інших діячів, подій, вчинків, але від

них ніхто не забезпечений в подібних умовах. В кожному разі, автор совісно намагався правдиво викласти зібраний ним матеріал і зробити з нього відповідні логічні висновки, часом, може, й не зовсім приємні. Можливо, що в факти і документи, котрі ці висновки змінили б істотно, але, на жаль, і не з власної вини він іх не знає.

Якщо ця праця викличе істотні зауваження, оголошення відповідних фактів і документів і тим спричиниться до всеобщого висвітлення революційної доби на Кубані; а це дасть можливість комусь іншому — може на підставі того ж принципу, що минуле вчить, чого і як не слід робити, — написати ліпшу працю про Край, якому автор віддав кращі свої роки і сили, то своє завдання вона виконає.

Для повнішого і яснішого зрозуміння подій автор вважав необхідним стисло торкнутися дореволюційного минулого Кубані. Тут йому довелося стрінутися з тими ж перешкодами, про які сказано вище. Тому, хто захотів би глибше простудіювати це минуле, де-яка література, крім зазначеної в примітках, подається далі (ст. 66).

Всім, хто допомагав ласково авторові в виготовленні цієї праці (хто первом, хто книжкою чи документом, хто оповіданням, хто вказівкою, хто терпеливим вислуханням і читанням первітних чернеток), він складає свою сердечну подяку, не перелічуючи всіх окрема, бо в сучасних умовах нашого життя, така подяка може потягти за собою і яку-небудь неприємність для того, кому дякують.

Цей мотив відпадає, що до організацій і установ, і тому автор

А. з почуттям глибокої вдячності вгадує бувший Український Громадський Комітет в Ч. С. Р., що свого часу уділенням літературно-наукової стипендії дав йому фізичну можливість перевести більшу частину праці;

Б. і щиро дякує:

1. Союзові Українських Народніх Товариств м. Нью-Йорку, що започаткував матеріальну допомогу в справі друку;

2. Українському Інституту Громадознавства в Праазі, що теж прийшов на поміч в цій справі з матеріального боку, а також дав праці своє ім'я, під яким вже вийшла одна книжка про Кубань п. Івасюка І.;

3. і Українському Громад. Видав. Фондові, що технічно перевів справу друку.

1925, 8-ІХ. м. Прага.

Автор.

Вступ.

I.

«Що ми? Чи ї діти?
Яких батьків?»

T. Шевченко.

Україна існувала віки, як самостійна держава. Але згодом, знесилена в боротьбі з ворогами — з яких чи не найлютішими були попередники князів та царів Московських, князі Суздальські — вона stratiла свою самостійність і увійшла в склад Литви (коло половини XIV віку), а пізніше Польщі (р. 1569).

В половині XVII віку Україна визволилася в неволі польської і стала знову незалежною державою.

Гетьман Богдан Хмельницький, бажаючи придбати військового спільника*) в метою оборонити Україну від насоків Польші, котра не хотіла зректися панування над Україною і над українським народом, а також від наїздів татар, складає з царем Московським Олексієм Михайловичем, так звану, Переяславську Умову (8 січня р. 1654)**.

По Переяславській Умові Україна, входячи в спілку з Москвою, не губила своєї самостійності, а ставала лише під її протекторат (охорону). На чолі держави залишився вільно обраний Радою гетьман. Мала вона власні: армію, скарб, закони, суд, адміністрацію, школу, незалежну від Московського патріярха церкву, а також мала право безпосередніх зносин зо всіма державами, крім Туреччини та Польщі (з останніми Україна могла входити в стосунки в порозу-

*) В. Липинський. «Україна на переломі». Київ—Віден, 1920 р., ст. 27—30.

М. С. Грушевський. «Ілюстрована історія України». Київ, 1919 р. ст. 312-316.

**) Відомі російські вчені пр. Сергєєвіч («Лекции и изследование по древней истории русского права»), і проф. барон Нольде («Очерки русского государственного права») кажуть, що формою свою Переяславська Умова є міжнародною умовою двох окремих, незалежних держав.

мінні в Москвою). За військову допомогу Україна зобов'язалася виплачувати Москві грошеву данину.

Москва дуже швидко порушила цю умову. Вона не тільки й на думці не мала допомогти українському народові в його боротьбі за свою незалежність, а навпаки, заваялася використати скрутне становище України, щоб знищити її, яко самостійну державу, а українські землі приєднати до себе.

Москва знала, що цілу Україну зразу приборкати вона не зможе, знала також і те, що народ український не зрееться боротьби за самостійність своєї держави, доки матиме власний уряд і власну армію. І через це свою програму поневолення України вона провадить в життя не зразу, а поволі.

Перше — що робить Москва — віддає Правобережну Україну Польщі (Андрушівська Умова р. 1667);

друге — касує українську армію і уряд український, нищить українську інтелігенцію і вилюднює Україну.

Щоб забезпечити своє господарювання, «союзник» розташовує на Україні своїх солдатів, а українських козаків і селян жene вдалекі походи, а як нема війни, то в Росію чи на Кавказ будувати фортеці, копати протоки (канали) та на інші роботи, часто-густо в маєтках російських генералів, аби були вони подалі від України*).

Це і фізично і економічно знесилувало Україну. Оскільки вона була вилюдніла і зубожіла через 80 років після складення Переяславської Умови, свідчить почасти рапорт російського фельдмаршала Мініха цариці Ганні (р. 1735), в якому він, згадавши про те, що Україна, котра давала раніше без усякого напруження 100.000 війська, дала на війну з турками ледве 20.000 козаків, по більшості безкінних або на сухоребрих шкапах, писав: ...«Казацькі города опустошаются... а командающие въ Украинѣ генералы заботятся только о приращеніи новозаложенныхъ слободъ своихъ. Казаки многими тысячами въ Польшу, къ запорожцамъ, татарамъ и туркамъ бѣгаютъ и противъ Россіи служатъ; а Украина, такая благословенная земля, опустошается... Ваше Величество! Благоволите генерала Ушакова или другого какого нибудь вѣрнаго человѣка хотя бы на одинъ мѣсяцъ прислать въ Бахмутскую провинцію и Извумскіе города. Онъ на тамошнее разореніе такъ же, какъ и я, безъ слезъ смотрѣть не будетъ, какъ не только дворы, но цѣлые улицы и слободы давно впустѣ лежать»**).

*) По-над 300.000 українців було вжито російським урядом на непотрібні Україні роботи. Щось коло 100.000 калік повернулося додому, а останні прошли від тяжких умов праці та під батогами московських дозорців. Десятки тисяч українських козаків будували Петербург; дуже багато їх загинуло тоді у Фінських болотах, і коли кажуть, що царь Петро I збудував російську столицю на українських кістках, то це твердження має підстави.

**) М. Драгоманів. «Політичні пісні Українського народу XVIII—XIX ст.» ч. I, розд. II, Женева, 1885 р. ст. 81—82 (у російського вченого С. Соловьова — «Історія Россії», т. XX, ст. 97—99).

Виборна військова старшина в українській армії заміняється призначеною російським урядом з росіян, а коли й в українців, то тільки з зрадників («изъ благонадежныхъ»), і нарешті — українське військо цілком касується.

Вибори гетьмана починають відбуватися під додглядом Москви. Вживається заходів, щоб позбавити гетьмана впливу на старшину, на народ та щоб пересварити їх між собою*).

З часом Російські цари засвоюють собі право затверджувати обраного Радою гетьмана, а нарешті, посада гетьмана касується, і робиться все, щоб навіть «время и имя гетмановъ исчезло изъ памяти людей» (лист цариці Катерини II до ген. Румянцева, що правив тоді Україною).

Старшина військова, взагалі українська інтелігенція, котра робила опір заходам російського уряду на Україні, переселяється в Росію, заганяється до Сибіру, держиться по тюрьмах, знищується.

На адміністративні посади російський уряд спочатку признає «своїх» людей, а потім українські урядові установи касуються і замінюються російськими.

Вводяться російські закони, російський суд, касується український скарб, а податки, до того ж значно збільшенні, український народ примищується виплачувати Росії.

Українська церков позбавляється самостійності і підпорядковується спочатку Московському патріярхові, а пізніше Російському Синодові.

Українські школи знищуються, а в тих, що лишаються, навчання провадиться на російській мові.

Вживання на Україні української мови в державних і громадських установах забороняється.

Україна, одно слово, через яких 120 років після складення Переяславської Умови, цілком губить свою незалежність і стає російською колонією. З пам'яти українського народа поволі вибивається не тільки «время и имя гетмановъ», а й назва рідної землі — У краї на, замісць якої починає вживатися штучна назва — «Малоросія». І в той час, як недобитки української інтелігенції, «льстя себя надеждой сдѣлателься на счетъ націи хорошими владѣльцами, оставили сію націю ожидать обѣтованія Отча свыше» (автор «Історії Русовъ»), обмосковлюються — народ обертається в рабів.

Ще Богдан Хмельницький розгадав намір свого «союзника», «одновірного» царя Московського, і поклав був за всяку ціну розір-

*) «Для нашей безопасности на Украинѣ — писав за часів царя Петра I князь Дм. Голіцин до міністра Головкіна — надобно прежде всего посѣять несогласіе между полковниками и гетманомъ; не надобно исполнять всякия просьбы гетмана... Когда народъ узнаетъ, что гетманъ такой власти не будетъ имѣть, какъ Мазепа, то надѣюсь, что будетъ приходить съ доносами... Какъ прежде я Вамъ писаль, такъ и теперь повторяю: необходимо, чтобы во всѣхъ порубежныхъ городахъ были полковники несогласные съ гетманомъ; если будутъ несогласны, то дѣла ихъ всѣ будутъ намъ открыты» — (Та ж праця Драгоманова, розділ I, ст. 69 — у Соловьова, т. XVI, ст. 40—41).

вати з Москвою, та смерть не дала йому цього зробити. Гетьмани — Виговський, Дорошенко, Мазепа — хотіли віправити велику помилку Богдана Хмельницького, але ім не поталанило. Знесилена Україна вже не знайшла в собі відпорної сили і стала здобиччю зусідів.

II.

Росія за перші сто років свого панування над Україною багато встигла зробити, щоб повернути її в російський край, щоб ще здо, як казала цариця Катерина II, «развратное мнѣніе малороссіянъ, по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго (російського цеб-то) совсѣмъ отличнымъ»; але доки існувало українське козацьке братство — Запорозька Січ, уряд російський не міг вважати приєднання України до Росії цілком закінченим.

Після складення Переяславської Умови Січ не мало заподіяла лиха. Не раз і не два Запорожці, на чолі з деякими кошовими — зрадниками, допомагали Москві зміцнюватися на Україні. Але, не вважаючи на великі часом помилки Запорожжя, народ все ж покладав на своїх козаків надії і сподівався, що в останню хвилю вони допоможуть йому вирватися з ярма московського, як колись допомогли визволитися в неволі польської.

І дійсно, иколи траплялося, що в останню хвилю козаки приборкували свою сваволю і виконували наказ гетьмана чи йшли на заклик інших проводирів, коли Україна повставала. В останні дні свого існування Січ взяла діяльну участь в гайдамацькому повстанні (Коліївщини) в тій час частині України, що була під Польщею*).

Запорозька Січ за цариці Катерини II була єдиним місцем, де знаходили притулок всі ті, хто не витримував російського чи польського панування, та вона ж була єдиним притулком і для українських патріотів, котрі не губили надії на визволення свого народа і на утворення української держави.

Російський уряд розумів, що коли б український народ повстав проти Росії, то не хто, а козаки стояли б на чолі повстання, бо в той час Запорозька Січ була єдиною організованою силою на Україні, і цариця Катерина II наважується скасувати Січ. До того ж козацькі землі дуже приваблювали російських панів. Російський уряд вже почав був добіратися до цих земель і час од часу клапоть за клаптем обмежовував їх та, щоб зміцнити своє становище і в запорозьких степах, заселяв їх сербами, німцями, молдаванами та росіянами.

*) Визвольний рух, відомий під назвою гайдамацького, перед роком 1768 набрав такої сили, що Польща була вже згубила надію утримати українські землі в своїх руках. Росія боялася, щоб повстання не перекинулось на лівий берег Дніпра, тоб-то, на частину України, що була під її пануванням, і послала на поміч Польщі своїх солдатів та донських козаків. Повстання було придушене, а проводирів, на чолі з Гонтою, Росія видала Польщі.

«Та ще не світ, та ще не світ,
Та ще не світас,
Та хитрий москаль запорозьку землю
А кругом об'їзджає.
Ой, об'їхавши запорозьку землю,
Та став степ межувати;
Ой, став городи, панські слободи
По річках сажати».

Народня пісня).*

Останній Кошовий Отаман Січи Запорозької, Петро Кальнишевський, бачив, що для того, щоб Україна могла визволитися від Росії хоч в майбутньому, треба останню її силу — організоване українське військо, Запорозьку Січ — зміцнити. Він вважав необхідним вивести Січ з станової окремішності, в якій вона до того часу перебувала, перетворити військо в державний організм**).

П. Кальнишевський з гуртком однодумців мав цілий план відродження української держави, до переведення якого в життя й приступив.

Він почав з колонізації запорозьких степів, дурно роздаючи землю селянам-українцям. За десять літ свого отаманування Кальнишевський заселив великі простори і збудував кілька сот сел. В кожному селі коштом січового скарбу було поставлено церкву й школу. На Катеринославщині за його часів шкіл було в три рази більше, ніж через сто років, коли там заводилося земство. Дбав він також про розвиток хліборобства, промисловості, ремесла, торгу. Крім того, він мав на меті, використовуючи гайдамацький рух, приєднати визволені повстаннями українські землі до Запорожжя.

Про такі наміри Кошового російський уряд довідався ще до того, як російське військо здавило Коліївщину, але обставини не дозволили йому тоді ж ліквідувати Січ. Пугачовський бунт та турецька війна, в якій необхідна була допомога Запорожців, відсунули на деякий час зведення останніх рахунків Росії в Україною***).

В літі р. 1775, 5 червня, 40 тисячна російська армія, в склад якої входили і 13 полків донських козаків, облудою захопила Січ. Росіяне спалили й зруйнували всі оселі козацькі, а скарб і все майно січове розграбували. Навіть церкву вони не помилували: всі святощі церковні були покрадені, ікони пообидрані. Кошового Отамана

*) М. Драгоманів, та ж сама праця, розділ I, ст. 71.

**) Державна традиція це вмерла на Запорожжі, і січовики при кожній нагоді висували її наперед. Так наприклад, в Законодавчій Комісії р. 1767 в той час, як донці, уральці, терці говорили про необхідність зазначення в законі прав козацтва, як вільного стану (сословія), згадували про «древнія обыкновенія» військ в обсягу управління, «про привілеї», а не про політичні права козацьких країв, не про автономію їх, — представник Січи, Скапа, рішуче висловував історичні права Запорожжя, яко республіки, і зобов'язання російського уряду. (С. Г. Сватиковъ. «Россія и Донъ». Вѣна. 1924. ст. 198 і 202).

***) В. Антонович. «Коротка історія козаччини». Коломия. ст. 207—220.

мана вивезено в Росію і замкнуто в Соловецькому монастирі, а іншу січову старшину заслано до Сибіру.

«Із-за гори з-за Пиману вітер повівав,
Да вже ж Москва Запорожжя кругом обступав.
Ой, облягла, обступила, та в город вступила,
Московськими знаменами город закрасила.
Пішла Москва по куріням запасу збирати,
Як би Січу розорила, почала гадати.
Взяли сотню, Кошового і писаря полкового:
Щоб не було Запорожжя поки світа того!
Прокляті драгуни запас одбірали,
Запорожці в чистім полі, як орли літали,
А російські генерали церкву грабували,
Кругом церкви, церкви січової, та калавуром стали,
Ой, священику о. Владимиру служити не дали.
Вражі пани, руські генерали — єретичні сини,
Край веселий, степ широкий тай ванапастили»*).

Так розповідає українська пісня про руйнування Січи.

Між іншим, Запорожці не хотіли скласти зброю і віддатися москалям без бою, та старшина бачила, що не переможе несподівано обложена Січ московського війська, і вгамувала січовиків.

«Васюринський козарлюга
В корчмі п'є, гуляє,
Кошового Отамана
Батьком називає.
Позволь, Батьку Отамане,
Нам на башті stati,
А щоб тому москалеві
З плеч голову стяти.
Не позволиш з палашами,
Позволь з кулаками,
Щоб хоч слава не пропала
Поміж козаками».

Народня пісня.

Таким чином, через 120 літ після складення Переяславської Умови, Росія знищила останню фортецю українства.

Січові землі — де-кілька мільйонів десятин (від р. 1775 до р. 1784 — 4,470.302 десят.) було роздано коханцям цариці Катерини та взагалі російським панам, а козаків, котрі попалися до рук російського війська, позаписували — кого в міщене, кого в селяне, а кого в так звані пікінерські полки російської армії.

*) М. Драгоманів, та ж сама праця, розділ I ст. 7, 8, 25. Інші пісні, що їх немає в праці Драгоманова, цитуються за збірником укр. пісень, виданим Оренштайном, збірниками Лисенка і інш.

«Ой, повезали запорозьких козаків у Москву город спішно,
Ой, посадили їх у неволю — сенаторам втішно,
Ой, тішились пани сенатори і менші генерали,
Ішо відобрали в запорожців землі та володіють самі.
Славне було Запорожжя всіми сторонами,
А тепер ніде прожити та за москалями».

Народна пісня).*

З серпня р. 1775 Російська цариця Катерина II сповіщає маніфестом, що «Съечь Запорожская въ конецъ уже разрѣшена со истребленіемъ на будущее время и самого названія запорожскихъ казаковъ». Цариця докладно розповідає в маніфесті про те, що саме примусило її зруйнувати Січ. Запорожці обвинувачувалися в тому, що вони:

а) домагалися повернення Січі вахоплених російським урядом земель, які вони здавна вважали своєю власністю; на думку ж цариці, ці землі, «хотя и составляютъ часть Малороссіи, но тѣмъ не менѣе особеною принадлежностью казаковъ запорожскихъ никогда не были, да и быть не могли, потому что они въ самомъ бытіи своемъ не имѣли никакого законнаго начала, слѣдовательно же и собственности никакой въ земляхъ, а были единственно терпимы въ тѣхъ земляхъ, гдѣ они жили въ замѣну прежней тамъ военной стражи»;

б) перешкоджали російським офіцерам межувати ці землі, будували на них свої зимовники, а людей, яких оселив тут російський уряд, переселяли на Запорожжя;

в) «5. Принимали къ себѣ, не смотря на частыя имъ отъ правительства нашихъ запрещенія не однихъ уже прямо въ казаки вступающихъ бѣглецовъ, но и людей же на тыхъ, семье и стыхъ черезъ разныя обольщенія уговорили къ побѣгу изъ Малороссіи для того только, чтобы себѣ подчинить и завести у себя собственное хлѣбопашество, въ чёмъ довольно уже и предупредили; ибо поселянъ, въ земледѣліи упражняющихся, находится нынѣ въ мѣстахъ бывшаго запорожскаго владѣнія до пятидесяти тысячъ душъ.

д) «6. Наконецъ, тѣ же запорожцы стали распространять свое-вольные свои присвоенія и до земель, издревле принадлежащихъ нашему войску Донскому, непоколебимому въ должной къ намъ вѣрности, всегда съ отличностью и мужествомъ въ нашей службѣ обращающемся и порядкомъ и добрымъ поведеніемъ пріобрѣтшему навсегда къ себѣ отлично наше Высочайшее Монаршее благоволеніе, дѣлая и симъ Донскимъ казакамъ запрещенія пользоваться оними землями, которая уже долговременно въ ихъ обладаніи состоять. Всякій здраворазсуджающей можетъ тутъ легко проникнуть, какъ лукавое намѣреніе запорожскихъ казаковъ, такъ и существительный отъ оного государству вредъ. За водя собственное хлѣб-

*) А. Кащенко. «Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове». 4 вид. Катеринослав—Лейпциг, ст. 293.

бопашество, разторгали они тѣмъ самое основаніе зависимости ихъ отъ Престола Нашего и помышляли конечно составить изъ себя посреди отечества область, совершенно независимую, подъ собственнымъ своимъ неистовыемъ управлениемъ, въ надеждѣ, что склонность къ развратной жизни и къ грабежу будетъ при внутреннемъ изобилии безпрестанно обновлять и умножать ихъ число»*).

Жах перед приводом самостійної України — це був єдиний і дійсний мотив до злочину цариці Катерини, яка навіть в указі Сенату не соромиться писати, що відносно українців треба мати: «волчій ротъ и лисій хвостъ»**).

«Ой, і не гаразд, запорожці,
Не гаразд вчинили —
Степ широкий, Край веселий
Тай занапостили.
Ой, хоч гаразд, хоч не гаразд,
Нічого робити,
Добре буде запорожцям
І під турком жити».

Народня пісня.

Частина Запорожців не покорилася насильству. Козаки не довго думали, де їм шукати порятунку від пікінерських полків.

«Ta хоч турчин і невіра,
А він правду має, —
Як приб'ється козаченко,
То він привітає.»

*Народня пісня***).*

Шлях до Туреччини Запорожцям був добре відомий, і вони «накивали п'ятами».

Султан Турецький дозволив козакам оселитися в Туреччині недалеко від українського кордону. Не подобалося російському урядові близьке сусідство непокірних Запорожців, і він починає зманиювати їх назад, обіцяючи дати їм землю та привileї і прости іх в.loчи (р. 1779 та 1780 цариця Катерина маніфестами обіцяла повну амністію «бѣглецамъ, самовольно отлучившимся за границу»)****).

*) Н. Маркевичъ. «Исторія Малороссії». Москва, 1842 р.т. IV, ст. 446—451.

**) «Кievskaya Stariна», 1882 р., № 11, ст. 383.

***) Записана з слів К. Я. Безкровного.

****) С. Петлюра. «Причинок до історії переселення турецьких запорожців на Кубань». Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. т. LXV.

«Ой, пише Москаль листи до Кошового: «Ой, ідіть до мене жити
Що оддам землю да прежнью, по Дністер границию».

— Ой, брешеш, брешеш, превражий Москалю, це ж ти хочеш
обманити;

Ой, як підем в твою землю, будеши лоби голити»*).

Так відгукнулися козаки на заклик російського уряду.

Тоді російський уряд р. 1779 на підставі айналінованської конвенції офіційно важав від султана пересунення Запорожців в глибину Туреччини, і той звелів Запорожцям пересунутися далі від українського кордону за Дунай, де й дозволив їм заложити Січ**).

Коли на Україні стало відомо, що Січ відродилася за Дунаєм, зараз же січовики потягли в Туреччину. За Дунаєм, здавалося Запорожцям, ще була козацька воля.

«Ой, деж ваша, славні запорожці,
Та вольная воля?

Наша воля по тім боці моря,
Така наша доля.»

*Народня пісня***).*

Але в часом де-кому в Запорожців життя в Туреччині не подобалося. До того ж їм надокучили і постійні непорозуміння й сварки з донськими козаками, з котрими довелося жити поруч («некрасовці» або «липоване» — прийшли в Туреччину раніше від Запорожців). Одні з дозволу Австрійського цисаря перейшли до Австрії і оселилися в Банаті, біля річки Тіси, між городами Цента та Панчов†), звідкіля згодом більша частина повернулася знову до Туреччини в район Сеймена, а менша — залишилася там; другі ж стали повертатися додому, на Україну††).

Російський уряд, щоб збільшити кількість козаків, охочих вернутися з Туреччини, та щоб зменшити кількість бажаючих тікати з України, надумав відродити на Україні запорозьке військо і долучив Антону Головатому та Захару Чепізі збирати охочих.

Спочатку цьому війську було дано назву — «Върное Войско Запорожское», а потім стали звати його «Войскомъ вѣрныхъ казаковъ

*) М. Драгоманів, та ж праця, розд. I, ст. 24—25.

**) П. Г. Бутковъ. «Материалы для новой истории Кавказа съ 1722 по 1803 г.». т. II, С. П. Б. 1869 р. ст. 250.

***) М. Драгоманів, та ж сама праця, розділ I, ст. 32.

†) В Банаті Запорожців було біля 8.000 душ. Вони мали своєго виборного кошового отамана і курінних, свій суд, свою адміністрацію, свої порядки землеволодіння і заховали всі національні особливості. На випадок війни ставали в ряди австрійського війська, але заховуючи цілком свою військову організацію, при чим одержували за це від уряду платню на загальних підставах.

††) О. Кондратовичъ. «Задунайская Сѣчь». «Кievская Старина», 1883 р. № 1, ст. 49—50.

В. А. «Сѣча — Setscha. Поселенія запорожцевъ въ Банатѣ». «Кievская Старина», 1882 р. № 6.

Черноморскихъ». Першим військовим отаманом був Сидір Білий. Поселили були нове Військо спочатку біля Дніпровського лиману в Кінбурською косою, а потім р. 1790 Черноморцям було «подаровано» землі по-між Бугом та Дністром. Незабаром на військові землі стали переселятися: січовики, котрі не пішли до Туреччини; ті, хто вертався з Туреччини; всі ті, хто шукав порятунку від панщини, яку цариця Катерина остаточно завела на Україні р. 1783 — записано було в кріпаки до 25000 Запорожців, — і військо стало змінюватися, вбиватися в силу. Вже р. 1790 військо мало 25 великих осель *).

Надії російського уряду не справадилися.

Мало козаків верталося в Задунайської Січи. Це, а також і те, що запорозьких степів уже не вистачало на подарунки російським панам, привело до того, що російський уряд почав козацькі землі роздавати панам та німцям колоністам, а Черноморців повернати в кріпаків.

«Дарувала нам цариця землю
І всі чотирі лимани,
Гей, ловіть, ловіть, хлопці, рибу
Та спрямляйте жупани.
Ми думали, милі браття,
Що ми жупани спрямляєм,
Аж ми собі, милі браття,
На ніженки кайдани заробляли»**).

Так співали козаки про той «чорноморський подарунок». Добре відомим шляхом Черноморці знову тікають до Туреччини.

«Ой, дала нам Судариня землі та веліла відобрести,
А нас чорноморців в рекрути забрати.
Козаки, як це почули, стали утікати,
Стала Судариня та на них гукати:
Ой, не утікайте, славні запорожці,
Ой, я не велю вас у рекрути брати.
Ой, не можем вже себе спинити,
Було б степів наших на трое не ділити».

Народня пісня.

Щоб урятувати військо, старшини військові: Головатий, Чепіга та Сидір Білий стали домагатися від російського уряду дозволу переселитися на друге яке місце.

*) Ор. Л—к. «Потемкинъ и Черноморцы». «Кievская Старина», 1887 р., № 9, ст. 189.

М. Уманець. «Антін Головатий». Львів. 1891 р.

Ф. Щербина. «Історія самоуправлення у Кубанскихъ казаковъ». «Кievская Старина», 1884 р., № 2 ст. 224—226.

**) А. Кащенко. Та ж сама праця, ст. 333.

АНТИН ГОЛОВАТИЙ

Портрет роботи М. Іванова
(Київський худ.-промисл. і науковий Музеї.)

«Боже, наш Боже! Боже милостивий!
Що ми родилися в світі нещасливі!
Служили ми вірно в полі і на морі,
Та зосталися убогі і босі і голі.
Старалися ми землю вислужити,
Щоб в вольності нам віку дожити.
Дали нам землю від Дністра до Бугу,
А границею по бендерську дорогу —
Дністровий і Дніпровий обидва лимани,
Добувати рибу, справляти жупани.
Прежню землю взяли та й цю відбирають,
А Тамань нам дати тепер обіцяють!
Ми б пішли й туди, аби нам сказали,
Щоб не загубити козацької слави».

Народня пісня).*

Цариця Катерина з радістю згодилася здихатися Чорноморців і дала їм «грамоту» на землі між Азовським морем та річкою Кубанню — «Кубань», по-чоркеському «Пшиз», що означає «князь річок», в старі часи звалася «Варданус»**) — які пожалувала їм «въ вѣчное владѣніе».

«Всѣ состоящія на упомянутой нами пожалованной землѣ всякого рода угодья, на водахъ же рыбныя ловли — каже, між иншим, ця грамота — остаются въ точномъ и полномъ владѣніи войска Черноморскаго, исключая только мѣст для крѣпости на островѣ Фанагорія и для другой при рѣкѣ Кубани, съ подлежащимъ для каждой выгономъ, которая для вищей войску и особливо на случай войны безопасности сооружены бытъ имѣютъ»***).

Або в кріпаки чи в російську армію, або на Кубань — таке питання козаки повинні були вирішити. Чорноморці не хотіли йти в кріпаки, не хотіли вони й козацтва позбавитися, а де-хто і на Кубань не згодився йти.

«Дарувала Катерина козакам лимани,
Ловіть, хлопці, рибу, справляйте жупани!
Дарувала землі від Дністра до Бугу
Аж по ту границю — бендерську дорогу.
Дарувала, дарувала та й назад одняла
І жалю-печалі козакам завдала:

*) М. Уманець, та ж сама праця. Склав цю пісню А. Головатий.

**) И. Попко. «Черноморские казаки въ ихъ военномъ и гражданскомъ быту». С. П. Б. 1858 р.

***) «О времени поселения бывшаго Черноморского казачьяго войска на мѣста нынѣ имъ занимаемыя и о происходившихъ перемѣнахъ по военному и гражданскому управлению». Записка, составленная по архивнымъ источникамъ въ 1865 г. есауломъ Барилкомъ и хорунжимъ Кіяшко. «Кievская Старина», 1897 р. № 5, ст. 49.

Нашу землю на панів роздала,
А нас козаченків на Кубань-річку вагнала.
А ми козаченьки там жити не схотіли,
Посідали на човники, на Дунай махнули.
Тепер, хлопці, моліть Бога за царицю небогу,
Що нам показала на Дунай дорогу».

Народня пісня.

Не няли віри Чорноморці російському урядові. Почували, що він і на Кубані іх достане і не дасть їм спокою. А може й прочули, що на Кубані мають поселити також донців*). Та все ж Чепіга та Головатий зібрали круг себе де-кілька тисяч козаків, котрі згодилися мандрувати на Кубанські степи.

«Ой, тисяча сімсот девяносто первого року,
Гей! вийшов указ від тої цариці з Петербургу городу,
Ой, щоб пан Чепіга та пан Головатий,
Зібрали все військо запорозьке,
Гей! виступали та на Кубань річку
На вічне врем'я, гей!
Бувай здоров, Дніпро, ріка мутная!
Підем на Кубань чистої напитися.
Бувайте здорові, всі куріні наші!
Тут вам без нас розвалитися.
Там будем жити, там будем гуляти і рибу ловити,
А вражого черкеса, та як того зайця,
Будем по горах гонити».

Народня пісня.

З великим жалем Чорноморці кидали Рідний Край. Прийшли чужі люди, розташувалися, а українців з своєї землі, з своїх хат вигнали...

«Зажурилися чорноморці,
Що ніде прожити,
Уселився вражий москаль,
Виганяє в хати.
Ой, годі ж вам, чорноморці,
Худобу плодити,
Гей, запрягайте воли в вози,
Ідіть на Кубань жити.
Ой, як вийшли чорноморці
На крутий гори,

*) Р. 1792 велено було 6 полків донських козаків поселити на верхній і середній Кубані, до ст. Усть-Лабинської. Граф Гудович, командуючий війсками, хотів був переселити Хоперський полк, що складався майже виключно з українців, Волзький, в якому було багато українців, і 3 донських, але цариця не погодилася з цим і наказала переселити лише донців, збільшивши кількість їх. (П. Г. Бутковъ, та ж праця, ст. 246—247.).

Та глянули чорноморці
У чистеє поле.
Ідуть, ідуть чорноморці,
Не раз ноги гнуться,
А як глянуть у рідний край,
З очей слізози льються.
Добре було депутатам
Чари одпивати,
Та не добре чорноморцям
Рідний край кидати...»

Народня пісня).*

III.

Ще за часів Великого Князівства Київського частина Кубані була українським краєм, який звався князівством Тмурараканським. Осередком цього князівства був теперішній Таманський півостров (тоді острів), на якому в кутку Таманської затоки, біля теперішньої Сінної, була грецька колонія — Фанагорія.

Коли саме українці оселилися в Тмураракані, докладно не відомо, але вже в середині X віку вона належала до Великого Князівства Київського.

За старих же часів, як свідчать стародавні письменники (Страбон, Птоломей, Пліній) тут жило багато всяких народів**).

Тмураракань лежала на шляху великого торгу Європи в Азію, мала вона не аби-яке значіння для України, і тому Київські князі не раз ходили походами на Кавказ, щоб зміцнити її положення. Як і інші українські землі в ті часи, Тмураракань мала своєого князя, свого архієрея (архієрей у Фанагорії був вже в VIII віці). Але свого княжого роду там не було, ії князями були весь час «іагої» (вигнанці), серед котрих прославився своїми походами проти косогів (кубанських черкесів) та перемогою над їхнім князем Радедесю — Мстислав Удалий, син Володимира Святого***).

В другій половині XII віку Тмураракань Україною була стачена. Спочатку її захопили греки, потім італійці, потім татаре і, нарешті, турки. Українське населення в Тмураракані було майже знищено, але, можна гадати, зовсім воно ніколи там не переводилося, ховаючись при небезпеці в плавнях. Згодом, як виникла Запорозька Січ, Запорожці стали заходити на старі українські житла, селилися там і навіть сварилися з донцями, котрі також забридали на Азовське

*) Останні 4 рядки записано з слів К. Я. Безкровного.

**) «Ф». «Черкесы, Казаки, Адехе». «Русский Вѣстникъ», 1863 р., № 12, ст. 850.

Ф. А. Щербина. I т. «Ист. Куб. Каз. Войска».

***) М. С. Грушевський. «Історія України Русі». Т. I. 3 вид. Київ, 1913 р., ст. 195, 242, 417, 487, 511; т. II, вид. 2, Львів, 1905 р., ст. 29, 45, 53, 68—70, 514.

побережжя Кубані. Указ цариці Лизавети в 11 липня р. 1745 свідчить, що в ті часи на Кубані чимало Запорожців жило постійно*). Таким чином, Чорноморці були там не першими представниками українського народу.

Кубань на протязі довгого часу належала Туреччині, поки по Кучук-Карнаджійській мировій умові (22 липня р. 1774), не була визнана Росією за самостійну татарську державу**) (татаре, відсунувши в свій час ясів — осетин, та косогів — черкесів, в гори, жили в степовій частині Кубані). Але Росія, як і завше у відносинах зі слабшим від неї, не довго додержувалася Кучук-Карнаджійської умови і, розпочавши випрати з Кубані татар та черкесів, «подарувала» її простори українським козакам-чорноморцям.

Не всі разом і не одним шляхом козаки переходили на Кубань. Перша валка в полковником Савою Білим рушила морем на Тамань, другу валку повів суходолом через Крим полк. Кордовський, третя пішла з Чепігою по-над берегом моря, і, нарешті, четверта, яку вів Головатий, з дітьми та жінками (жінкам дуже не хотілося кидати свої оселі, через що чимало козаків і не пішло на Кубань, залишивши між Бугом та Дністром) помандрувала шляхом Кордовського та Чепіги.

25 серпня р. 1792 перші Чорноморці пристали до старої Тмутракані***).

В станиці Таманській, там де вийшли на берег нові «ізгої» з Рідного Краю, тепер стоїть пам'ятник: на невеличкій скелі бронзова постать запорозького козака.

Прийшло на Кубань усього в старшиною 17.021 козак (не рапуючи жінок та дітей). Спочатку Чепіга з депутатами обібрав місця для осель, а потім вже жеребком було вирішено, кому де саме селитися. Розселюючись, Чорноморці поділилися на 40 курінів (з часом російський уряд звелів українську назву «курінь» замінити російською назвою «станиця»), котрі було розділено на 5 округ. Трицяті восьми курінам було дано старі назви запорозьких курінів (Кущівський, Поповичівський, Васюринський, Іркліївський, Щербинівський, Тимошівський, Шкуринський, Коренівський, Невамаєвський, Рогівський, Корсунський, Кальніболовецький, Уманський, Дерев'янківський, Нижче-Стеблієвський, Верхнє-Стеблієвський, Джерелієвський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Минський, Титарівський, Величківський, Леушківський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Медведівський, Платнірівський, Пашківський, Батуринський, Канівський, Іванівський, Кис-

*) Д. И. Эварницкий. «Исторія запорожскихъ казаковъ». Т. I, Петербургъ, 1892 р., ст. 19—20.

**) «Die Kosaken in ihrer geschichtlichen Entwicklung und gegenwärtigen Zuständen». von A. v. B. Berlin, 1860, ст. 230.

***) И. Ивановъ. «Переселеніе запорожцевъ на Тамань». «Кievская Старина», 1891 р. № 7, ст. 138.

ляківський, Криловський, Дінський, Сергіївський, Конеловський), а двом — нові (Катеринівський, Березанський). В Карасунському куті, де отаборився кіш, було засновано місто (город) Катеринодар — р. 1794*).

На Кубань Чорноморці принесли і де-які прикмети давнього січового ладу: Військову Раду, виборного Кошового Отамана та виборну військову старшину, свій суд, правда дуже обмежений **), свою школу, своє духовенство, свої форми землеволодіння.

Правило Військом на підставі, так би мовити, військової конституції — «Порядка общей пользы», Войсковое Правительство: Кошовий Отаман, Військовий Суддя і Військовий Писарь***).

Російський уряд дозволив козакам безденно займатись ріжними промислами, вільно в краю торгувати і продавати вино, а козаки зобов'язані були боронити край від народів Кавказу, а пізніше давати в розпорядження російського уряду певну кількість війська і на суші і на морі (до р. 1836 Чорноморці мали власну флотилію; під час переселення на Кубань у них було 50 канонерських човнів і одна яхта з 49 гарматами на них).

Але й на новому місці не довго були недоторканими козацькі права та привілеї. Захар Чепіга був першим і останнім виборним кошовим. Після його смерти, Військо кошового не вибірає, його вже призначає російський уряд. Першим таким призначеним кошовим був Антін Головатий. Р. 1797 касується назва «Кошовий», і від цього часу російським урядом призначаються «наказні» отамани. Спочатку наказні призначалися все ж з козаків українців, а від р. 1855 всякі церемонії, що до поводження з Чорноморцями, уряд відкинув і наказними отаманами став призначати виключно росіян (лише останній наказний отаман ген. Бабич був з козаків і походженням українець).

*) Та ж сама «Записка» «О времени поселенія бывшаго Черноморского казачьяго войска...» ст. 43.

Ф. Щербина. «Колонизация Кубанской области». «Киевская Старина». 1883 р. № 12, ст. 531.

Він же. Цит. «Исторія самоуправленія у Кубанскихъ казаковъ».

Його ж I т. «Ист. Куб. Каз. Войска».

**) ... «Мы предоставляемъ Правительству Войскому расправу и наказание впадающихъ въ погрѣшности въ войскѣ, но важныхъ преступниковъ повелѣваемъ для осужденія по законамъ отсылать къ губернатору Таврическому» — писала цариця Катерина в грамоті Чорноморцям (та ж сама «Записка»).

***) «Порядокъ общей пользы», що його склали р. 1794 Кошовий Отаман Чепіга, Військовий Суддя Головатий і Військовий Писарь Котляревський, вгадавши в вступі «о первобытномъ подъ названiemъ запорожцевъ состояніи и Божіимъ попущеніемъ онаго за разныя погрѣшности уничтоженіе» і «сообразуясь изданиому отъ Ея Импер. Величества учрежденію о управлениі губерній», в § 1 установлював: «Да будеть въ семъ Войскѣ Войсковое Правительство и а в с е г д а у п р а в л я ю щ е е на точномъ и непоколебимомъ основаніи все-rossiйскихъ законовъ безъ малъйшей отмѣни, въ которомъ засѣдать должны: отаманъ кошевої, войсковой судья и войсковой писарь» (та ж «Записка» Барилка і Кіяшка, ст. 53).

Військова Рада, про яку вже мовчить «Порядокъ общей пользы», не скликається.

Військове Правительство, після скасування царем Павлом I посад Військового Судді і Військового Писаря і утворення Військової Канцелярії (пізніше — «Войськовое Правленіє»), перестає існувати.

Керування Військом передається до мішаної колегії, в склад якої входили Отаман, 2 виборних члени і «сверхъ того особы, како-выхъ мы заблагоразсудимъ назначить» (указ 16 лютого р. 1801). Головує в канцелярії не Отаман, а «первоприсутствующій» з росій-ських генералів. Пізніше виборні члени цієї колегії замінюються призначеними спочатку в «благонадежних» козаків, а потім з росій-ських офіцерів та чиновників.

Самоврядування затримується лише по станицях, але й там воно так обмежується і ставиться під такий догляд вищої адміністрації, що виборна станична влада робиться слухняним виконавцем наказів цієї адміністрації, яка при потребі мала право і сама призначати станичних отаманів.

Військові школи зачиняються, і де-який час зовсім ніякої школи не існує, а потім заводять російські, але в такій незначній кількості, що потреба козацтва в освіті не задоволяється. В школах навчання провадиться по-російському.

Військовий Суд касується і вводиться російський.

«У чорноморців старого часу церква зливалася з військом, і духовенство уявляло невідділимий від решти козацького стану елемент. Козаки призначали з поміж себе священників і причетників, а Кошовий Отаман передавав їх Феодосійському архієрею на іспит і висвячення*). Цей порядок касується, і козацьке духовенство призначається переважно з «уроженцевъ центральныхъ губерній» спочатку Ростовськими, а потім Ставропольськими архієреями.

Попередні вільготи відносно податків і торгу зносяться. Більше того, примушують Військо за власні кошти збудувати в Петербурзі для лейб-гвардії Козацького Чорноморського дивізіону касарні і стайні.

Починає російський уряд втручатися і в земельні відносини козацтва: р. 1842 він установлює розмір довічного користування землею (козакові 30 десятин, обер-офіцерові — 200 десятин, штаб-офіцерові — 500 д. і генералові — 1500 д.), а р. 1870 передає офіцерам і генералам їхні займища в повну власність. Р. 1868 без згоди Війська дозвіл купувати землі у власність і особам не військового стану, і, нарешті, частину землі уряд захоплює в своє розпорядження, проголошуючи її скарбовою («казенною»).

Р. 1861, 22-IV касується і сама назва «Чорноморське Військо». До Чорноморського Війська уряд приєднує, так званих, «Лінейних» козаків, і Військові дозволяє нова назва: «Кубанское Казачье Войско».

Спочатку на Кубанщині, чи власне на «Чорноморі», як офіційно

*) И. Попко. Та ж праця.

називалася територія, на якій оселилося Чорноморське Військо (черкеси звали Чорноморію «Бошкане», що значить — домівка кашоїдів*), важко було жити українцям. Війна щоденна, неавиклий клімат, хороби, а особливо «корчій» (малярія)**) дуже винищували населення, та козацтво відживлялося й скріплювалося припливом свіжих сил.

Свідок перших десятиліть життя Чорноморців на Кубані (Туренко) каже, що кількість їх збільшилася «неоднократними переселеннями ізъ малороссийскихъ губерній, безъ чего нездоровий край сей остался бы безъ людей, ибо въ ономъ ежегодно гораздо болѣе умирало, нежели рождалось, не говоря уже объ убитыхъ въ почти безпрерывныхъ сраженіяхъ съ непримиримымъ непріятелемъ и умершихъ отъ ранъ»***).

Р. 1808 прийшло на Кубань з Туреччини (на заклик отамана Бурсака) 500 Запорожців****). Цим роля Задунайської Січи в зміненні Чорноморського Війська не скінчилася. Року 1828, за царя Миколи I, частина Запорожців (біля 1.500 душ) на чолі з Кошовим Отаманом Йосипом Гладким, повіривши обіцянкам російського уряду, который саме тоді воював з турками, перешла на бік Росії. Одурених людей спочатку було поселено по побережжю Азовського моря в Маріупольському повіті (сучасні села: Петровське, Новоспасівка, Стародубівка, Покровське, Миколаївське — Кальчик) під назвою Азовського Козацького Війська, з дозволом користуватися деякими привілеями.

Маріупольщина не подобалася Запорожцям, і Азовська Військова Рада з самого початку хотіла була переселити Військо на Кубань і там приєднатися до Чорноморців, які радо годилися; але цьому спротивився Гладкий, що не хотів уступити першенства чорноморському отаманові Безкровному. Незадоволені почали тікати по тайки — хто на Чорноморію, а хто й до Туреччини, а тих, що залишилися, незабаром спіткала загальна доля українських козаків. Від р. 1852 іх почали переселяти живосилом на Чорноморське побережжя від Анапи до Сухум-Кале (м. Анапа, ст. Анапська — в цьому районі ще р. 1832 були поселилися 200 родин українських козаків — Благовіщенська, Новоросійська, та інші місця побережжя). Частина Азовців оселена в закубанських станицях Таманського та Катеринодарського повітів (ст. ст. Абинська, Хабльська, Грузинська, Ільська, Северська, Азовська, Дербентська Папайська).

Азовці були не проти переселення, але вони хотіли зробити це цілим Військом і так, щоб бути вкупі з Чорноморцями. Російський

*) И. Попко. Та же праця, ст. 2.

**) Про недобрий клімат, між іншим, свідчить і прислів'я, що склали перші Чорноморці — «До Святого Духа не скидай кожуха, а по Святім Дусі у тому ж кожусі» (Попко, та же праця).

***) Туренко. «Исторические записки о Войскѣ Черноморскомъ». «Кievskaya Starina». 1887 р., № 6, ст. 378.

****) Туренко. Та же праця. «Kiev. Star.», 1887 р., № 5, ст. 132.

же уряд був проти цього і почав переселяти їх купками і в ріжні місця, мішаючи з іншими елементами. Це стрінуло опір; траплялося, що всупереч розпорядженням уряду знімалися в місця цілі станиці, іхали на Кубань з військовими клейнотами і навіть церковними дзвонами і тут намагалися оселитися не розпорошуючись. Уряд цього не дозволяв, і це викликало цілі бунти, які треба було здавлювати силою. Нарешті, уряд мусив уступити, і де-які станиці (Северська, Азовська, Дербентська, Папайська) були заселені виключно азовцями. Це переселення тяглося аж до р. 1865, коли (11-X) Азовське Військо остаточно було скасовано, а рештки його повернуті в поселян*).

Поповнювала Чорноморське Військо і друга гілочка Запорізької Січі — не довго існувавше, так завне, «Усть-Дунайське Войско». Р. 1806 переселяється звідтіль на Чорноморію 122 душі, р. 1808 — 435, р. 1810 — 50 душ**).

Але далеко більше значіння для Кубані мало безпосереднє переселення з-над Дніпра.

Необхідність цього переселення і збільшення в такий спосіб Чорноморського Війська вже добре розумів Головатий. Не обмежуючись визволенням шляхом відповідних клопот перед російським урядом і переселенням на Кубань тих Запорожців, що попали в кріпаки (лише р. 1794 було переписано з Катеринославського намісництва в Чорноморське Військо 4803 бувших Запорожців і 37 старшин), він мав на Україні, особливо в районі бувшого осідку Війська на річці Бузі, своїх агентів, котрі зманюють людей на вільну Кубань. Чутки про те, що тут відродилося вільне козацьке військо, пішли незабаром по всій Україні, і як раніш люде тікали від польських панів на Запорожжя, так тепер від російських панів та своєї старшини, що перевернулася в російське дворянство та одаржала право володіти козаками та селянами, що жили на її землях, як кріпаками, — починають тікати до Чорноморців. Російський уряд вимагав від Військового Правительства, щоб воно не давало притулку таким втікачам. А Головатий на це відповідав, що дійсно «малоросійской породы люди, войску черноморскому непринадлежащие, шатаясь, нѣкоторые съ женами и дѣтьми, тайнымъ образомъ на воинской землѣ по непріему, украдкою про между воинскыми жителями подъ видомъ польскихъ выходцевъ скрываются», і пропонував повернати тих, відносно яких їх панами буде доказано, що вони дійсно їх кріпаки. Але це доказати було важко, бо всі такі люде мали фальшиві паси, які видавав їм Головатий, і по яких вони значилися вільними козаками. Та й докажчику, чи то панові чи його управителеві, небезпечно було вступати в чорноморські степи — козаки не дуже то жалували охотників за людьми. А крім того, незабаром утворився такий звичай: гнатися за втікачем можна було до річки Єї:

*) П. Короленко. «Азовцы». «Кievская Старина», 1891 р., № 7 і 8.

**) Цитов. «Записка» Барилки і Кіяшка, ст. 45.

раз він перехопився на козацький берег, то тому, хто гнався, хоч би навіть це була й поліція, нічого не залишалося, як на потіху вартовим козакам вилятися та повернути назад. (Подібне згодом було і на Чорноморському побережжі: втікача, який встигав пробрatisя в Анапу і там одержував відповідну посвідку від команданта, повернути назад було вже неможливо)*).

Щоб збільшити населення Чорноморії і припинити зманювання козаками кріпаків в України, на що весь час скаржилися пани, та щоб позбутися на старій Гетьманщині неспокійного елементу, що весь час мріяв про відновлення старого козацького ладу і при кожній сприяючій нагоді давав себе відчувати, — уряд російський улаштовує масові переселення на Чорноморію козаків в України, що не попали в кріпаки. (Між іншим, Херсонський губернатор, якому підлягало Чорноморське Військо, Дюк де-Рішельє, хотів був колонізувати Чорноморію злочинцями. Та чорноморський отаман Бурсак на це не погодився).

17-ІІІ, р. 1808 вийшов царський указ про переселення на Чорноморію з Чернігівської та Полтавської губ. (стара Гетьманщина) 25.000 козаків. На підставі цього указу протягом 1809—1811 р.р. було переселено 22.206 козаків і 19.328 душ жінок та дітей. Р. 1820 переселення знову відновляється, і протягом п'яти років переходить на Чорноморію з тих самих губерній 25.627 козаків і 22.755 душ жінок та дітей. Від р. 1845 до 1850 з Полтавської, Чернігівської та ще й Харківської губерній переселяється 8.500 козаків і 7080 душ жінок та дітей. Разом протягом 40 літ було переведено з України на Чорноморію та записано в чорноморські козаки по-над 100.000 душ**).

Хоч ніби-то переселення було й добровільне, проте народ прозвав його некрутчиною. Та й про яку добру волю можна казати, коли під час першого переселення Малоросійській генерал-губернатор, князь Я. І. Лобанов-Ростовський, наказував полтавському та чернігівському губернським правлінням переселяти ті козацькі родини, «гдѣ болѣе дѣвокъ и вдовъ, въ бракъ еще вступить могущихъ, по уваженію малаго числа женскаго пола, нынѣ въ черноморскомъ войскѣ состоящаго»***).

*) Ф. Щербина. «Бѣглые и крѣпостные въ Черноморіи». «Кievская Старина». 1883 р., № 6, ст. 234—239.

Цит. «Записка» Барилка і Кіяшка, ст. 44.

**) С. Ж. «З історії колонізації Чорноморя». «Правда». 1889 р., № 5.

Н. С. «Изъ исторіи малороссійскихъ казаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вѣка». «Кievская Старина», 1897 р., № 5, ст. 481; № 10, ст. 130; № 11, ст. 155.

Ф. А. Щербина. «Історія Кубанского Казачього Войска», Екатеринодаръ, 1910 р., т. I, ст. 53—70.

Його ж цит. «Бѣглые и крѣпостные въ Черноморіи», ст. 238 і «Колонизация Кубанской области», ст. 534.

І. Попко. Цит. праця.

Цит. «Записка» Барилка і Кіяшка.

***) Н. С. Та ж праця, «Кiev. Ст.», 1897 р., № 5, ст. 467.

Відбувалося переселення в надзвичайно важких умовах, про що свідчить кількість померших в дорозі. Так під час переселення р.р. 1809—11 загинуло в дорозі від «клімату и лишеній» 7.315 душ. Р. 1821 валка переселенців, поки дійшла від Ростова н-Дону до Кущовки (85 кілом.), стратила помершими 3249 душ*).

Але крім цього урядового переселення, переселялися з України на Чорноморію і окремі люди та родини; це були почасти козаки — знайомі чи родичі перших чорноморців, а здебільшого селянине, які тікали на Чорноморію, де дихати було вільніше, ніж на Україні. Взагалі переселення з України ніколи вже не припинялося. Пошукуючи заробітків та кращих умов життя, українці, переважно хлібороби, йдуть і йдуть спершу на кубанські степи, пізніше в закубанські підгір'я, а останніми часами в гори. Дуже багато цих переселенців приписувалося в козаки спочатку Чорноморського Війська, а потім і Кубанського (поки в 70 роках минулого століття російський уряд не унеможливив це ріжними перешкодами).

Нарешті, було ще одно джерело поповнення Чорноморського Війська і все тим же самим українським елементом. Указ Сенату № 70693 дня 10-V р. 1834 наказував:

«Уволенныхъ изъ военной регулярной службы нижнихъ чиновъ изъ малороссийскихъ казаковъ водворять на земляхъ Чорноморского войска при родственникахъ ихъ, по Высочайшему повелению переселенныхъ изъ Полтавской и Черниговской губ. въ Чорноморію, и, записавъ въ число казаковъ, не употреблять ни въ какія повинности по уваженію выслуги ими въ регулярной службѣ 25-лѣтняго срока. Дѣтей же сихъ чиновъ мужескаго пола, рожденныхъ до отставки тѣхъ чиновъ, причислять къ категоріи военныхъ кантонистовъ, а дѣтей, кои рождаются по отставкѣ ихъ отцовъ, записывать въ Чорноморское войско**).

Таким чином, Чорноморське Військо і своїм походженням і тими струмочками, що весь час вливалися в нього, було виключно українським в національному відношенню***).

Що ж із себе уявляло в цьому відношенню Військо Лінвіське?

В першій половині XVI віку на нижній Терек прибилася під проводом якогось Андрія невеличка ватага московських козаків з Волги та з-під Рязані. Оселилася ця ватага на правому березі річки в підгір'ях і стала зватись Гребенськими козаками. Козаки прийшли на Кавказ без жінок і без дітей і жили бурлаками, а хто з них хотів утворити собі родинне життя, той крав собі жінку в сусідів: чеченців, інгушів та інших горців.

Р. 1566 також на ці місця прийшов з наказу царя Московського,

*) С. Ж. Цит. праця.

**) Цит. «Записка» Барилка і Кіяшка, ст. 48.

***) Р. 1798 і 1801 коло 1.000 черкесів і татар добровільно валивалися в Чорноморське Військо і майже цілком асимілювалися.

Івана Грозного, військовий загін, що валожив Терську фортецю (Терський «острог») і приєднав до себе частину Гребенців. Султан Турецький примусив Москву знищити Терську фортецю, і царь забрав своїх москалів назад. Козаки, що були в фортеці, залишилися в її околицях і почали зватися Терськими козаками. Згодом терці об'єдналися з своїми товарищами — Гребенцями під назвою *терських козаків*^{*}).

З самого початку Терсько було невелике, а ріжні походи і постійна війна не давали йому можливості збільшитися (на початку 18 ст. в ньому було всього 500 кінн. і 500 піш. козаків)^{**}); були хвили, коли воно, здавалося, мусіло зовсім загинути. Напр., царь Петро I погнав був всіх боєздатних терців в хивинський похід, і в них майже ніхто не вернувся.

Дальше існування Війська було врятоване переселенням на Терек ріжніх елементів.

Ще царь Петро I перевів на Терек 1000 родин донських козаків, але незабаром половина їх перемерла з ріжніх причин. Той самий царь поселив на середньому Тереку та верхній Кубані чимало українських козаків та полонених шведів. Згодом українські козаки оселяються в Святому Хресті (на Ставропольщині) та його околицях, звідкіль за цариці Ганни частину їх переведено до Кізляру (Кізлярське Козацьке Військо)^{***}).

Року 1770 на просторі між Моздоком і ст. Червленою російський уряд поселює 517 родин Волзьких козаків (Волзьке Козацьке Військо спочатку було засноване на Волзі, біля Дубовки, р. 1717 українськими козаками, згодом до них пристало трохи й донців); з них утворено Моздоцький козацький полк^{****}).

Року 1763 до терців приєднуються осетини й кабардинці християнської віри†).

Року 1779 з нових переселенців з Волзького Війська утворюється Волзький козацький полк. Того самого року переселенці з Ново-Хоперської фортеці (на Вороніжчині), українці, оселяються в кількості 3000 д. 4-ма станицями (Северна, Ставропольська, Донська і Московська) на Ставропольщині, утворивши Хоперський полк. Року 1827 Хоперський полк переводиться на верхню Кубань і Куму, де він засновує станиці: Біломечотинську, Баталпашинську, Невиномиську, Барсуківську, Бекешівську і Суворовську††).

^{*}) Цит. «Die Kosaken...», ст. 222—226.

^{**) П. Г. Бутковъ. Цит. праця, т. I, ст. 15.}

^{***) П. Г. Бутковъ, там же, ст. 79 і попер.}

Цит. «Die Kosaken...», ст. 277.

^{****) П. Г. Бутковъ. Цит. праця, т. I, ст. 166—168, т. II, ст. 6.}

^{†) Цит. «Die Kosaken...», ст. 229.}

^{††) П. Г. Бутковъ. Цит. праця, т. II, ст. 49.}

М. И. Венюковъ. «Къ исторії заселенія Западнаго Кавказа». «Русская Старина», 1878 р., т. XXII, ст. 260—261.

Ф. А. Щербина. «Ист. Куб. Каз. Войска», т. I.

Його ж цит. «Колонизация Куб. обл.», ст. 536.

Після пугачовського бунту трохи донців поселено на просторах між Кумою та Кубанню.

Року 1792 цариця Катерина II звеліла переселити на верхню та середню Кубань (поруч з Чорноморцями) 6 донських полків. Але намічені полки збунтувалися, і тільки р. 1794 перейшло в Донщині 1000 родин, що й заснували станиці — Усть-Лабинську, Кавказьку, Григоріопольську, Прочноокопську, Темноліську й Воровськоліську, утворивши Кубанський полк (це—так звана, «Стара Лінія»*).

Року 1802 на Бейсугу в межах Старої Лінії було поселено 350 українських козаків з Вороніжчини і 41 душа з Полтавщини**).

Року 1803 переселяється на Кубань 3277 українців, козаків, так званого, Катеринославського Козацького Війська, які заснували станиці: Теміжбецьку, Казанську, Ладозьку та Тифліську і утворили Кавказький полк***).

1804 року 378 укр. козаків з Харківщини заснували станицю Воронізьку****).

Року 1805 переселяються на Лінію з того ж Катеринославського Війська ще 229 козаків†).

Року 1832 російський уряд об'єднує війська — Терське, Гребенське, Кізлярське і полки — Моздоцький, Волзький, Хоперський, Кубанський, Кавказький в Кавказьке Козацьке Лінейне Військо. Це Військо також поповнюється українцями: того самого року з'являється «Положеніе о переселеніи малороссійскихъ казаковъ вмѣстѣ съ однодворцами и прочими казенными поселянами для поступленія въ кавказскія казачьи линейныя войска и полки»††), а слідуючого року царський указ (з дня 12-X) дозволяє одставним салдатам «изъ малороссійскихъ казаковъ» переселятися в своїми родинами на Кавказьку Лінію†††). Взагалі роки 1831—1834 були добою напруженого переселення українських козаків на Лінію, при чім селили їх иноді й примусово. Так наприклад, два полки українських козаків (з Полтавщини та Чернігівщини), посланих воювати на Кавказ, додому не пустили, а поселили на Терщині в районі Владикавказу (цим козакам, переважно нежонатим, року 1834 було привезено примусово з України 500 дівчат, з котрими вони й побралися), а року 1843 в районі верхньої Кубані оселено було за непослух двох полків чугуєвських козаків (з Харківщини), — їхні ж землі на батьківщині відані були російським кірасирам††††).

*) П. Г. Бутковъ. Та ж праця, т. II, ст. 246—247.

Ф. А. Щербина. Та ж праця, т. I.

**) Ф. А. Щербина. «Ист. Куб. Каз. Войска», т. I, ст. 188.

***) Та ж праця Щербіни і його ж «Колонизація Куб. обл.».

Та ж праця П. Г. Буткова, т. II.

****) Та ж праці Ф. А. Щербіни.

†) Та ж праця П. Г. Буткова, т. II, ст. 250 і слід.

††) Н. С. Цит. праця. «Кіевская Стар.», 1897 р., № 10, ст. 130.

†††) Та ж праця. «Кіевск. Ст.», 1897, № 11, ст. 155.

††††) Н. С. Цит. пр. «Кіевск. Ст.», 1897, № 10, ст. 131. В. Антонович. Цит. пр. ст. 227. Цит. «Die Kosaken . . .», ст. 235.

Року 1846 та 1847 в Дону переведено на Сунжу та Лабу 715 козацьких родин. Року 1848 записується в Кубанський полк 202 душі муж. полу і 161 душа жін. полу «малороссовъ», р. 1849 переселяється на нову лінію 250 україн. родин, а 1858 р. ще 216 і 94 душі*).

Але крім планового, мовляв, переселення з примусу й розпорядження уряду, і сюди також, як і на Чорноморію, тікали кріпаки з України. Чимало прийшло люду й з Дону. Донські козаки-старовіри, тікаючи від переслідування царської та патріяршої влади, ще в кінці XVII століття почали забиватися в північно-кавказькі степи та передгір'я, а після ліквідації повстання Булавина р. 1707 (між іншим, тоді російськими військами знищено по-над 1500 Запорожців, що прийшли на поміч донцям в іх боротьбі проти Москви)**) поховалося було тут чимало й нестаровірів***).

Поповнювалася Лінія також шляхом поголовної приписки в козаки населення цілого ряду сел Ставропольської губернії й перейменування останніх в станиці: так року 1833 було утворено ст. Новотроїцьку, Новоолександровську, Расшевецьку, Успенську, Новодонецьку, Новомалоросійську, Архангельську, Іллінську, Дмитрівську, Сенгиліївську, Каменобродську, Новомар'ївську, Рождественську, Старомар'ївську. Року 1840 ще 36 ставропольських сел перейменовується в козацькі станиці†). В цих ставропольських селах теж не мало було українців. З'явилися вони на Ставропольщині ще в першій половині XVIII століття. Тоді чимало козаків, котрих ганяли з Гетьманщини будувати фортеці на Кавказі та по калміцьких степах, тікаючи від жорстокого поводження російських дозорців, знайшло собі притулок в ставропольських просторах, а згодом сюди почали переселятися й безпосередньо в України.

З яких ріжних елементів складалося Лінейне Військо, про це свідчить царський указ з 26 лютого р. 1845, в якому говориться:

«Корінне населення кавказького козацького війська складається з властиво корінних лінейних козаків та людей ріжного стану, які перед затвердженням цього регламенту були вже приділені до війська. Опріч того, дозволяється, як це було досі, прий-

*) Ф. А. Щербина. «Іст. Куб. Каз. Войска». Його ж. «Колонизація Куб. обл.», ст. 538.

Цит. «Die Kosaken . . . », ст. 236.

**), М. Драгоманів. Цит. праця, розділ I, ст. 11—12 (у Соловьова т. XV, ст. 242—248).

***) Дуже повчаюча історія Дону. Це яскравий приклад нелюдських насильств, що творила Москва над вільним козацтвом, що не тільки не шкодило їй, а навпаки, на свою голову багато їй допомагало. Облудою, чварами, насильством Москва поволі обернула Дон, що був самостійною державою, в «Область Войска Донского». Донський історик Сватіков («Россія и Донъ») так поділяє історію Донщини: з р. 1549 до 1614 Дон — незалежна держава; з р. 1614 до 1671 в васальній залежності від Москви; з р. 1671 до 1721 користується державною автономією; з р. 1721 до 1775 — областю автономією, а далі Москва остаточно ковтає його, переводячи в стан звичайної губернії.

†) Ф. А. Щербина. «Іст. Куб. Каз. Війс.». Його ж. «Колонизація Куб. Обл.», ст. 536. М. П. Венюковъ. Цит. праця, ст. 260.

мати до війська: 1) українських козаків, однодворців та державних селян, 2) міщан, звільнених своїми громадами, 3) відпущених на волю, які мають відповідні відпустні посвідки, 4) людей, які на підставі постанови суда одержали волю, 5) дітей салдатських удовиць, які виходять заміж за козаків, 6) дітей одставних салдат, які попали на службу при поділі військової повинності між державними селянами, та їхніх дітей, котрі не знаходяться на військовій службі, 7) азіятів ріжного роду**). Ці елементи та переселенці в Чорноморії, Старої Лінії, та Терщини заселили Нову Лінію, лінію вздовш річок Лаби, Білої, взагалі колонізували Лабинський, Майкопський та Баталпашинський повіти (наприклад, року 1858 для заснування станиць — Спокійної, Підгорної, Удобної, Передової, Ісправної і Сторожевої переселено 639 родин «анапців» (українців з походження), 570 родин старолінєйців, 200 родин донських козаків і 200 родин малоросійських козаків)**).

Терські та гребенські козаки, а почасти й кізлярські, спочатку користувалися самоврядуванням і мали свого виборного отамана, але згодом все це було російським урядом скасовано. Спершу, виборні отамани були підпорядковані російським генералам, а потім (за царя Олександра I) їх замінили призначеними в російських генералів. Отамани мали права дивізійних начальників і підлягали Ставропольському генерал-губернаторові, а з утворенням Кавказького Лінейного Війська прийшов кінець і станичному самоврядуванню. Стара Лінія (кубанський полк) та козаки полків кізлярського, моздоцького, волзького та кавказького ніякого самоврядування не знали; станиці мали право обірати лише суддів. На чолі кожного полку стояв призначений російською владою полковий начальник, який всім правив через нижчу полкову адміністрацію, теж призначену (лише новим станицям, заснованим року 1803 та 1804 переселеними на Лінію українськими козаками, було дано тимчасово право обірати кандидатів на посади полкових старшин). Після утворення Кавказького Лінейного Війська полковий устрій во всіма його обмеженнями поширився і на всю Лінію, яка від станиці Воронізької — що на Кубані — до Кізляра була наново поділена на полкові округи. На чолі округ стояли призначенні полкові начальники (полкові начальники і штабові офіцери призначалися лише в армійських офіцерів), які мали й цивільну владу. А станицями правили офіцери комandanти, які теж мали не лише військову, а й цивільну владу***).

*) Цит. «Die Kosaken...» ст. 236.

**) Ф. А. Щербина. «Історія Куб. Каз. Войска».

«Объяснительная записка по вопросу о переселении на передовыя линии» (цит. пр. Венюкова, ст. 261) каже, що Лабинська лінія заселювалась по жеребку Старою Лінією, «къ нимъ добавлялась часть переселенцевъ съ Дона и изъ внутреннихъ губерний, пре имущество и о изъ Малороссии, и жены-тые нижне чины кавказскихъ регулярныхъ войскъ».

***) Ф. Щербина. Цит. «Історія самоуправ. у Кубан. казаковъ», ст. 240

Цит. «Die Kosaken...», ст. 234.

Року 1861 західню частину Лінії, а саме 6 бригад, злито в Чорноморцями в Кубанське Козацьке Військо, а з східною — утворено сучасне Терське Козацьке Військо. Деяка частина Лінії була приєднана до Ставропольської губернії з поверненням козаків у селян*).

Після цього, в звязку з дозволом купувати садиби на козацькій землі у власність, число переселенців ще більше зростає; протягом яких-небудь 10—15 років на Кубань переселилося по-над 250.000 душ, переважно українців**). Частина цих переселенців разом з козаками-переселенцями з Чорноморії, Лінії та Азовського Війська, яких уряд переселяв силоміць (було також трохе і донців, і уральців, і оренбуржців) заселює передгір'я і кавказькі гори. Таким шляхом утворено було в Катеринодарському (за Кубанню), Майкопському, Лабинському та Баталпашинському повітах багато станиць, які вважаються «лінєйськими». Щоб надати цим станицям російський вигляд, уряд дав багатьом з них такі назви: «Калужская», «Пензенская», «Рязанская» «Тверская» і т. д., і т. д., а українські прізвища козаків поперевертав на російський лад, і таким чином з'явилися «лінєйці»: Швецови, Мельникови, Ковалеви, Іваненкови, Крамарови, Шевченкови, Шаповалови, Сушкини, Бабієви і т. д., і т. д.

Російські назви станиць не мають нічого спільногого з минулим життям їх мешканців. Швець, Мельник, Коваль, Іваненко, Крамар, Шевченко, Шаповал, Сушкин, Бабій і інші хай найбільші лінєйці не прийшли на Кубань з губерній Калузької, Пензенської, Тверської, як не прийшли з них сюди Й Новикови, Русанови, Колкови, Бірюкови, Цареви, Авдееви і ін.

Українці, головним чином, заселили і Чорноморську губернію — переселенці та втікачі з України, азовці та чорноморці, особливо останні, що в наслідок примусового переселення заснували між Новоросійськом і Сочі 12 станиць, які складали, так званий, шапсузький береговий батальон. Року 1870 козаків цього батальону повернуто в селян, а станиці перейменовано в села. Козаки не хотіли розкозачуватись і просили дозволу повернутись на рідну Чорноморію, але уряд на це не погодився***).

*) Цікаво, що назва «Кубанське» військо швидко стала відома в Туреччині серед нашадків Запорожців, і де-хто з них засвоїв її і собі. Так, напр., в селі Майносі (біля міста Цандерми в Малій Азії), де живе де-кілька сот козацьких родин, осаул, закликаючи на раду, вигукуює: «Гей, господа козаки, велике в ійсько кубанське, ходіть вісті слухати». («Майносіє казаки». «Кіевская Старина», 1889 р., № 9.).

**) Перевагу українців в колонізації Північного Кавказу стверджують і російські дослідувачі переселенческої справи, яких не можна запідозрити в українофільстві, наприклад: Ріттіх — «Переселені», кн. Васильчиков — «Землевладініє и земледіліє», Б. Ленскій — «Крестьянська переселенія» (див. також «Окраины России». Подъ редакціей П. П. Семенова, Вице-Предсѣдателя Импер. Русск. Геогр. Общ. С. П. Б. 1900 г. изд. Мин. Фин., ст. 234; Хорощинъ, «Казачий Войска», С. П. Б. 1881).

***) Л. С. Личковъ. «Очерки изъ прошлаго и настоящаго Черноморскаго побережья». «Кіевская Старина», 1903 р., № 6 і 10.

Кубань в межах бувшого Чорноморського Війська (Єйський, Кавказький, частина Таманського та Катеринодарського повітів) мав й досі місцеву назву «Чорноморія», а козаки, котрі живуть на «Чорноморії», зберегли назву «чорноморців». Землі, де жили б лінійних бригад, і взагалі повіти Лабинський, Майкопський, Баталпашинський мають назву «Лінія», а козаки цієї округи називаються «лінійцями». Закубанські частини Таманського та Катеринодарського повітів називаються «Закубанням», а козаки-мешканці цього закутка називають себе «закубанцями».

Загал населення Кубані поділяється на козаків (року 1914 їх було 1.339.430 д.), «горців» (136.574 д.) та «іногородніх» (1.646.901 д.*).

Козаки «Чорноморці» прибули на Кубань з України, і переселенці та втікачі з неї їх змічили і збільшили. Дінські, Титарівські, Іркліївські, Переяславські, Батуринські, Бекешівські, Вознесенські, Азовські і т. д., Манжули, Шевченки, Сердюки, Півні, Петренки, Ковтуни, Тищенки, Перебийноси та інші й тепер по селах України, відкиля рушили на Кубань їхні діди чи прадіди, знайдуть своїх родичів.

«Лінійці» (Кубанські) прийшли на Кубань не з Тамбовської, Орловської, Московської, Симбірської, Ніжегородської та інших російських губерній, і не ці губернії, не Московщина дали їм силу. Частина їх прибула з українських губерній: Полтавської, Харківської, Катеринославської, Чернігівської й інших, частина переселилась з «Чорноморії», а частина з Тереку та Дону і дуже мало безпосередньо з Росії. Хто були прадіди тих, що прийшли в Дону та Тереку, відкіля вони переселилися туди — не відомо. Відомо, що колись Дон не був Росією, що перші мешканці його, хоч в більшості з походження й москалі, в західній частині Дону, де здавна існували оселі Запорожців, котрі навіть стару донську столицю Черкаск — теперішню станцію Старочеркаську, заснували, — змішалися з українцями**), а в східній — з калмиками, татарами та кіргізами. Про Терек було вже сказано раніше.

*) Цифра ця взята з відчitu Начал. Кубан. Обл. на 1 січня 1915 р. Г. Покровський. «Деникинщина», Берлін, 1923, ст. 10. І. Івасюк. «Кубань». Прага, 1925 р., ст. 14—17.

**) Що перші донці походили не тільки з Росії, а й з України, — про це каже не тільки український вчений проф. Яворницький («Історія запорожських казаків»), а й російські відомі вчені — історик С. Солов'єв («Історія Россії», т. V, VI), географ Сем'онов — Тяншанський («Россія», т. XIV) та донські історики — Савельєв («Трехсотлітнє Войска Донского», С. П. Б. 1870), Сухоруков («Історическое описание земли Войска Донского». Новочеркаск, т. I, 1867; т. II, 1872). Не хто інший, а російські ж таки вчені доводять, що низові донці, як антропологічним типом, так і звичаями — українці («Матеріали для хозяйственої статистики Россії». Изд. Имп. Вольн.-Эконом. Общ-ва, т. I, СПБ. 1853; Соболевський — «Очеркъ русской діалектології», «Живая Старина», т. II, в. I; Сем'онов-Тяншанський — «Россія», т. XIV (див. Д-р С. Рудницький. «Огляд національної території України». Берлін, 1923 р.).

«Закубанці» — це головним чином переселенці в «Чорноморії» (1863—64 р. р.) з домішкою «азовців» та селян-українців, приписаних до козаків. Чистих москалів в походження серед кубанських козаків майже немає.

По чорноморських, лінейських і закубанських станицях співають ті самі пісні, що й по селах під Київом, під Полтавою, під Харковом. Всі стародавні звичаї не гірше збереглися на Кубанщині, ніж на Україні, а українська мова в кубанських станицях, в степах чи в горах Північного Кавказу так само лунає, як і по селах над Дніпром чи над Сяном. «Нап'въ на клиросъ»,каже історик Чорноморського Війська, И. Попко (цит. праця, ст. 46), «веснянка на улицѣ, щедрованье подъ окномъ, жениханье на вечерницахъ и выбѣленный уголъ хаты, и гребля съ зелеными вербами, и волъ въ ярмѣ, и конь подъ сѣдломъ — все напоминаетъ вамъ въ той далекой кавказской Украинѣ гетманскую Украину Наливайки, Хмельницкаго». Лінейці утворили свій побут, на якому відбився склад лінейського війська: де-що є донського, де-що терського, де-що українського, де-що навіть гірського, і дуже мало чисто московського, чи то в хаті, чи в звичаях, чи в пісні. Вони однаково співають, як свої пісні лінейські, що свою гармонійністю і мелодійністю мало нагадують донські, наприклад:

. «По-надъ лѣсомъ, ой, да шляхъ дорога,
Шляхъ-дороженька; ой, широкая она
Пріубитая, ой, пріубитая.

Широкая она пріубитая, пріубитая,
Ой, слезыньками она пріулитая,
Ой, пріулитая.

Слезыньками она пріулитая, пріулитая;
Ой, никто жъ по ней, ой, да не проѣхалъ,
Ой, не проѣхалъ, не прошелъ.

Никто жъ по ней, ой, да не проѣхалъ,
Не проѣхалъ, не прошелъ... Ой, только прошло
Ой, да три полка, ой, три полка казаковъ.

Только прошло, ой, да три полка,
Три полка казаковъ... Ой, попереду,
Ой, да со знаменами, ой, со знаменами.

Попереду, ой, да со знаменами,
Со знаменами... Ой, а позаду
Ой, да все съ обозами, ой, все съ обозами...»

(в цій пісні, очевидно, згадується про переселення з Дону на Лінію), так і чорноморські: «Гей, гук, мати, гук», «Ой, сів пугач на могилі» та інші, називаючи їх ті, їх другі «нашими кубанськими п'єснями».

Одна недоля споріднила «чорноморців», «лінейців» і «закубанців». В минулому спільна тяжка війна по наказу російського уряду

з народами Кавказу, а потім однакова «служба». І «чорноморець», і «лінесьць», і «закубанець» однаково запрягалися в ярмо «служби» і випрягалися з нього лише під старість. Уряд російський дивився на всіх козаків, як на «гарматне м'ясо», або як на знаряддя, которым можна усмиряти «внутрішнього ворога»*).

«Іногородні» — українці, росіяне, вірмени, греки, німці, молдаване, чехи й інші, поділяються на «корінних» і «не-корінних». «Корінні» (їх значна меншість) — це ті, що, як члени сільських громад, користуються земельним паям, та «вічняки» — селяне-хлібороби, котрі покупили панські землі «на вічність» (почасти через поземельний банк), а «не-корінні» — всі інші.

«Не-корінні» в своїй більшості живуть по станицях (і селах) і поділяються на: 1) «городицьку» — бідноту, що живе по кватирях — це переважно робітники, ремісники, хлібороби «з мірки» і т. д. і в своїй більшості найпізніші переселенці; 2) «посаженщиків» — мають свої садиби («городи», «плани») і платять за садиби станичним (сільським) громадам «посаженне» (пересічно 5 коп. з квад. сажня на рік), — вони переважно хлібороби, держать в оренді козацькі пай; ці переселились давніше і вже обжилися; 3) орендарів — хуторян-хліборобів, що держать в оренді панські землі, а також шкільні, церковні, сирітські участки і подекуди запасні землі станичних громад — ці здебільшого живуть хуторами.

Більшість «іногородніх» («корінних» і «не-корінних») — українці, переселенці з України (переважно хлібороби). Росіяне складають серед іногородніх поважну кількість, головним чином, серед мешканців міст; інтелігентні професії обслуговуються, як по містах, так і по станицях, майже виключно ними (учителі, священники, урядовці, лікарі, адвокати і т. д., і т. д.); та й добра половина робітників на фабриках, заводах, на залізницях і т. д. також до них належить. Більшість переселенців з Росії загнав на Кубанщину «отхожій промисел». Взагалі незначна первітна кількість переселенців з Росії стала збільшуватись потроху лише після того, як р. 1875 валізниця звязала в нею Північний Кавказ.

Але навіть і цей російський елемент поволі губить своє національне обличчя. Апостолов у своєму «Географическому Очерку Кубанской Области» («Сборникъ материаловъ для описанія мѣстно-

*) В початку р. 1914 представник Головного Штабу, генерал Л. в комісії Державної Думи, докладаючи один законопроект, що торкався безпосередньо козацтва, проголосив, що уряду не потрібні учителі, адвокати, інженери, державні діячі з козаків, бо він дбає лише про те, щоб кожне козацьке подружжя породило таку-то кількість «казачат» такої-то якості — і більш нічого.

Це страшенно нагадує славнозвісного ген. Аракчеєва, котрий казав: «у меня всякая баба должна каждый год рожать, и лучше сына, чѣм дочь. Если у кого родится дочь, то буду взыскивать штраф. Если родится мертвый ребенок или выкинет баба — тоже штраф, а какой год не родит, то представь десять аршин полотна. (З наказу військовим поселянам; С. Мельгуновъ, «Дѣла и люди Александровского времени». Берлін. 1923 р. т. I, ст. 281).

стей и племень Кавказа», т. XXII, 1897) каже що на Кубанщині асиміляція переселенців в Росії так посугається наперед, що важко відріжнити «великоросса оть малоросса» (див. цит. праця Д-р. Рудницького).

Вірмени жили переважно по містах і тримали у своїх руках значну частину торгу та промисловості; греки відогравали велику роль особливо в тютюновій промисловості. Молдаване, чехи й німці живуть селами (де-кілька сел) й хліборобствують.

Іногородні «корінні» — які утворили сільські громади, та «не-корінні» — які живуть по містах, користувалися загальними правами сільського та міського населення (значна меншість).

«Не-корінні» — що жили, головним чином, по станицях і часто-густо утворювали більше, ніж половину населення станиці, були в гіршому стані. Того тягара служби і громадських видатків, що лежали на козаках, ці іногородні, правда, не несли, але ж вони не мали ніякої своєї організації і тому залежали цілком від станичної адміністрації, в виборах котрої ніякої участі не брали. Безправність та неорганізованість «не-корінних» — половини населення Кубані — утворили ґрунт, на якому під час Великої Революції повстав конфлікт між козаками та «іногородніми».

Військову службу всі іногородні несли на загальних підставах в російській армії.

«Горці», відомі під загальною назвою черкесів, складаються властиво в більшості в черкесів (колишні косоги—де-кілька племен)*), карачаєвців та кабардинців. Всі ці народи, особливо в верхніх своїх верствах, мають де-яку домішку татар (напр., рід Султан-Гіреїв — нащадків Кримських ханів).

Під час ліквідації Росією незалежності гірських народів Кавказу коло 500.000 черкесів переселилося (шапсуги й убихи цілком, абадзехи і бжедухи наполовину) в Туреччину**). Це переселення (виїхала найсвідоміша й найактивніша частина народу) черкесів, і до нього знесилених семидесятирічною війною, цілком обезкровило.

Горці живуть в повітах: Катеринодарському (за Кубанню), Лабинському, Майкопському та Баталпашинському. Всі магометане. До р. 1917 військової служби цілком не несли. Мали аульне самоврядування і свій суд, що розвірів незначні позови та скарги по-між черкесами.

*) Слово «черкес» виводять від: сер-кюш — по-перському — бунтівник, сер-кес — по-перському та турецькому — головоріз, шер-кес — по-турецькому та арабському — «той, хто порушас лад, закон» (цит. праця «Ф». «Черкесы, Казаки, Адехе», ст. 847).

**) А. П. Берже. «Выселение горцевъ съ Кавказа». «Русская Старина». 1882 р. № 5 (т. XXXIII).

Е. Ковалевский. «Очерки этнографии Кавказа». «Вѣстникъ Европы». 1867 р. № 9.

IV.

Все, що вище було наведено про населення Кубані, дає право сказати, що склалося воно з «ігзой» і переважно з українців (60—70 % %)*). Що ж ці «ізгой» зробили за 125 р. (від 1792 до 1917 р.) з старої Тмутаракані та сумежних гір та степів? Спочатку жилося на Кубані козакам зле, особливо українцям чорноморцям (в 60-х роках минулого століття кавказький намісник кн. Барятинський підкреслював не раз, що Чорноморське Військо бідніше і менш розвинуте, ніж Лінейське)**). Людей було мало. В новоутвореному Кубанському Війську всього населення було тільки коло 400.000 душ. Війна забірала весь час і всі сили, напр., р. 1858 Чорноморія при 76.000 душ муж. полу мала 11.000 кінноти, 10.000 піхоти, 1.200 в артилерії та по-над 5.000 в гарнізонах, цеб-то, майже $\frac{1}{3}$ всього мужського населення***). Господарство ледве животіло, а начальство було проти добробуту козацтва: ген. Вельямінов, командуючий військами Кавказької Лінії та Чорноморії, казав, що козак не мусить бути багатим, бо багатство нівечить вояка****). Вищезгаданий кн. Барятинський свідчив про Чорноморію, що «во всемъ краѣ нельзѧ найти ни одного порядочного дома или усадьбы изъ прочныхъ матеріаловъ», що «Черноморія даже въ урожайные годы не производить столько хлѣба, сколько нужно для народнаго продовольствія†). Але протягом останніх 50 років все змінилося.

Перед початком Великої війни (р. 1914) на площині в 94.904 кв. кіл.††) (або 83.401 кв. вер., або 8.687.170 десятин) жило 3.122.905 душ. Більшість (2.860.500 д.) жила в станицях, аулах, хуторах (біля 950 заселених пунктів), а решта (262.405 д.) в містах (6)†††).

Чимало в Европі держав, які в 1914 р., перед війною, наблизалися до Кубані або площею або кількістю населення.

*) І. Івасюк. «Кубань», ст. 16—17.

А. Русовъ. «Статистика населенія Европейской Россіи». «Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ», т. II. Петроградъ, 1916 р.

Д-р Ст. Рудницький. «Основи землемінання України», ч. II. Прага, 1923 р. ст. 233.

Його ж цит. «Огляд національної території України».

Його ж. «Ukraina. Land und Volk», ст. 153.

М. Кордуба. «Територія і населення України». Відень. 1918, ст. 6, 7, 19.

І. Федів. «Україна в числах». «Воля». Відень. Т. II, ч. 3.

**) М. И. Венюковъ. Цит. праця. «Рус. Ст.», т. XXII, ст. 254.

***) И. Попко. Цит. праця.

****) Там же, ст. 142.

†) М. И. Венюковъ. Там же, ст. 253—254.

††) Otto Hübner. «Geographischstatistische Tabellen aller Länder der Erde». 66 Ausgabe. Wien, 1920 р.

†††) І. Івасюк. «Кубань», ст. 5 і 15.

Дійсно:

	площа в кв. км.*)	населення
Кубань	94.904	3.121.000
Данія	40.432	2.941.000
Сербія	86.707	4.354.000
Болгарія	111.837	4.658.000
Бельгія	29.452	7.639.000
Швейцарія	41.298	3.937.000
Португалія	92.157	5.580.000
Греція	113.292	4.586.000
Румунія	137.902	7.509.000
Голландія	34.186	6.779.000
Норвегія	322.209	2.611.000
Швеція	448.091	5.801.000**))

Земля на Кубані поділялася так: 6.785.144 дес. було козацької (425.458 дес. «офіцерських» участків), — власником її було все Кубанське Козацьке Військо; решта — 1.902.526 десятин: казенної (834.000 дес.), міської (городської), «приватно-власницької», церковної, монастирської і т. д. Козацька земля, за винятком «офіцерської» та 329.324 дес. військового запасу, знаходилася в громадському («общинному») користуванні (свого часу землю було поділено між станичними громадами незалежно від кількості населення станиці, і тому козаки одержували від своїх громад не однакові «паї»; р. 1914 розмір пая, що давався кожному козакові 17 років, досягав від $4\frac{1}{2}$ до 30 десятин). В такому користуванні була й земля ко-рінних селян. 1.217.000 дес. було під лісом (832.952 д. козацької, решта майже вся казенна)***)).

Більшість населення — 2.455.000 душ займалося хліборобством (р. 1916 було зареєстровано 433.000 господарств).

Щорічно (в п'ятиріччя р. р. 1911—1915) засівалося збіжжям пересічно (в середнем) 3.139.300 дес., які давали:

Пшениці озимої	74.936.300	пудів
„ ярової	41.704.500	„
Жита озимого	6.479.000	„
„ ярового	222.000	„
Ячменю	57.017.500	„
Вівса	13.261.400	„
Кукурудзи	7.463.900	„
Решта (картопля, просо і інш.)	21.666.600	„
Разом ..	222.751.200	,,†)

*) 1 кв. кілом. = 0,8787 кв. верст, а 1 кв. вер. = 1,138 кв. кіл.

**) Таблиця складена на підставі даних вищеаг. праці О. Hübners'a і крім того: Julius Szende. «Geopolitisches und Wirtschaftsstatistisches Jahrbuch aller Länder der Erde». Budapest, 1922 р. і В. В. Водовозовъ. «Новая Европа». Прага, 1925 р.

***) I. Івасюк. «Кубань», ст. 20—21.

†) Там же, ст. 21—22.

Значіння цих цифр яскраво виявляє таке порівняння:

1) П о с і в н а п л о щ а (в квадр. кіломет.) під

	Рік	Пшениц.	Жит.	Ячм.	Вівсом	Кукуруз.	Разом
Кубань	1911—1915	20.299	1.242	9.112	2.300	893	33.846
Данія	1917	530	1.770	2.400	3.970	"	8.670
Сербія	1911	3.940	500	1.030	1.050	5.840	12.360
Болгарія	1913	10.300	1.850	2.300	1.700	6.500	22.650
Бельгія	1914	1.620	2.610	340	2.780	"	7.350
Швайцарія ..	1916	500	290	70	420	20	21.300
Румунія	1915	19.040	760	5.550	4.310	21.070	50.730
Голландія	1916	540	2.000	240	1.390	"	4.170
Норвегія	1916	60	200	410	1.300	"	1.970
Швеція	1917	1.330	3.290	1.770	7.820	"	14.210*)

2) Зібрано в метричних центнерах (в тисячах)**)

	Рік	Пшен.	Жита	Ячменю	Вівса	Кукур.	Разом
Кубань	1911—1915	19.020	1.110	6.060	2.130	1.230	29.550
Данія	1914	1.570	2.830	4.950	6.850	"	16.210
Сербія	1911	4.170	440	1.000	730	6.740	13.080
Болгарія	1914	12.500	2.500	3.500	2.000	9.000	29.500
Бельгія	1914	3.800	5.880	920	7.220	"	17.820
Швайцарія ..	1914	890	440	120	750	30	2.280
Румунія	1914	12.000	500	5.360	3.650	27.830	49.960
Голландія	1914	1.410	3.720	690	2.900	"	8.780
Норвегія	1914	70	270	560	1.350	"	2.260
Швеція	1914	242	6.800	2.650	8.060	"	19.930***)

Цікавість цього порівняння збільшується, коли взяти на увагу з одного боку, що в таких державах, як Голландія, Бельгія, Данія, господарська культура стоїть надзвичайно високо, а з другого, що на Кубані ніякого удобрення землі не вживається і плодозмінної системи й досі не знають.

Кількістю хліборобського реманенту Кубань займала одно з перших місць в бувшій Росії.

Р. 1910 було

	Сіялок	Косілок	Молотилок
1) На Кубані	37.100	74.400	3.700
2) В 6 російських центральних хліборобських губ.	18.200	16.700	1.700
3) В 6 середнє-волзьких губерніях	17.200	32.000	1.000
	35.400	48.700	2.700

*) На підставі даних Otto Hübnersa (цит. праця).

**) 1 метр. центнер = 6.1048 пуд.

***) На підставі праці Otto Hübners'a.

†) Складено таблицю на підставі даних «Сельское хозяйство России в XX веке». Стат. сборник под редакцией проф. Н. П. Огановского. Москва. 1923.

Задовільнивши свої потреби, Кубанщина вивозила ще за кордон що-року (1911—1915 р. р.)

Пшениці	65.000.000	пудів
Ячменю	31.000.000	"
Жита	2.000.000	"
Вівса	775.000	"
Кукурузи	686.000	"
<hr/>		
Р а з о м	99.461.000	пудів

Кубань мала чимало й сіна. В 1910 р. на 511.280 десятин. вібрано 79.517.000 пудів*).

Завдяки добрим сінокосам та багатій паші, розвинулось й скотарство.

В порівнянні з вищезазначеними державами становище скотарства на Кубані мало такий вигляд:

	Рік	Коней	Рог. худоби	Овець та кіз	Свиней
Кубань	1910	813.241	1.308.540	1.912.989	497.937
	1916	999.242	1.523.342	2.163.826	967.122
Данія	1910	567.000	2.463.000	556.000	2.497.000
Сербія	1910	153.000	964.000	4.450.000	866.000
Болгарія	1910	478.000	2.018.000	10.091.000	527.000
Бельгія	1910	317.000	1.800.000	403.000	1.494.000
Швайцарія	1916	137.000	1.616.000	530.000	544.000
Румунія	1900	864.000	2.589.000	5.888.000	1.709.000
Голландія	1917	334.000	2.301.000	7.753.000	1.186.000
Норвегія	1916	189.000	1.119.000	1.511.000	221.000
Швеція	1916	715.000	3.020.000	1.480.000	1.030.000**)

В 1910 році на 100 душ сільського населення припадало:

	Коней	Рогат. скот.	Овець і кіз	Свиней	Разом
На Кубані.....	35	53	73	20	181
В Європ. Росії.....	21	31	37	10	99

З продуктів скотарства Кубань вивозила, головним чином, вовну (230.000 пуд. на рік р. р. 1909—1914), смушки (32.600 пуд.), м'ясо та сало (на 1.500.000 карб. р. 1911), сиру шкуру (56.200 пуд.***).

Культура соняшника і звязана з нею олійна, саламасна та поташна промисловість ваймає не останнє місце в господарчо-економічному розвитку Кубані. В 1917 р. під соняшник було засіяно 310.119 дес., з яких вібрано 23.078.300 пуд. насіння. Р. 1914 вироблено було 6.053.000 пуд. олії (вивезено 4.368.000 пуд.) та 10.088.000 п. макухи (вивезено 5.000.000. пуд.). Функціонувало 2 саламасних фабрики з продукцією 1.350.000 пуд. саламасу на рік. Р. 1911 вивезено: саламасу й олії 1.707.000 (99% російського вивозу); поташу 835.000 пуд. (85% російського вивозу). В 1919 році поташу здобуто

*) «Ежегодникъ Россіи 1910 г.» СПБ. 1911. Центр. Стат. Комис. Мин. Вн. Д.

**) Складено таблицю на підставі даних «Ежегодника Россіи 1910 г.», праці І. Івасюка «Кубань» і цит. праці Otto Hübner's'a.

***) І. Івасюк. «Кубань», ст. 50—51.

Inžen. VI. Husník. «Hospodářský rozvoj a družstevnictví v Kubánském Kraji». Praha, 1920, ст. 23.

2.370.000 пуд. В тому самому році вироблено 2.000.000 пуд. мила, 360.000 пуд. оливи*).

Побіч з соняшником культивуються і другі олійні рослини. Р. 1917 рай-деревом було засіяно 1.213 дес., які дали 87.000 пуд. насіння, з якого добувалася медична й технічна касторка**).

Ляного насіння добувалося протягом р.р. 1911—1915 перевісно 481.300 пудів на рік, конопляного за той самий час — 134.600 пуд. на рік. Чимало сіялося свиріпи***).

Значного розвитку досягло тютюництво. Уже р. 1911 Кубань дала 94% турецького тютюну на вивіз його в цілій Росії. Р. 1916 під тютюновими плантаціями було 17.828 д., які дали 2.119.257 пуд. турецького тютюну високої вартості. В продукції турецького тютюну Кубанщина серед губерній бувшої Росії займала перше місце.

Року 1916 було під тютюном:

Десятирічні Зібрано пудів

1) Кубань	17.828	2.119.257	(майже виключно турецького)
2) Україна (вся)	14.004	2.125.689	
3) Росія (європейська вся)	12.326	2.013.953	{ (переважно махорки)
4) Крим	2.904	200.400	

Р. 1919 існувало 88 тютюнових складів і 6 невеликих фабрик. Вивозився тютюн з Кубані майже виключно необробленим в папушах****).

Садівництво, огородництво, виноградництво задовольняли, головним чином, потреби місцевого населення.

Р. 1914 на 13.125 дес. було 22.837 садків, які дали 700.000 пуд. овочів та 200.000 п. ріжних ягод†).

Р. 1910 під городиною було 56.000 дес. та під баштанами 39.000 дес., з яких було зібрано 20.000.000 пуд. огородини††).

Під виноградниками р. 1914 було 8.645 дес., які дали біля 1.895.900 пуд. винограду†††).

Бджільництво досягло таких розміров: р. 1915 було 23.000 пасік з 680.000 вуликів, які дали 217.000 п. меду та біля 14.500 пуд. воску (і мед і віск, після задоволення місцевих потреб, в значній кількості вивозиться з Кубані). У бджільництві Кубань займала в бувшій Росії 4 місце††††).

*) I. Івасюк. «Кубань», ст. 24. 25, 47—49».

Vl. Husnik, цит. праця.

**) I. Івасюк. «Кубань», ст. 24.

***) Там же, ст. 25.

****) I. Івасюк. «Кубань», ст. 27, 46.

«Сельское хозяйство России в XX веке».

Vl. Husnik, цит. праця, ст. 16.

†) I. Івасюк. «Кубань», ст. 29.

††) Там же, ст. 31.

†††) Там же, ст. 32.

††††) Там же, ст. 36.

«Ежегодникъ Россіи 1910 г.».

Лісова промисловість уже р. 1911 дала вивозу на 6.600.000 карбованців*).

Птахівництво задоволює головним чином, місцеві потреби (р. 1912 вивезено з Кубані 39.000 пуд. птиці та 16.800 пуд. — 3.360.000 штук яєць**).

На рибних промислах р. 1914 працювало 7.033 робітника; піймано 149.200 пуд. ріжної риби. Р. 1919 функціонувало 5 заводів ракових консервів та 16 заводів рибних та ікряних***). Відомий, так званий, «керченський» оселедець ловиться на Таманському бережжі. Так завана, «очуєвська» ікра добувалася на заводах, заснованих ще Запорожцями.

Багате лоно кубанської землі, але користування його скарбами ще не досягло широкого розвитку. Є вугіль, нафта (у Майкопському, Катеринодарському і Таманському повітах), газ до освітлення, ріжні металеві руди, глини, солі, цілючі води («Гаряче Джерело», «Запорів'є Джерело»). Р. 1912 здобуто 9.262.100 пуд. нафти. Здобувається також глауберова сіль (срібно-олов'яна руда). Р. 1919 функціонувало 10 любайстрових і 3 цементових заводів з продукцією до 10.000.000 пуд. на рік****).

Майже в кожній станиці (і по містах) є цегельні, на яких вироблялася цегла і черепиця для потреб місцевого населення.

Р. 1914 функціонувало 7.994 ріжних промислових підприємств, в яких працювало 21.168 робітників (річний оборот — 36.484.881 карб.)†).

Того самого року торговлею було занято 19.402 душі (з них 2.254 д. козацького стану); оборот виносив 230.400.000 карб. ††).

Козацтво мало власні капітали: 6.367.792 карб. військового, 1.055.538 спеціального і 8.917.436 карб. станичного. Земські прибутки виносили в 1913 році 172.131 карб., а видатки — 248.435 карб. На одну душу припадало прибутків 6 копійок, а видатків — 8 коп. Тоді як по 34 земських губерніях Росії припадало на 1 душу прибутків 1 карб. 27 коп., а видатків 1 карб. 90 коп. †††).

Російський уряд не вважав потрібним витрачати на потреби кубанського населення навіть половину того, що він витрачав у російських губерніях. Так р. 1913 уряд взяв з Кубані 34.338.967 карб. усіх податків, а витратив на неї лише — 15.543.800 карб. (в цій сумі і «загально-державні потреби» — М-во Двора, Військове, Морське, Закордонних справ, виплата державного боргу та % на нього). На одну душу кубанського населення припадало 11 карб. 20 коп. зібраних на Кубані податків, а уряд витратив на Кубані

*) VI. Husnik. Цитов. праця, ст. 23.

**) I. Ivasiuk. «Кубань», ст. 36.

***) Там же, ст. 54.

****) I. Ivasiuk. «Кубань», ст. 57—66.

†) Там же, ст. 37.

††) Там же, ст. 40.

†††) I. Ivasiuk. «Кубань», ст. 78—80.

на 1 душу лише 5 карб.*). Подібне було і на Україні, де наприклад, року 1902 прибутків на 1 душу припадало 16 карб. 97 к., а уряд витрачав на одну душу 8 карб. 65 коп., тоді як в російських губерніях на душу населення прибутків припадало 13 карб. 90 коп., а видатків 13 карб. 99 коп.

Для задоволення потреби в кредиті на Кубані функціонувало 2 відділи Державного Банку (баланс р. 1914: 15.786.000 карб.), 5 міських (городських) банків (баланс — 6.684.000 карб.), 67 «Общ. Вз. Кредита» (баланс — 25.621.000 карб.) і філії деяких російських приватних банків (Азовсько-Донського, Русько-Авіяцького та інших)**).

Але Кубань потребувала значних оборотних коштів, і хліборобське населення запобігло недостачі кредиту утворенням кредитової кооперації. На 1-е січня р. 1908 на Кубані було:

	Кредит. т-в	Позич.-Ощадн.	Разом
Кількість товариств	58	26	84
Кількість членів товариств	20.010	20.660	40.670
Оборотний капітал	898.500	3.224.400	4.122.900
Видано позичок за рік.....	1.265.300	3.222.200	4.487.500
Остача на 1 січня 1908 р.....	770.000	2.923.100	3.693.200***)

1 січня р. 1919 кредитових т-в на Кубані було вже 218 і позичково-ощадних — 88. Всі вони були об'єднані в два союзи: перший — об'єднуне 213 тов-в під назвою «Кубанський Кооперативний Банк» (150.000 господарств входять через кредитові товариства в склад цієї спілки) і другий — 96 тов-в під назвою «Южно-Кубанск. Союз Кред. Ссудо-Сберегат. Тов-в» (в цю спілку входять 65.000 господарств)****).

Про розвій кредитової кооперації свідчать операції «Куб. Коопер. Банку» (раніше «Кубан. Центрального Союза Учрежд. Мелк. Кред.»):

Рік	Оборотний капітал
1913	313.000 карб.
1914	1.911.000 "
1915	4.141.000 "
1916	4.412.000 "
1917	30.253.000 ", †)

Споживча кооперація досягла такого розвитку: на 1 жовтня р. 1919 було 4 спілки: 1) «Куб. Союз» (в Катеринодарі), який об'єднував 248 т-в з 240.000 членів; 2) Армавірська спілка, яка об'єднувала 199 т-в з 182.000 чл., 3) Майкопська спілка, що об'єднувала 115 тов-в з 55.000 членів і 4) Баталпашинська, яка об'єднувала 48 тов-в з 12.000 членів††).

Російська кооперація намагалася підпорядкувати собі кубанський кооперативний рух, але без успіху (заходи Московського Народного Банку).

*) I. Івасюк. «Кубань», ст. 77.

**) Там же, ст. 80—84.

***) «Ежегодник Россії 1910 г.».

****) I. Івасюк. «Кубань», ст. 43.

†) VI. Husnik, цит. пр., ст. 25.

††) I. Івасюк. «Кубань», ст. 45.

Власними силами Кубані довелося рятуватися їй від бездоріжжя, на яке російський уряд не звертав уваги. Навіть про ґрунтові шляхи менше він дбав на Кубані, ніж по інших місцях. Наприклад: Р 1909 під доглядом М-ва Шляхів було ґрунтових шляхів:

На Кубані.....	141,5 верст
„ Ставропольщині	3.279,4 „
„ Тереку	9.817,8 „

На Кубані Росія збудувала до 1910 р. лише 900 кілом. (або 844 вер.)*) заливниці (Владикавказ. залізн.). В цілому ряді російських губерній — Самарській, Саратовській, Рязанській, Пермській, Московській, Петербурзькій, Орловській, Новгородській, Тамбовській, Тульській заливничого шляху було більше тисячі верстов у кожній (на Донщині — 2133 вер.). Отже населення Кубані протягом де-кількох років утворило 3 акційних товариства (головними акціонерами були станичні громади), які збудували три залізниці: 1) Чорноморсько-Кубанську — на протязі 420 кілом. в виходом до порта Ахтарі, 2) Армавір-Туапсинську — 265 км. в виходом до порта Таупсе, 3) Єйську — 140 км. в виходом до порта Єйськ. Таким чином, Кубань мала 1725 км. залізничного шляху**).

Варто порівняти протяг залізниць на Кубані з довжиною їх в деяких державах перед війною 1914 р.

Кубань	1.725 км.	Португалія	3.293 км.
Данія	4.253 „	Греція	587 „
Сербія	1.572 „	Румунія	3.843 „
Болгарія	2.944 „	Голландія	3.403 „
Бельгія	9.461 „	Норвегія	3.229 „
Швейцарія	5.891 „	Швеція	15.508***)

Місцева ініціатива також організувала і використовування водного шляху — річки Кубані, яка на протязі 441 вер. судоходна (на протязі 214 в. можуть ходити пароплави). Р. 1912 на Кубані було 13 пароплавів і 300 барж та інших суден з грузооборотом на рік до 25.581.000 пуд.****).

Ці всі заходи, що до шляхів, потягли за собою розвиток кубанських портів. Оборот Єйського порту виносив на рік 15.000.000 карб., Ахтарського — 10.000.000 карб., Темрюцького — 20.000.000 карб.†).

Власними силами Кубань розвинула її справу народньої освіти.

В 1910 р. на 1000 душ припадало грамотних: чоловіків — 267, жінок — 66; загальний відсоток грамотних був 16,8 (на Донщині 21,4) в той час, як в російських губерніях цей відсоток грамотних

*) 1 килом. = 0,9373 версти.

**) «Ежегодникъ Россіи 1910 г.».

I. Івасюк. «Кубань», ст. 12 і 13.

***) Otto Hubners, цит. праця.

****) «Ежегодникъ Россіи 1910 г.».

I. Івасюк. «Кубань», ст. 12.

†) Vl. Hüsnik, цит. праця, ст. 11.

піднімався до 55. Серед козаків відсоток грамотних був 39, бо вони мали більше шкіл, ніж «іногородні» (Школи будувалися станичними громадами на власні кошти, і дітей «іногородніх» козаки в свої школи не пускали. «Іногородні» мусіли задовольнятися переважно церковно-парафіяльними школами, а більшість «городвицьких» дітей залишалася по-за школою).

Про розвиток шкільної справи свідчать такі цифри:

Рік	Середніх загаль но-просв.		Середн. та по чатк.-спеціяльн.		Початкових за гальних		Разом	
	шкіл	учнів	шкіл	учнів	шкіл	учнів	шкіл	учнів
1910	19	5.943	23	1.957	1.602	131.823	1.641	139.723
1913	36	9.268	94	8.035	1.620	157.585	1.763	175.621
1919	151	—	124	—	—	—	—	—

В 1918 р. вищих початкових шкіл було 140 (в 1919 прибавилося ще 40) з 15.778 учнями*).

V.

Після зруйнування Січи старшина військова — тодішні проводирі козацькі — цілком розорошилася. Найсвідомішу й найактивнішу частину її російський уряд виселив з України в Росію, замкнув по тюрмах, знищив; де-хто в старшини — і то певно кращий елемент — подався до Туреччини, де-хто загинув під час походів, і таким чином, козаки рушили на Кубань майже обезголовлені. Чепіга, Головатий, Білій, а коло них кілька десятків старшин — це був той мозок українського козацтва, з яким прийшло воно на нове місце.

Останні проводирі останніх Запорожців в останнє прислужилися українському народові. Вони зібрали запорозькі недобитки, розселили їх, чи так, чи сяк, і при дуже несприятливих обставинах організували життя в напівдикому краю. Безперечно, переселення Запорожців на Кубань прискорило залюднення широких просторів Північного Кавказу українцями.

На цьому старшина українського козацтва скінчила своє служення Україні.

Російський уряд бачив, як настирливо запорозька старшина добивалася дозволу власнувати Військо, як вона піклувалася про його організацію; розумів він і те, що коли й надалі на чолі Війська стоятимуть національно-свідомі проводирі, то воно не вмре, як українське козацтво.

Існування на Кубані такого Війська було не в інтересах Росії, тому уряд робить все, щоб козаків цілком обезголовити і потім обмосковити.

*) «Ежегодникъ Россіи 1910 г.».
I. Івасюк. «Кубань», ст. 18 і 19.

І мабуть ні в одному закутку України російський уряд не дав так уперто і так старанно про обмосковлення українського населення, як це робив він на Кубані. Та може через це нігде уряд і не мав більшого успіху в своїх заходах, як тут; хоч це обмосковлення посувається й не дуже хутко.

Головнокомандуючий кавказькою армією кн. Барятинський р. 1861 писав військовому міністрові: «Двѣ части, изъ которыхъ сoставилось нынѣшнее Кубанское Казачье Войско, до сихъ поръ различны между собою и имѣютъ только то общее, что благосостояніе казаковъ, при всѣхъ богатствахъ края, не развивается. На это есть очень много причинъ и между ними главныя: замкнутость казачьяго сословія и пользованіе землей всѣмъ войскомъ безъ права пріобрѣтать часть оной въ собственность... Но замкнутость казачьяго словія имѣеть другую болѣе важную сторону: она развиваетъ духъ отдельности въ государствѣ. Въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, состоящемъ изъ малороссіянъ и хранящемъ преданія запорожской сѣчи, эта отдельность принимаетъ видъ національности и выражается нерасположеніемъ къ иногороднимъ, которыхъ казаки недружелюбно называютъ москалями. Сліяніе бывшаго Черноморского войска съ Кавказскимъ можетъ дѣйствовать противъ этого особенно вредного въ настоящее время начала, но необходимо, чтобы сліяніе это было не только административное, а проникало въ самый бытъ казаковъ*).

Було вже зазначено, що козацькі привілеї і права швидко почали обмежуватися і цілкомъ порушуватися. Не безъ опіру стрівали козаки заходи уряду — і просили вони його і бунти счиняли**), але

*) М. И. Венюковъ, та ж праця, ст. 252—253.

**) Останніми такими бунтами були бунти, які викликало примусове переселення в Закубання (під час цих бунтів особливо вславилася своєю упертістю і непокірністю ст. Полтавська). Щоб швидче обмосковити Чорноморців, російський уряд обібрал знаряддям для цього Лінейців і склав план заселення Закубання, згідно якому Лінейців мусіли переселяти на нові місця цілими станицями, а Чорноморців розпорощувати по новоутворених в Лінейців станицях окремими родинами. (Спочатку була думка переселити за Кубань і за Кавказ поголовно всіх Чорноморців, а їх землі віддати переселенцям з Росії, але царь Олександр II погодився лише на переселення окремих родин — спочатку охочих, а як їх не вистачить, то призначених Головнокоманд. кавказькою армією зі всіх станиць — «въ награду Войску за постоянное доблестное служение престолу и отечеству и за охранение имъ въ теченіи 70 лѣтъ дарованныхъ ему земель»). Почали переселення з Єйського повіту; сичане на таке переселення погодилися. Коли ж дійшла черга до таманців та катеринодарців, то останні відмовилися йти «к бісовому батькові за Кубань». До козаків пристала частина старшини, і коли головний розпорядчик переселення граф Євдокімов прибув до Катеринодару, вступила в ним в суперечку. Спираючися на царські грамоти, на споконвічні козацькі привілеї, чорноморське офіцерство доводило Євдокімову беззаконність і жорстокість цього переселення.

«Хіба Ви, Ваше Сіятельство, хочете завойовувати Закубання нашими жінками та дітьми?» — питав його, між іншим, військовий старшина К—ський. А полковник Р—ль, плачуучи, казав: «у нас відобрали дороге нам ім'я Чорноморців, ми не маємо права самі вибирати отамана, нас гонять з землі, котра ватверджена за нами».

прохання і протести викликали лише нові обмеження та утиски. Петербург твердо провадив стару московську політику поневолення українського народу, навіть не міняючи для Кубані зовнішніх форм і методів цієї політики.

Рада і виборна старшина (козацький уряд) касується. Як колись у Запорожців, частина землі відбірається. До 1.000.000 дес. козацької землі проголошується власністю російської казни і частина її роздаровується таким «козакам», як Карцев, Лоріс-Меліков, Дурасов, Юсупов-Сумароков-Ельстон і т. д., і т. д., Цариця Катерина II роздавала землю своїм коханцям, а царь Микола II відрізує від Кубані смугу Чорноморського побережжя (р. 1896), щоб утворити Чорноморську губ. і потім дати можливість російським вельможам та петербурзьким урядовцям і московським купцям придбати за безцінь — по клаптику земельки під вілли.

Старшину, що прийшла з козаками в України, уряд привертав на свій бік. Він віддає їй у власність частину військових земель (за цю «милостъ» проводирі козацькі зрадили своєму народові і в часом майже всі без винятку обмосковилися).

Спочатку старшина жила одним життям з козацтвом і мало чим відріжнялася від нього. Ще р. 1851 в. об. наказного отамана Ращпіль, з приводу пропозиції уряду взяти на утримання коштом Війська 10 стипендій для старшинських дочок в Новочеркаському дівочому інституті, писав Командуючому Військами Кавказької Лінії: «Дворянне Черноморского Войска не обладаютъ недвижимыми имѣніями, крестьянами населенными, и не имѣютъ никакихъ фондовъ, отъ которыхъ могли бы получать доходы безъ личного труда. Напротивъ, дворянинъ въ Черноморскомъ Войскѣ поставленъ въ обстоятельства быть лично земледѣльцемъ и сельскимъ хозяиномъ точно такъ же, как простой казакъ, съ той только разницей, что первый обязанъ соразмѣрно съ большинствомъ своихъ нуждъ и потребностей больше трудиться, чѣмъ послѣдній: потому то и для того первому дается больше земли, чѣмъ послѣднему. Въ этомъ и состоитъ нѣкоторое различие, но не отличие въ бытѣ дворянъ и казаковъ. Дворянинъ въ службѣ обязанъ снискивать себѣ пропитаніе тѣмъ же самимъ путемъ, что и простой казакъ. Въ теперешнемъ нашемъ положеніи и въ отноше-

В меморандумі, який було подано гр. Свдокімову, чорноморська старшина вимагала, щоб докладно було вказано кордони Закубання, котре буде заселено Чорноморцями, і щоб ці простори царською грамотою було затверджено за Чорноморським Військом на підставах 1792 р., щоб не дозволялося продавати землю іногороднім, а також щоб б бригад Лінейців було відділено, щоб Чорноморців не переселяли примусово, а іногороднім можна було селитися лише за згодою станич. громад, і було повернуто «дороге ім'я Чорноморського Війська».

Звичайно, що з цього протесту нічого путного не вийшло. З 93 старшин, що підписали цей меморандум, 8 душ було вкинуто до Ставропольської тюрми; покарано було де-кого й з козаків, і намічене переселення було переведено — протягом 4 років шляхом його засновано 83 станиці в Катеринодарському, Майкопському і Баталпашинському повітах (див. та ж праця М. И. Венюкова, ст. 259—270).

нії къ тому быту, какой намъ Государемъ Императоромъ указанъ, дочерямъ нашимъ высшаго институтскаго образованія не надо»*).

Але незабаром стан речей змінився.

Вище згаданий князь Барятинський, констатуючи пізніше через 10 років, що «Замкнутостъ казачьяго сословія и недостатокъ на мѣстѣ средствъ къ образованію сдѣлали то, что войсковые дворяне очень мало отличаются отъ простыхъ казаковъ въ пользованіи общей землею», радить цареві передати військовій старшині землі в власність, не забороняти старшині виписуватися з Війська, дозволити дворянам і іншим особам купувати військові землі з тим, щоб ті райони, в яких кількість іногородніх збільшиться, вилучалися б з Війська і передавалися в управління російській цивільній владі (розвозкачувалися — *авт.*), дозволити також і козакам, що вислужать свій строк, купувати землю у власність і виписуватися з Війська. «Войсковые офицеры», на його думку, «пріймуть съ глубочайшей признательностью, какъ высокую милость, дозвolenіе потомственныемъ дворянамъ оставлять казачье сословіе и покупать въ Войскъ земли. Поставленные нынѣ въ необходимость искать популярности между казаками выказываніемъ духа опозиціи подъ предлогомъ національности и историческихъ воспоминаній, офицеры бывшаго Черноморского Войска въ виду преимуществъ, даруемыхъ потомственному дворянству, сдѣлаются для своихъ выгодъ горячими поборниками всѣхъ мѣръ, принимаемыхъ правительствомъ. Выбытие изъ Войска нѣкоторыхъ потомственныхъ дворянъ не повлечеть за собой недостатка офицеровъ для службы казачьей, а если бы оказались вакансіи, ихъ можно замѣнить офицерами регулярныхъ войскъ. При строгомъ выборѣ этихъ офицеровъ, они будутъ особенно полезны для уменьшенія невыгодъ замкнутости, въ которой казачьи войска всегда останутся до нѣкоторой степени... Сверхъ того, эти офицеры будутъ содѣйствовать полному спліянію двухъ разнородныхъ частей, изъ которыхъ составилось нынѣшнее казачье войско».

На виписку офіцерства з Війська взагалі царь Олександер не зголовився, «чтобы не захотѣли того и въ другихъ войскахъ, чего никакъ нельзя допустить, чтобы не лишиться дешевыхъ сравнительно съ регулярными офицеровъ»; дозволивши виписуватися лише тим офіцерам, котрі прослужать 22 роки и куплять не менше 200 десятин, а останні пропозиції затвердив «по исключительному характеру народонаселенія въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, — по видамъ государственнымъ, отнюдь не могущимъ идти въ примѣръ для прочихъ казаковъ — по особеннымъ обстоятельствамъ», і тим зробив відносно чорноморської старшини те, що в 18 ст. царі й цариці зробили відносно української старшини, — посварив її з козацтвом і спокусив зрадити свій народ**).

На ґрунті земельнихъ відносин, що своїми розпорядженнями

*) И. Попко, цит. праця, ст. 151—155.

**) М. И. Венюковъ, цит. праця, ст. 254—259.

утворив російський уряд, повстала між козацтвом і старшиною незгода, котра що далі все зростала в міру того, як старшина «одворяювалася» і обмосковлювалася ніби з вдячності за царську «милост» — передачу у власність землі, що досі була у доживотному користуванні.

Старанно охороняючи козацтво від найменших впливів української національної стихії (поруч на Україні розташовуються російські салдати та донські, оренбурзькі, уральські козаки, а кубанських козаків заганяють в Польшу, за Кавказ, за Каспій), уряд крок-за-кроком намагається вбити у кубанців «духъ отдельности въ государствѣ», ставлячи Кубань своїми заходами в положення гірше від того, в якому перебували інші козацькі краї, де жили козаки, що вважалися «чисто-рускими казаками».

Кубанському Війську, яке в мирні часи має: 11 полків і 2 дивізіони кінноти, 7 батальонів піхоти (пластунів), 4 батареї — не дозволяється мати ні військової школи ні кадетського корпуса. Більш того — ставропольська юнкерська школа, де вчилися майже виключно кубанці, в 70 роках зачиняється, а кубанці примушуються їхати в юнкерську школу в Оренбург, Тифліс, Петербург... А донські козаки мають свій кадетський корпус, юнкерську і офіцерську школу; Оренбурзьке Козацьке Військо — менше від Кубанського — має також і юнкерську школу і кадетський корпус; Терське Військо, майже в 6 раз менше від Кубанського, має свій кадетський корпус, в якому утримувати половину учнів примушується кубанців, але стипендіятів на кубанські стипендії призначає... намісник Кавказа в кандидатів цілого Кавказу, а інколи й в Росії.

Козацькі сини вчаться в військових школах не дома. На цілі роки вони відриваються від сім'ї, від рідного краю. А вміла рука російського вчителя рве в душі маленького козака всі ниточки, які зв'язують його з своїм Краєм, з рідною стихією; і в Воронізькому чи Московському корпусі, в військових школах Оренбурга, Москви чи Петербурга виховуються не діти свого краю, свого народу, а в ліпшому випадкові люде до них байдужі.

«Замиряється» Кавказ (р. 1861), і козаки мають час, щоб взятися за працю по налагодженню свого господарства*). Почувається потреба в агрономах, в інженерах, ваягалі в освічених людях**).

*). Р. 1862 на Чорноморії припадало пересічно на душу населення $1\frac{2}{3}$ четверти урожаю, а р. 1870 вже 3 чет.

**). Ще р. 1804 в Катеринодарі починає функціонувати «Войсковое Училище». Р. 1820 на Чорноморії функціонує 11 «училищ». Ріжними заходами російський уряд частину їх ліквідує. Р. 1818 відчиняється в Катеринодарі «Духовное Училище», але через 2 роки наказується перенести його до Ростова. Р. 1819 відчиняється в Катеринодарі гімназія, в якій з ініціативи її директора, великого чорноморського патріота прот. Росинського, що був першим смотрителем «Войскового Училища», вводиться класа військових наук, — але р. 1828 «Высочайшимъ повелѣніемъ» вона зачиняється, а замісць неї відчиняється в Ставрополі, куди наказується передати і все майно її. Лише р. 1851 було дозволено відчинити її знову. На Лінії до 1832 р. не було ні однієї школи (Ф. А. Щербина. «Історія Куб. Каз. Войска». Туренко, цит. праця, «Кiev. Ст.», 1887 р. № 3).

Козацтво рветься до світу, до науки, буде по станицях своїм коштом школи-палаці, витрачає великі гроші, щоб обставити їх як-найкраще (на Кубані часто-густо 2-х класові школи обставлені краще, ніж середні в Росії). Почувається велика потреба в учителях, а одна кубанська вчительська семинарія випускає щороку 20 учителів. І хмарою сунуть з Росії на Кубанські степи «культуртрегери», «образовувати» козаків (російське слово «образовать» на Кубані перекручене в «образовувати» і вживается замісць слів — «общахраніти», «обдурити»). — «А він мене здорово «образував»). Не знаючи ні мови більшості населення краю, ні звичаїв, ні життя його, ці «культуртрегери» на протязі десятиліть безуспішно вчать козацьких дітей одній науці — говорити «правильно» (в 1917 р. на Кубані в Чорноморською губ. було більше 3000 учителів, котрі прийшли з Тверської, Ярославської, Пензенської, Московської і з інших російських губерній).

Хліборобський край не має навіть середньої агрономічної школи. В 1909—13 р. чорноморські станиці добиваються дозволу відчинити середню агрономічну школу, при чому дають на цю ціль, конкуруючи між собою, хто даст більше, сотні тисяч карбованців, сотні десятин землі; але... все це даремно, дозволу не дается, а одночасово з цим на Дону відчиняється і середню агрономічну, і землемірну школу, і політехнікум. Частина козацької молоді вчиться в середній школі по-за межами Кубані, а вищі школи Петербурга та Москви одшліховують козаків в бажаному для російського уряду напрямі (казати про те, що школа на Кубані чужа, російська — нема чого).

В той час як губернії російські — Псковська, Вологодська, Костромська, Володимирська, Архангельська, з яких в кожній налічується від 1 до $1\frac{1}{2}$ міл. населення, мають свої єпархії й школи для підготовки священиків, Кубань в її $2\frac{1}{2}$ мільйоновим православним населенням підлягає ставропольському архієреєві і не має своєї духовної семінарії. Потреба в священиках задоволяється в такий же спосіб, як і потреба в учителях: з Росії пастири йдуть пасти козацьке стадо, не знаючи ні мови ні звичаїв «овець» (р. 1917 значна більшість священиків була з росіян. Козак священик — на Кубані велике диво).

Нащадки колишньої старшини військової (до речі сказати, нечисленна стара козацька аристократія майже вся вимерла і взагалі перевелася), так зване, «дворянство» — хоч його й мало на Кубані, має охоту об'єднатися, і... по наказу з Петербургу установи дворянського стану для Кубані організовуються в Ставропольській губернії (де дворян значно менше).

Під час Судової Реформи (в 60-х роках XIX століття) для Дону видається спеціальний закон, на підставі якого половина членів Суду мусить бути з козаків донців, що ж до Кубані, то нічого подібного — «на общемъ основаниі». На Дону козаки вибирають Миро-вих Суддів, а на Кубані вони призначаються російським урядом

майже виключно з росіян, поляків, донців. Судову Палату дають не Кубані, а Дону. З часів Державної Думи виникає питання про відчинення нового Окружного Суду на Північному Кавказі. Кубань просить відчинити його чи в Майкопі чи в Армавірі, а Петербург рішаче відчинити на Тереку в П'ятигорському, недалеко від Владикавказу, де такий Суд є.

Поштове Окружне Управління відчиняється не в Катеринодарі, а на отшибі у Владикавказі.

Навіть такої установи, як Контрольна Палата, Кубань не має (відчувається перед Ставропольською Палатою).

Коли до вищесказаного додати, що Кубанське Військо з своїх військових капіталів не могло витрачати навіть на найпекучіші потреби краю без дозволу російського уряду більше 300 карб., то стане зрозумілим, в яких лабетах кубанці жили 125 років (з р. 1792 до 1917).

За цей час російський уряд досяг того, що українське населення краю загубило розуміння національної єдності Кубані в Україною. Велика Революція застала на Кубані етнографічну масу, добрий десяток тисяч російських «культуртрегерів», московофільську козацьку (в той же час здебільшого «ура-козацьку») інтелігенцію та де-кілька десятків свідомих українських громадян, розпорощених по краю від Новоросійська до Ставропольщини, від Ельбруса до Кущовки (на 500 депутатів Краєвої Ради останніх було де-кілька душ).

І тому, коли прийшов «случливий час», козацтво Кубанське не сказало того слова, яке воно могло б сказати, не ступило на той шлях, на який повинно було б ступити.

VI

Більше п'ятисот років після того, як переселилися Чорноморці, на Кубані існувала «хапатня» (скільки забажав та подужав і де б не надумав, там і брав, і косив, і випасав). Тоді козак знімав шапку перед новим переселенцем з України, перед «дядечком», перед «братьіком» і просив: «Не мишайте, ріднесенький, нашого куріння (на Чорноморі ще казали «нашої слободи»). Та в нас вам, дядечку, і те ѿ се, та в нас вам, братіку, і земля ѿ вода... риба в нас, раки... тирса — товаряки не видно... бджоли — парої беремо... Допоможемо вам і хату поставити». «Дядечко» й «братьік» були не чужі люде, то були діти та унуки Запорожців, родичі їхні та знайомі чи селяне-хлібороби з Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини, з колишніх степів запорозьких чи ѿ інших місцевостей України. Тоді «дядечко» й «братьік» думали-гадали, де їм зручніше осістися: а чи на Кирпилях, чи на Понурі, чи на Калаусі, чи може податися на Лінію — на Лабу. Розшукували курінь, де живуть родичі, знайомі, і там осідали.

Нових переселенців радо записували в козаки. Козацтво збільшувалося і зміцнювалося.

Потім військову землю поділили між станицями на юрти, а станичні громади стали давати козакам паї (наділи), і «хапатня» минулася. Нові переселенці з України — ще бажані гості, — землі вдосталь (пай до 30 десятин на душу, станиці мали їй запасні землі), і всіх, хто приходив і хотів у козаки приписатися, станичні громади приймали.

Пізніше (в кінці 70 років минулого віку) почала вже почуватися де-яка «кіснота». Уже не всіх переселенців станичні громади приймають у козаки, а лише де-кого з них, бо... «й самим стає кісно». Новим переселенцям не забороняється осідатися, купувати в козаків городи, будувати хати, орендувати козацькі землі, господарити. Переселенці почувають себе добре, хоч їх уже й не приймають у козаки (цьому став перешкоджати російський уряд); земля ще дешева: за 12 карбованців можна купити десятину, за 5—10 коп. заарендувати.

Але з часом переселенців-хліборобів значно побільшується, а в звязку з цим росте і попит на землю. Орендні ціни підскакують вгору, і козаки (більшість з них учораши переселенці), особливо ті, котрі самі орендували землю, починають почувати не аби-яку «кісноту» і нарікати на «іногородніх» (так «Областное Правление» починає називати переселенців, не принятих у козаки). І що більш піднімаються ціни на землю, то дужче росте невдоволення «нагородніми», «городовиками» (так переселенців починають називати козаки). Як і скрізь, на Кубані пани збивають потроху свої землі, городовики, головним чином хлібороби-українці, за допомогою поземельного банку, починають скуповувати їх.

Але панів тих в краю не багато, маєтки їх не такі вже великі, і тому продажньої землі обмаль. Пізніші переселенці мусять задовольнятися здебільшого орендою чи ремісництвом (переважно переселенці росіянне)*).

В вісімдесятіх роках переселенець перестає вважатися не тільки «братіком», а й «добрим чоловіком», і вже нікого з переселенців не приймають у козаки.

Переселенець — ще недавно бажаний гість — стає «городовиком», «нагороднім», «зайдою», «приблудою», «пришлецем», «мугирем», «гам-селом», «боскою», «щушваллю». Козак з Полтавщини чи з Черні-

*) Процес заселення Кубані іногородніми один з сучасників його маєє так: «Сперва появились тавричане, гоня передъ собой десятокъ другой овецъ: Мазаевы, Николенки, Петренки и многіе другіе... Потомъ появились землеробы хохлы на своихъ скрипучихъ, не окованныхъ арбахъ, запряженныхъ рослыми волами, а потомъ и наши земляки на своихъ заморенныхъ клячахъ... Лучше всѣхъ сжились съ новыми условіями степенные домовитые хохлы и вскорѣ зажили прочно и богато. Многихъ изъ «rossiйскихъ», т. е. чисто russкихъ, погубила страсть къ бродяжничеству... Они въ концѣ концовъ шли или въ батраки къ хохламъ, или возвращались въ конецъ разоренными домой съ вѣчнымъ своимъ припѣвомъ: «курицу негдѣ выпустить, тѣсно стало». (Баронъ Н. Врангель. «Воспоминанія (Отъ крѣпостного права до большевиковъ)». Берлінъ, 1924 р., ст. 130).

гівщини — нащадок запорожця, чи селянин-хлібороб в Харківщині, Вороніжчині, Київщині, з Поділля, з Волині чи з Росії, — відкіля б не був — стає «бісової невіри городовиком», «бісової душі — гам-селом» (останнім словом звичайно дратують городовиків росіян).

Обезголовлене козацтво уже не скріплює себе, не збільшує свою міць приняттям переселенців у козаки, а витрачає свою силу на протязі 30—40 років на щоденну невтомну сварку та гризню з ними, що иноді набирали характеру справжніх городвицьких погромів (80-ті роки).

А місцева військова влада і уряд російський своїми розпорядженнями лише під'юджують козаків проти городовиків і навпаки; напр., в девяностих роках військовий міністр Вановський був заборонив станицям здавати свої землі в оренду, що лише загострило відносини між обома частинами населенич. «Поділяй і володій» (*divide et impera*) — ця політика провадиться урядом російським і на Кубані. І в краю, де може розміститися і добре жити 10 мільйонове населення, трьом мільйонам душ стає тісно.

Козацтво заховалося в свою станову шкаralупу і відгородилося від половини населення краю. Станова окремішність і привілейоване положення козаків спричинилося лише до поневіряння і козацтва і цілого краю. Козак не розумів, що він може бути дужим лише вкупі з «братіком».

Привілейоване положення, станова окремішність і більша, порівнюючи, матеріальна забезпеченість утворили ґрунт для народження в козаків почуття своєї «вищості». Життя, підкреслюючи економічну й громадянську нерівність між козаком і городовиком, лише зміцнює це почуття*).

Вже при охрещенні дітей робиться поділ: за охрещення козацької дитини священик бере п'ятьдесят копійок («недохрещені» — кажуть городовики), а за охрещення «городовичати» священик бере карбованця («душа з лопуцька» — не змовчують козаки). За вінчання, за похорони і т. д. «такса» теж не однакова: «городовик» платить більше, козак менше.

Семилітній козак — обов'язково низько пострижений, у шапці, в бешметі, поясом козацьким підперезаний і в чоботях — одяг чепурний і добре пригнаний — іде до школи. Батько козак за науку сина нічого не платить, бо школа утримується на громадські козацькі кошти і дає школярам і пера, і папір, і книжки — всі приладя і підручники (учебники). Семилітній городовик сидить вдебільшого дома. Батько — «городовик», його сина до школи можуть не приняти, а приймуть — за науку він мусить платити (і родився, і хрестився городовик у станиці — може й жінку має козачку, — стягся й купив «план» — козакам плани (садиби) дає громада — поставив хатину, але він не член громади, він... приписаний до Полтавської, до Хар-

*) Негативний бік цього почуття і його негідні прояви свого часу був визначив М. Драгоманів («Козацькі спомини і громадські потреби в Кубанщині». «Громада», № 5. Женева, 1882 р.).

ківської, до Херсонської чи ще до якої губернії, відкіля колись дід його чи батько пішов на Кубань).

Семилітній козак вдоволений, що ходить до школи. Семилітній городовик може втішатися тим, що пасе гуси чи свині. Козацький син пишається, що він уже й «палички пише» і вміє брати «під-вис», «городовичча» може пишатися тим, що пасе гуси чи свині иноді не чиї, а козацькі.

Козацька дитина в школі бачить п'ять-шість душ школярів-городовиків (більше не приято «за недостачею місця»). Козацький син не хоче сидіти в школі поруч з «городовиком»... иноді кудлатим, вовкуватим, гірше одягненим і обутим.

Чуб школяр-козак у школі, як учитель каже: «Петренко! если завтра не принесешь деньги за правоученіе — будешь исключен!» А на другий день «г о р д о в и к» Петренко їде з плачем з школи, — його прогнали, а к о з а к Петренко спокійнесенько вчиться.

Інструктор гімнастики (в школах навчання гімнастики обов'язкове) підкresлює, коли відбуваються вправи: «Як стоїш? Що ти «мугирь», чи що?» І козак-школяр пильнує, щоб стояти «по-козацькому». Школяр-«мугирь» почуває себе ніяково...

До послуг козака-школяра і двохкласова школа в станиці. Хоче вчитися далі — хоч і мало школ, — «Областное Правленіе» про освіту не дбає, та й Петербург зкоса дивиться на найменшу спробу козаків на світ вирватися — а все ж маються фершальська школа та учительська семинарія, де і вчитимуть козацьких синів і годуватимуть. (Військо утримує ще й реальну школу для хлопців і інститут для дівчат, але в цих школах на військові кошти можуть вчитися лише діти «благородних родителей»).

Має козацька дитина путній голос — військовий хор («півча») шукає добrogолосих хлопців — регент хору їздить що-року по станицях, одвідує школи та пробує голоси, і хлопець з путнім голосом може вступити до хору. Має козацька дитина нахил до музики — військова музична школа візьме її у науку. І хор і музична школа — установи військові, — козак навіть і службу відбуде там співаком чи музикою (не погана ще й «оружейна» військова майстерня. І туди козак може піти, і вийде з нього не аби-який майстер).

Хай городовик-школяр має голос золотий — його голосу навіть і не спробує регент військового хору. Хоч який нахил у городовика буде до музики, ніхто не зверне на нього ніякої уваги.

Городовик походив до школи дві зіми, і годі. Його до «козацької» не пустили, бо «не було місця», чи «не було за що», — ходив він до церковної, — діякон там «образовує»...

Це і вся наука більшості тих небагатьох щасливих «городовиків», що попали до школи. А походить дві зіми, трохи підросте і береться за працю. Пасе він чужі вівці, «кущанку», він за підпасича в чередника громадського і за погонича в сусіда-козака; він десятником

коло «правленія» або йде в майстерню до шевця, до кравця, до бондаря; він працює дома, коли є коло чого працювати.

Школяреві козакові дванацять років, а він уже вміє і «навкулачки» битися. Він уже й рукава засукує, ніби й справжній парубок (а коли нема поблизу старших, то і «в-віру» лається). Та він уже знає й насолоду перемоги в боротьбі з... «бісової невіри городовиками». Городовикові дванацять років, а його вже не раз і не два застукували в суточках його однолітки козаки. Він уже був у бувальцях, не одного й синяка вже зносив, тай не за одну розпанахану сорочку дала вже йому мати «трипаратів».

Сімнацятилітньому козакові громада дає пай. (По де-яких станицях на Закубанні паї даються десятилітнім хлопцям. Батько мусить викорчувати землю, щоб син у 17 років мав чистий пай).

Пай дається парубкові незалежно від того, скільки паїв батько його вже має, хлібороб він чи ні, і що він робить з землею. Пай дається парубчакові, бо він козак, бо він мусить за свій кошт справитися на службу.

Городовикові-хліборобові паю не дають. Городовик-хлібороб робить у козака з мірки. Не хоче працювати з мірки — може взяти в оренду якусь десятину чи сирітської землі чи у козаків-панів, що самі своїх паїв не обробляють і в станиці не живуть, а якщо й живуть, то їм з-за служби (писарської, фершальської і ин.) не до землі.

Сімнацятилітній козак починає парубкувати. Гуде «козацька» улиця. Нема найлюбішої розваги в козаків-парубків, як дати городовикам «доброї кладі». На «улиці» зводяться рахунки між парубками: пробиваються голови, вибиваються зуби, юнаки калічаться, і «куркулі» (так дражнять козаків) на все життя в знаки даються «городовичні». Буває й навпаки.

Парубок-козак вже й на городовика — чоловіка старшого віку гrimas. Він на старого городовика рукава не засукує, але «в-душу» лаятися при ньому не соромиться. Городовика, хай і сивого чоловіка, парубок-козак не поважає, бо він же... «нагородній бісова-душа».

Парубок-городовик перед старим козаком не такий завзятий.

19 років козакові, і він береться за підготовчу працю до служби (станична громада обмірковує і вирішує, кому з козаків молодих де служити; заможніших громада призначає до кінноти, біdnіших призначає в пластуни). Ходив колись козак до школи, але забув науку*), і знову дві зіми він учиться в школі (вечірні заняття). Два роки відбуваються і вправи військові (для кінноти на конях). Інструктор (громадський, з досвідчених вахмістрів) учиє козаків і військової вправи і «словесності». Сотенний командір чи команді-

*) Це трапляється особливо часто з козаками, для яких матерньою мовою є мова українська. Важко давалася їм в школі наука чужою російською мовою по незрозумілих підручниках (що иноді навчали чомусь кумедному: кіт плаває в морі, луна світить з неба і т. ін.), і вони легко забували і те, що було в цих підручниках, і мову, якої вони, крім школи, ніде не чули і не вживали.

ри полка або батальона, що приїздять у станицю «на смотр» — на огляд козацької амуніції — перевіряють, оскільки успішно йде навчання військової науці.

«Учення» (вправи) відбуваються на церковній площі чи на вигоні. Дітвора і козацька й городовицька дуже любить дивитися на «вчення». Заклопотаний інструктор хвилюється, лається: «як ти повернувся, щоб тобі те та се! Що ти «мугирь», чи що? Не вмієшступити?» Або: «Як ти ідеш? Чого ти перехнябився, як та «городовичка» на перелазі?» Маленькі козаки слухають інструктора і з зневагою дивляться на меленських городовиків.

З «словесності» козак довідується про існування «внутреннього врага» і про те, нащо козаки існують на білому світі. Козак дізнається з «словесності», що він мусить боронити «престол — отечество» від «внішнього врага», мусить замиряти Кавказ, Польшу, «тикинців» — та «усмиряті» ворога, який є «внутрі». Козак знає, що люди, котрі живуть «знутрі», поділяються на козаків і «городовиків». Козак — «слуга царю», а «городовик»... нездара, недотепа, неоковира та він же «бісова душа» іноді ще й «внутренній враг», разом з жидом і студентом! Такі висновки робить козак після двохрічного навчання «словесності».

Провчився козак дві зіми і йде в лагері (в одну з станиць на Кубані) на 4—5 тижнів. Сходяться в лагері козаки цілого майбутнього полку чи батальону і козаки однієї станиці довінюються, з ким їм доведеться служити і знайомляться один в одним. В лагерях відбуваються вправи цілого полку, батальону. І не самі молоді козаки вчаться вправам, а разом з полком чи батальоном другої черги («очереді»), з старими досвідченими козаками, котрих теж покликано в лагері. Молоді вчаться, старі вчать, дають приклад. В лагерях козак остаточно підготовлений до служби.

Козак іде на службу. У козака свій кінь, своя зброя, своє вбрання. Не сам він іде, а в гурті своїх ровесників. Двацять — 30, 50 — 100 душ (в залежності від кількості козачого населення станиці) разом ідуть в один полк, в один батальон і навіть в одну сотню. Ідуть брати двоюрідні, брати троюрідні, зяті, шуряки, свати; батько одного козака — хрещений батько другого, рідна мати другого — хрещена мати третього, той у того бояринував, а той у того кумував. Ідуть одним великим гуртом, а в гурті тому менші гуртки: «зарічанці», «заєрковці», «з нашого кутка», «з красної вулиці», «сусіди», і всі, всі — «станичники». Знають вони один одного з малку: разом і до школи і на «улицю» ходили.

Виряжають козаків рідні, товариші, друзяки (а парубків і дівчата), та виряжає козаків і громада на чолі з станичним отаманом. Багатий, бідний, має батька-матір чи сирота, жонатий чи парубок — перед громадою всі однакові, всі — козаки. Виряжають козаків урочисто: правиться служба Божа, священник, покропивши свяченою водою і козаків, і коней, і збіжжя козацьке, напучує словом... Станичний отаман наказує козакам молодим не забувати про

Військо, про славу його, про свою станицю, наказує держатися гурта свого козацького, стояти один за одного, «хоч би й не нашу сотню рубали»... Батьки напчують словом батьківським синів своїх, наказують коней доглядати («доглянеш, сину, і він тобі послужить») і... шануватися.

Разом козаки одслужяться чи за Кавказом чи за Каспієм, разом повернуться, і всіх дома стрінуть і рідні й громада. І рідні й громада радіють, що козаки одслужилися й повернулися і живі й здорові.

«Городовик»... Учора звечора бачили його на базарі, а сьогодні люде кажуть: «пішов у салдати». Пішов — пішов. І станичний не сказав городовикові слова доброго, хоч би він з діда-прадіда жив у станиці.

З ким городовикові доведеться служити, він не знає, а як одслужиться та повернеться з «шинелею» в станицю, його не стріне громада. Прийшов — прийшов, то його справа.

Козак служить в полку чи в батальоні, в якому служив батько його. На службі навчається козак стояти «один за одного», а всі навчаються стояти за «свого». Офіцери в полку чи батальоні теж в більшості козаки. Офіцерів ріднить з козаками принадлежність до одного Війська. При лихій годині офіцер не покине козаків, а козаки не покинуть свого офіцера. Вони — козаки. Козацька військова частина — то сила, яку можна більшою силою подужати, знищити, а не розпорошити.

А городовик — салдат. Салдат — «крупа» («А на палубѣ солдатушки стоять!») — співають салдати. «Отакісінські, бісові душі!» — не втерпить козак і покаже на пальцях, які саме завбільшки «солдатушки»). — «Далеко салдатам до козаків!» — каже так семилітній козак, та так каже й семидесятилітній козак. І старе і мале так думає.

Повернувшись козак з служби і мусить сидіти дома, в станиці. Не має він права рушити з місця (без дозволу). Кінь, зброя, одяг мусять бути завше в належному стані, щоб чи в день чи вночі, по першому наказу, козак міг в похід виступити.

«Смотр» — командір полка оглянув коня, — кінь спав з тіла — «брак!» Козак купує другого. Коня вкрали — козак купує третього. Ні з того, ні з цього «телій» — здох кінь — знову купує... Купив доброго коня, та купив не в черкеса Ібрагима, як наказував командір полка, і... «брак!» — треба другого купувати в Ібрагима (а за те, що не послухав, на місяць «на висидку»).

«Смотр» — командір батальона збрачував бурку й башлик. Та башлик щей порізав кінжалом. «Добра бурка, і башличок нічого, а збрачував і загадав купити в Тамазова... десь на Красній улиці...»

На першого коня козак стягся, продавши «те-се»... Щоб купити другого позичає «сирітські» в опікунів громадських... Третього купує громада за свій кошт, а частину козацького паю здає в оренду. Трапляється, що громада купує вже і другого коня (а по-за Кубанню то й першого).

Справка козаків виснажув. Господарство козацьке підупадає.
Козак убожіє.

Лиха година об'єднує козаків.

Рівняє козак свою козацьку долю з «городовицькою» долею: «городовик — прийшов з служби, і ні гадоньки. Куди схотів — пішов, поїхав. Не зборканий він, неспутаний. Ні коня йому не забрають, ні на «висидку» його не пошлють. «Шинелю» зносив і забув, що салдат! — «Добречко! живуть собі на наших животах!» — «Ат, бісові душі!»

Терпець уривається, засукують козаченьки рукава і...начувається городовики! Невдоволення козаків своєю долею падає на городовицьку голову. Городовик не має, де дітися, і зносить нарікання, а часом і знищання мовчки і взагалі поводиться так, ніби він і справді завинив перед козаком тим, що його батько чи дід пізніше прийшли на Кубань, ніж батько чи дід, або прадід козака (хоч із тієї ж самої причини і часто-густо з того ж самого місця), і тому не встигли вже приписатися в козаки, поки ще це легко було зробити.

По де-яких станицях громада рятує при лихій годині громадян-козаків: погорів козак — громада дає йому допомогу на будівлю хати; вкрали коня — громада допомагає купити коня.

Хай городовик голий вискочить під час пожежі, громада йому не допоможе.

У кожній станиці є громадська аптека, кожна станиця має свого громадського фершала (подекуди акушерку і майже завше ветеринарного фершала). Козак має право на безоплатну медичну допомогу. І лише «добрій чоловік» — громадський фершал безоплатно допоможе городовикові.

Козак — громадянин. Він вибирає, і його вибирають виборним, отаманом, довіреним, суддею, уповноваженим в справах громадських. Козак дбає про містки, про школу, про будівлю церкви. Козак рятується від сарани, від повіді. Всі потреби життя станиці задовольняє і обслуговує козацька громада. Козак — господарь у станиці.

Городовик — «зайда», «приблуда», «пришлець». Має городовик город — платить посаженне; тягло має — одбучі одбуває, корову придбав — платить за попас. Нічого городовик не має — нічого не платить («з голого, як з святого»). У громадських справах городовик не бере участі. (В багатьох станицях городовики складають більшість населення). Городовик — чужинець (хоч би він в діда-прадіда жив у станиці).

Городовик любить край, станицю. Живеться більшості городовиків скрутоно, та податися нікуди, — «з дому ж не підеш... коли поневірятися, так поневірятися вже дома».

Не влідні городовикам допікають, а безправне образливі становище, утворене, звичайно, не козаками, а розпорядженнями російського уряду. Позбавлений елементарних прав (не маючи в той же час майже й ніяких обов'язків громадських), городовик губить

нахил до громадського життя, починає думати лише про те, щоб можна було йому вільно «глинки вкопати», «дровець нарубати» (по закубанських станицях), «корову чи гусей попасті» (революція р. 1905 подарувала городовикам мрію про скасування «посаженного»).

Городовик тримається так, ніби не дід його чи батько в станицю прийшов двацять — трицять — п'ятьдесят літ тому, а він сам прибув учора чи позавчора. Він нічого від козаків не вимагає і не просить, а чекає, коли козаки на нього зглянуться та полегшать його безправне становище. Городовик не від того, щоб на нього було покладено всі ті обов'язки перед станицею, перед краєм, перед державою, які мають козаки. (Певно, коли б і кубанському козакові довелося опинитися в становищі «городовика» на Полтавщині, то, як би скрутно не було йому, він не вимагав би і не просив би, щоб сільська громада дала йому наділ землі і всі права селянина-громадянина, козак теж чекав би).

Городовики («посаженщики») і взагалі всі ті, які живуть у станиці) не об'єднані. Лише перед революцією р. 1905 по багатьох станицях вони стали гуртуватися з метою організувати свою «городовицьку» школу.

Городовики — вічняки та хуторяне, теж — «чужинці». І ті й другі складають досить численну і міцну економічно групу переселенців, головним чином, з України. «Вічняки» вже скупили чимало панської землі; хуторяне тримають в оренді більшість панських земель (і участки «шкільні», «церковні», «громадські» і т. п.). Війна та революція перешкодила цим заможнім хліборобам остаточно розвязати «земельне питання» на Кубані в частині його, що торкається «панських земель» (купували вічняки землю почаси при допомові поземельного банку, засновуючи товариства). Ці городовики користуються в козаків не аби-якою повагою. Козаки поважають достаток, а вічняки — «не шушвали».

Вічняки і хуторяне теж не об'єднані. Ще дужче, ніж «посаженщики», відбилися вони від громадського життя і вже ніякого клопоту не чинять козакам, бо і в станиці бувають лише тоді, коли треба задовольнити потреби релігії (охрестити дитину, одговітися, посвятити паску і т. д.).

Городовицькі села, як і козацькі станиці, мають своїх «городовиків». Селяне-городовики — не «зайди», не «приблуди», вони — «корінні». «Тільки й того, що в салатах служать» — так означається ріжниця між козаками і «городовиками», що живуть селами.

Доля городовиків не «корінних», що живуть по селах, майже нічим не ріжниться від долі городовиків, що живуть по козацьких станицях.

Городовики — городяне, — їх мало (коло 1/4 кількості всіх городовиків) і живуть вони відокремлено. Городяне з козаками станицями здібуються, головним чином, лише на базарі, купуючи в останніх хліб, дрова, городину і т. д. По містах їх значна більшість, козаків меншість; але тут в міському житті вони всі рівні.

Всі городовики — чужинці, а в той же час і вони й козаки в значній більшості прийшли з України. Мати городовичка співає над колискою тих же пісень, що співає й мати козачка. Маленький козак і маленький городовик бояться одного і того ж «хо», одній й тій ж «вови». Семилітній городовик однаково носить «вечерю» своїй бабусі, як і семилітній козак. Щедрувати й колядувати і городовицькі і козацькі дівчата ходять разом, і городовички співають не краще від козачок. І в козаків не відбувається весілля без короваю і гільця, а городовицькі бояри й дівчатка-світилки однаково пишаються, як і козацькі. Мати, жінка, сестра, дочка — козачки й городовички однаково і тими же словами тужать за батьком, за мужем, за братом, за сином, а коли задзвоняте «по мертвому», козак перед тим, як зняти шапку, не питав: «чи по козакові, чи по городовикові?» і т. д., і т. д.

Мова, пісні, звичаї у більшості козаків і у більшості городовиків одні, бо вони діти одного народу, брати.

Політика російського уряду і безголов'я роз'єдиали братів і зробили їх ворогами.

VII.

Обезголовлене населення Кубані, «образоване» російським учителем, а почасти «словесностю», поволі привчається покірливо нести тягар безправності.

Колись вільне і вільнолюбне козацтво обертається в зброю в руках російського уряду, яку останній все частіше і частіше починає вживати для «усмиріння» непокірливих мешканців «тюрми народів». Козак стає не аби-якою підпорою існуючого ладу і, ніби вдоволений своєю долею, мріє лише про те, щоб «коней не дуже бракували». Боязка думка козацька вже не сягає навіть до бажання позбутися справки на свій кошт (революція р. 1905 не подарувала козакам і мрії про скасування справки).

Справка, поголовна служба та одбучі (натуральна повинність) поволі руйнують козацьке господарство. Козак, помітивши, що до нього наближаються злідні, що злідні ось-ось-ось знищать його добробут, напорошується, шукає-вишукує причини підупадку господарства. І знаходить її. Казакові здається, що убожіє він через городовика, йому здається, що коли б у станиці не було городовиків, то злідні не заглянули б у козацьку хату. Козак напосідає на городовика.

До революції р. 1905 ні козакові ні городовикові і не сниться можливість полагодження відносин між ними, можливість утворення спокійного співжиття. Козак все сподівається, «що городовик піде собі», і все його підштовхує, щоб ішов. Городовик «з дому» не хоче йти і все надіється, що може ж таки можна буде й йому «глинки вкопати».

Після цієї революції козак, не дочекавшися, коли городовик піде геть, дає йому спокій і береться утворювати кращі умови життя, рятуватися від злиднів.

Козаки обезголовлені, вони не мають своєї інтелігенції. Старшина військова та «чиновництво» — відрізана скибка: московська школа з козацьких синів витворила «їх високоблагородій», а «їх високоблагородія» не дуже часто цікавляться долею свого народу; козаки, так званих, інтелігентних професій — адвокати, судді, інженери і т. д. — їх де-кілька десятків душ на цілу Кубань — це — утвір тієї ж школи, це — більше люде «20 числа». Священники, вчителі й міська інтелігенція — в більшості люде чужі краєві, дбають, головним чином, лише про свій «промисел», а вчителі — кубанці — майже всі дивляться на світ Божий очима російських інтелігентів — заробітчан. Так звана, ідейна російська інтелігенція живе переважно по містах і до станиць не доступиться; вона бавиться в «союз русского народа» (праві) чи веде партійну роботу між своїми земляками городянами (с. -д., с.р., к.-д.). Козацька ідейна молодь («образовані» козаки) — не численна, і вона заклопотана «общечлов'єческими интересами», иноді витрачаючи всю свою енергію на поборення «українського сепаратизму».

Козацької національно свідомої (української) інтелігенції ще менше і розкидана вона по краю...

Нема кому козакам-хліборобам і раду дати.

Козаки хлібороби проводирів своїх виділяють в поміж себе. Не дуже вчені ці проводирі — вчилися вони в учительській семінарії, в фершальській та в двухкласовій чи однокласовій школі. Багато їм можна закинути де-чого — козацьке хліборобське населення в переходовий мент свого життя спромоглося лише на таких проводирів — але вони (імена і прізвища їх всім кубанцям відомі) почали вчити кубанців покладатися не на «начальство», не на уряд російський, а на себе. Вони — сіль землі кубанської в останні 10—15 років життя її перед революцією р. 1917 — не хто ж, а вони звели козаків на шлях самодіяльності.

Були діячі маштабу краєвого, але кожна станиця мала й своїх, котрі служать громаді в повному розумінню того, що, крім них, нема кому працювати на ниві громадській.

Працюють проводирі без плану, без певної системи (иноді, ніде правди діти, не забиваючи й про себе), як уміють, так і працюють, і роблять багато помилок, бо їй немає кому ради дати. З ким справді порадитися може громадський діяч — станичний отаман чи гурток хліборобів, що оточують отамана і втілюють в життя ту чи іншу добру думку? З священиком? Чужий він, і до нього люде більше звертаються тоді, коли треба задовольнити потреби релігії, обряду. Учителі? (В станиці п'ять, десять, двадцять, трицять учителів.) Який же з учителя порадник у справах громадських (в значній їх більшості). З багатьма з них добре «пульку записати», в «банчик» чи в «триньюку» пограти, а не радитися... Сотенний командір, коман-

дір полка чи батальона?.. Та хіба був випадок, щоб «їх високоблагорідіє», приїхавши в станицю «на смотр», не поводилося з станичним чи з козаками громадянами старшого віку не як в «нижнimi чинами»? Щось було не чути, щоб «їх високоблагорідіє» поцікавилося життям громадським і порадило козакам, як позбутися тієї чи іншої болячки. Нема з ким радитися проводирям, самотужки працюють вони і вчаться на досвіді (инколи ця наука дорого коштує громаді).

Немає болячки, яку б станичний громадський діяч не брався залікувати, немає такої дірки, яку б він не брався залатати.

Один дбає про сіянні трави — козаки починають сіяти трави. Ще він клопочеться, щоб путню худобу козаки годували, шукає вишукус бугаїв «доброго заводу». Знайшов — громада купує їх і дякує панові-отаманові, що розшукав «швиців». (Місяць-другий минає, отаман дізнається, що «швиці» на Закубанні, в горах, добре плодити, що на Чорноморії, в степу, було б далеко зручніше «семинталів» держати, — помилка виправляється: «швиці» продаються на Закубання станичній громаді, яка вже два роки шукає їх і ніяк не наайде, а для себе купуються «семинталі»).

Другий переконує громаду, що без акушерки, а ніяк жити не можна, що молодиці соромляться з жіночими хоробами до фершала йти; громада згоджується, призначає кошти на акушерку та заразом ухвалює й шпиталик свій організувати.

Третій про пошту дбає. Писав він раз, писав два, і, нарешті, в округи (з Владикавказу) відповіли, що пошту можна відчинити, коли козаки дадуть хату простору, сторожа, освітлення й опал, а також візьмуть на себе доставку пошти з залізниці.

Третій доводить громаді, що нема чого нарікати на «казну», бо на те ж вона й «казна», щоб брати, а нічого не давати; що треба не гавити, згоджується та скоріше відчиняти, щоб ще в окрузі і нэ роздумали... Громада дас хату, дас сторожа, освітлення, паливо і береться доставляти пошту з залізниці. — Пошта відчиняється.

Четвертий всі сили покладає, щоб як-найкраще використати громадський лан («общественні запашки»), щоб збити копійку та збудувати громадську цегельню з «гофманською грубкою».

П'ятий міркує-розмірковує: коли станична громада дас раду громадському ланові, коли станична громада має цегельню, то чому вона не може мати й власного млина? Громада буде паровий млин...

Шостому здається, що одна станиця нічого не вдіє, щоб бездріжжя позбутися, але коли сорок станичних громад об'єднаються, коли козаки гуртом візьмуться, то де-що можна б зробити. Іздити шостий по станицях, намовляє, до об'єднання козаків закликає і... утворює спілку громад, пише статут акційного товариства, іде до Петербургу, добуває дозвіл і буде залізницю. Буде залізницю та й про свій стиль дбає (Чорноморсько-Кубанська залізниця має всі будинки українського стилю*).

*) Між іншим, коли клопоталися про дозвіл збудувати цю залізницю, то тодішній голова російського уряду, П. А. Століпін, в балачці в прохачами,

Сьомому здається, що козацтво без своєї інтелігенції переведеться ні-на-що. «Куди не глянь — все з Тамбова та з Рязані... Дожилися до того, що вже й писарь із Москви»... Клопочеться сьомий, побивається, щоб у станиці гімназію відчинити. Оббиває він пороги в Катеринодарі, добивається до «Округа» (Тифліс), достукується до Петербургу — ніде ні дозволу йому, ні поради, ні слова доброго... Розпочинає знову. Витрачає сьомий чимало часу і коштів і, нарешті, свого таки добивається, і громада відчиняє гімназію.

Восьмому здається, що доки будуть на Кубані козаки й городовики, доти не буде ладу. Йому здається, що в інтересах і тих і других і в інтересах цілої Кубані треба козацтво вивести з станової окремішності шляхом «окозачення» городовиків. Безсилий він зробити багато і робить, що зможе, і добивається, що в кооперативі між громадянами станиці немає поділу на козаків та на городовиків.

Дев'ятий гадає, що козаки його станиці живуть, хвалити Бога Милосердного, так, що дай Бог кожному. І хліб, і до хліба... І заливниця під боком... А коли й є яка прикрість, так це хіба та, що в його славній Старо-Нижче-Н—ській станиці церква та школи не такі великі та красиві, як у Ново-Вище-Н—ській, хоч остання станиця й менша далеко... І громада витрачає десятки тисяч карбованців, щоб і церква і школи були, «як і в людей».

Десятий бачить, що мирошник і в млині, і на своєму подвір'ї, і в хаті світить електрикою. Десятий вираховує, чи дуже дорого коштуватиме освітлення станиці електрикою... Поглядає десятий на річку... Роспітуює, вираховує, а громада чекає...

Одинацятій переконав свою громаду, що вода з «цистерн», вода дощова, яку люде вживають, шкодить здоровлю. Він радить артезіянську криницю викопати. Громада робить постанову «викопати». Шукає одинацятій того, хто знає, як копати артезіянську криницю... Шукає, шукає і не знаходить...

Дванацятій згуртував де-кілька станиць, щоб висушити плавні. Громади призначили кошти. Шукали, шукали громади досвідченого чоловіка і знайшли... Дали йому шістьдесят тисяч, щоб розпочав працю, а він... «тички поставив і каже, щоб ще сто дали... треба шукати другого, бо цей щось...»

Тринацятій вичитав про трактор і вирішив спробувати орати ним на громадському ланові. Громада призначає кошти, і тринацятій іде до Катеринодару розпитати в «Союзі», де можна купити той трактор, а ж тут... війна! («Найшли коли воювати!»...).

І т. д., і т. д., і т. д.

Мучить бездоріжжя, — ні уряд російський ні місцева влада не звертають уваги на цю болячку — козацтво само рятується: станичні громади складаються, утворюють три акційних товариства кубанськими діячами, висловив думку, що вона може бути шкідливою, бо козаки возитимуть нею... «газети», на що один з кубанців відповів, що вони будуть вбити і раки...

і будують валізниці: Чорноморсько-Кубанську, Армавір-Туапсинську і Єйську. Кожне з акційних товариств розроблює проекти поширення своїх магістралів і будівлі під'їздних шляхів. Десять—двацять років спокійного життя, і Кубань позбудеться бездоріжжя власними силами.

Дається взнаки безгрішня — державний банк, російські комерційні банки, а потім і московський народній (кооперативний) банк висмоктують з Кубанщини гроші і перекачують їх до російських центрів, — населення утворює краєву кредитову кооперацію і свої кооперативні осередки (Центральний Союз, Кубсоюз).

Московський народній (кооперативний) банк усі сили покладає, щоб не дати кубанському кооперативному осередкові (Кубанський Центральний Союз) стати на ноги, об'єднати кредитові товариства, а кубанці виносять осуд цій політиці М. Н. Б., зміцнюють свій союз і приймають не аби-яку участь в боротьбі кооперативного «Юга» з кооперативним «Съвером».

П'ять—десять років спокійного життя, і Кубань порятується від безгрішня.

Для перемолу кубанської пшеници — «Кубанки» млини існують в Італії... Там з кубанського борошна макаронні фабрики роблять макарони... Інша сировина іде також за кордон та на російські фабрики та заводи, і кубанські кооперативи стають на шлях утворення своєї промисловості... Місцеві промислові кола й собі мобілізують сили і заходжуються коло будівлі фабрик та заводів. Кооперативи розробляють проект будівлі кооперативних елеваторів.

Десять—двацять років — і Кубань свою сировину перероблятиме дома.

Хліборобське населення потребує порад, допомоги, і кооперативні союзи пробують задовольнити потребу в агрономах...

Прекрасні річки в степовій частині Кубані греблями та загатами запаскуджені. Не одна сотня тисяч десятин родючої землі гине під плавнями.

Гірські річки Кубані можуть дати білого вугілля для задоволення всіх потреб краю. І вже в головах проводирів рояться думки про оздоровлення річок, про осушку плавнів, про використання гірських потоків — дарової сили. Десять—двацять років спокійного життя, — і утвориться не одна спілка громад, щоб раду дати і річкам, і плавням, і лиманам.

Російський уряд дбає, щоб кубанець умів добре «усмиряти» та щоб кубанець нічим не відріжнявся від російських козаків: донців, оренбуржців і інших; щоб умів він «розписатися» — більша наука урядом вважалася для козака шкідливою. А населення з великим осудом стріває козаків, котрі вертаються з «усмиреним» з награбованими швейними машинами та посудом, з краденими годинниками та перснями, і буде за свій кошт школи-палаци та відчиняє гімназії по станицях.

Проводирі — станичні отамани, учителі, фершала, станичні кооператори, більш-менш освічені хлібороби — в більшості прихильники зрівняння в правах городовиків з козаками. Вони зуміли вже полагодити відносини між ними в кооперації. Десять—двацять років спокійної праці утворять ґрунт для цілковитого скасування «городвицького» стану.

Населення Кубані під проводом козацьких проводирів, може й спотикаючись, а йде вперед по шляху поступу. Лабети російського централізму не мають уже сили стримати поривання його до поліпшення свого добропуту, до утворення умов культурного життя. «Областное Правление» — далека від життя, чужа російська бюрократична установа, існує вже лише в ролі свідка пробудження народу та регистратора його здобутків. Десять—двацять років спокійного життя, і козаки — здатні в інтересах громадських на великі жертви — визнають, що дім городовиків — Кубань, а об'єднане населення — кремезне фізично і талановите духово — спроможеться на проводирів, котрі виведуть багатий і прекрасний край з становища російської колонії*).

Але одну болячку проводирі лікувати не беруться — це знищення темряви народу. Офіційна російська школа їх не задовольняє («Доки хлопець у школі, доти й грамотний, а кінчив курс, — два-три роки минуло, — тільки й уміє... розписатися...»).

Проводирі бачуть, як козак позіхає, коли вчитель на «народном чтенії» читає «о 1812 годѣ», як козак куняє на народній виставі, коли гурток аматорів з учителів-росіян виставляє незрозумілу для народу п'єсу Островського «Лѣсь», але в справі освіти вони — піші. Тисячі інтелігентів з Росії приставлені до населення, і ці фаховці «образовують» його, запаморочують і козацькі й городвицькі голови.

Населення позбавлене і політичного виховання. Покинуте свою інтелігенцію, виховане на «словесності», обдурене й затуркане воно поволі поділяється на великі, ворогуючі між собою табори, які уявляють з себе добрий ґрунт для провадження тих чи інших експериментів першого-ліпшого демагога.

Кубань політичних партій не має.

VIII

«За лакомство нещасне» (землі, дворянство, чини та ордена) козацька інтелігенція запродалася і покинула свій народ «ожидать обѣтованія Отча свыше». Ні козаки ні городовики не витворили національно свідомих проводирів, котрі розуміли б, що Кубань знайде свій порятунок лише тоді, коли відірветься від Росії, і тому,

*) Про те, як розвивалася Кубань, один з спостережників каже таке: «То, что порою приходилось видѣть на Кубани, скорѣе было похоже на Америку, чѣмъ на безпросыпно спящую Россію», і свідчить, що російський уряд не допомагав цьому розквіту краю, а навпаки, вигадував заходи, які знищили б те, що було досягнуто. (Цит. праця бар. Н. Врангеля, ст. 130—131).

коли прийшов «случний час», на чолі козаків змогли стати духовні діти російської інтелігенції — «образовані» козаки, а на чолі городовиків — представники російської інтелігенції та російської революційної демократії.

Ці проводирі не могли дбати про об'єднання козаків з городовиками. І тім і другим було очевидно, що злиття козаків з городовиками спричиниться до утворення ґрунту, на якому виникне жахлива для їх думка про необхідність якогось об'єднання земель, заселених українським народом. Україна об'єднана, Україна Соборна — це найбільше страховище, яке тільки можуть уявити представники російської інтелігенції і російської революційної демократії та їх духовні діти «образовані» козаки.

І ті й другі все зробили, щоб ще дужче роз'єднати козаків та городовиків та поглибити прірву між ними, викопану російським урядом.

«Образовані» козаки, забувши про «общечеловѣческіе интересы», написали на своєму прапорі: козак — «слуга» тому, хто збереже козацькі привілеї, а хто він буде — чи царь чи президент російський — це однаково. Затятивши, як перші Чорноморці на Кубані намагалися відгородитися від Півночи*), вони повели кубанське козацтво до об'єднання не з українським народом, а з російськими козаками: донцями, оренбуржцями, астраханцями, амурцями, забайкальцями, приморцями, акмолинцями, семипалатинцями, семиріченцями, уральцями («Общеказачий Союз», а пізніше «Юго-Восточный Союз») з метою оборонитися спільними силами від «внутренняго врага» — від городовика (на землях кожного козацького війська маються свої «городовики», а на Дону — переважно українці).

В той же час представники російської інтелігенції та російської революційної демократії піклувалися про городовиків. Вони дбали, щоб «Кубанская Область» лишилася в межах «Единой Недѣлимой Россіи», обіцяючи, що вона матиме демократичну самоуправу («земство»), що козаки й городовики стануть «гражданами», а до того городовикам «Всероссійское Учредительное Собрание» і землю дасть.

Вогник національної свідомості принесли були на Кубань проводирі Чорноморців — старшина військова. Здавалося, що вогник той при тяжких умовах життя перших переселенців згасне цілком, але Яків Кухаренко озвався «Чорноморським побутом».

Коли Мова-Лиманський проспівав був «Старим гніздом і молодими птахами» вічну і недобру пам'ять зрадливій козацькій старшині військовій, здавалося, що українське козацтво на Кубанщині, покинуте своєю інтелігенцією, цілком обмосковиться, але під час революції вогник свідомості знову блимнув.

*) Про це яскраво свідчив герб єйської округи, — «казакъ при гранитици единовѣрцевъ съ ружьемъ на караулѣ стоящій», так мають його «Порядокъ общей пользы», § 8. Див. цит. «Записка» Барилки і Кіяшка, ст. 55.

Мабуть, коли б з початку революції хліборобське населення Кубані віддало провід тим, хто «швиців» купував, млини громадські будував, гімназію в станиці відчиняв та городовицьке питання в кооперативі скасовував, то ці проводирі дбали б не про розбрат між козаками та городовиками, не про поглиблення та поширення прірви між ними, а про об'єднання їх. Можливо, що ці проводирі зуміли б напутити козаків на шлях згоди з городовиками, а коли б городовики були приняті в козаки, то вогник національної свідомості, певно, розгорівся б у полумя, яке пожерло б незгоду між переселенцями в України, і можливо, що трохи мільйонове козацтво змогло б тоді розпочати нове життя, відновивши країні традиції Запорожжя.

Цього не сталося.

-
1. М. Поночовний. «Стародавні грецькі колонії боспорські в межах теперішньої Куб. Обл.» Записки Науков. Тов. ім. Т. Г. Шевченка. т. II.
 2. Ламбінъ. «О Тмутараканской Руси». Жур. М. Нар. Пр. 1874, №1.
 3. И. И. Дмитренко. «Сборникъ историческихъ материаловъ по истории Кубанского Казачьаго Войска». Т. I—IV, 897 + 475 + 799 + 497. С. П. Б. 1896—98.
 4. П. Короленко. «Черноморцы». С. П. Б. 1874.
 5. Він же. «Предки кубанскихъ казаковъ на Днѣпрѣ и на Днѣстрѣ». Екатеринодаръ. 1901.
 6. Він же. «Кошевые атаманы Черноморского казачьяго войска». С. П. Б. 1902.
 7. И. Сбитневичъ. «Воспоминанія о Черноморії». «Украин. Журналъ», Харьковъ. 1825. № 11—12.
 8. Е. Д. Фелицынъ. «О колонизациі Кубанской Области». Извѣстія Кавказскаго Отд. Им. Геогр. Общ. т. VIII.
 9. Він же. «Бібліографіческий указатель литературы о Кубанской Области, Кубан. Кааз. Войскѣ и Черноморской губ.» Екатеринодаръ. 1899—1902.
 10. Він же. «Кубанское Казачье Войско». 1888.
 11. Бентковскій. «Материалы для исторіи колонизаціи Сѣверного Кавк.»
 12. Він же. «Заселеніе Черноморія».
 13. Він же. «Заселеніе бывшаго Кавказскаго Линейнаго Войска».
 14. «Извѣстія Общества любителей изученія Кубанской области». Екатеринодаръ, 1899.
 15. «Кубанский Сборникъ» (де кілька томів).
 16. Дебу. «О Кавказской Линіи и Черноморскомъ Войскѣ».
 17. С. Н. Дубровинъ. «Войны на Кавказѣ».
 18. Він же. «Бібліографіческий указатель къ первымъ 2 книгамъ Исторіи войны и владѣнія на Кавказѣ».
 19. В. А. Потто. «Кавказская война въ отдѣльныхъ очеркахъ, эпизодахъ, легендахъ и біографіяхъ». С. П. Б. 1887. т. I в. 1—4.
 20. Бобровскій. «Суворовъ на Кубани».
 21. Він же. «Походъ въ закубанскія горы».
 22. П. Капельгородський. «Українці на Кубані». Київ, 1907.
 23. Н. В. Гильченко. «Материалы для антропологіи Кавказа. III. Кубанские казаки». Труды Антропол. Отд. Москов. Общ. Любителей Ест. и Антр. т. XVIII.
 24. «Материалы къ изученію Кубанского Казачьяго Войска». «Пѣсни Кубанскихъ казаковъ». Собранны Бигдасмъ. Изд. Куб. Стат. Комит. Москва. в. I—IV. 65+72+91+75.
 25. «Энциклопедический словарь» Брокгауза и Эфрона, кн. 26, 30, 32, 34.

Нариси з історії революції на Кубані.

«Москалики, соколики!
Поїли ви наші волики,
А коли вернете здорові,
Поїсте й останні корови».

Народна пісня).*

I

ОБЛАСНИЙ КОМИТЕТ І ВІЙСЬКОВЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО.

Передреволюційні настрої на Кубані. Під кінеці третього року Великої Європейської війни більшість громадян Кубані, здатних тримати зброю, мобілізована. Козацтво дає 37 полків кінноти, 22 батальона пластунів, 9 батарей та 37 сотень по-за полками. Городовики, мобілізовані майже в такій же кількості, як і козаки, розпорощені по салдатських частинах російської армії.

І козаки і городовики на війну ідуть спокійно.

Козаки — славні вояки, і козацькі полки й батальони перевозяться з фронта на фронт, щоб затулити ту чи іншу дірку, щоб забезпечити успіх тієї чи іншої операції.

Та хоч козаки перебувають і далеко від Кубані, а станиця завше знає, де стоїть полк, батальон чи батарея, в склад яких входять її козаки. Станичні громади з напружену увагою стежать за подіями на фронті, спокійно стрівають вісті і про перемоги і про поразки, — козаки знають, що то в війна — і роблять все, що тільки можуть, щоб підтримати дух козаків-вояків та полегшити їх становище. Громади піклуються про добробут відсутніх козаків. Громади виявили не аби-який хист в стараннях своїх зберегти козацьке господарство і досягли того, що в перші три роки війни засівалася майже та ж площа. і збиралася майже та ж кількість хліба, що й до війни. Громади посилають на фронт уповноважених одвідати козаків, сказати їм, що дома в іх і зорано і посіяно, подати їм на

*) М. Драгоманів. «Політичні пісні Українського народу XVIII—XIX ст.» ч. I, розділ другий. Женева. 1885 р. ст. 171.

Великдень по пасці та по крашанці, в осени кожушки, а на Різдво ковбаси та сала. А уповноважений громади своїх козаків найде і в шанцях першої лінії, в віддаленні десятка — другого сажнів від шанців німецьких чи турецьких, і там, може на передодні бою, подає їм «гостинця», листа та поклона і від рідних і від станиці. Уповноважений громади — живий звязок між станицею і козаками, що перебувають на фронті. Родини козацькі завше повідомляються, коли козаки їхатимуть з одного фронту на другий, коли вони переїздитимуть Кубань і де саме відпочиватимуть, і не одна тисяча родин бачить своїх козаків і живими й здоровими, а не одна тисяча козаків чус від своїх рідних про їх життя-буття і про стан господарства. Ці побачення заспокоюючи впливають на родини козацькі і підбадьорюють козаків-вояків.

Станиця одержує з полків, з батальонів, з батарей повідомлення про смерть козака, а родина одержує звіжжя козацьке, коли воно врятується. Горе козацької родини зменшується хоч тим, що вона знає, коли й де поліг козак.

Війна лихо, на війні козакові тяжко, а все ж він не почував себе забутим, відірваним від рідної станиці і знає, що коли він погляже, його батьки старі, жінка й діти в голоду не помруті і по-під віконню не підуть.

Кубань — «тиловий район» Кавказької армії, яку вона годує. Борошно, м'ясо, сало, олія, овес, ячмінь продаються по добрим цінам, і у козаків збирається грошей більше, ніж було їх до війни. Господарство козацьке підупадає, але підупадає так непомітно, що козак, маючи засіяний лан, худобу і чимало грошей, журиється тільки за тим, хто на фронті.

Доходять до станиці ріжні чутки про царя, про царицю, про «якогось Роспутина» та про його ролю в родині царській. Доходять чутки про зраду генералів, про те, що «Царьгород буде наш», що Миколай Миколаєвич буде царем у Празі, що на Єфраті буде засновано нове козацьке військо. Доходять ще чутки, що царь напосідає на Державну Думу. Газети пишуть, як внушаються німці над своїми ворогами, а козаки, котрі побували по світах, пишуть, як добре організовано господарство у німців, пишуть, що в Галичині та Буковині живуть наші люди — «городовики», і в церквах вони «по нашему правять», та що курдів вони (козаки) в полон не беруть...

Дивуються козаки, що царь «салдатських» генералів не прожене («замісць їх міг би взяти козацьких — ці не продадуть»), дивуються козаки, що царь і Распутину «не покаже на двері». Не радіють вони, що «Царьгород буде наш», що у Празі царюватиме Миколай Миколаєвич, бо добре знають, що не кому, а козакам доведеться служити в Царьгороді, а може й в Празі. Не приваблюють козаків і Єфратські вільні землі. Напосідання царя на Думу козакам не подобається; вони певні, що тільки Дума й може щось зробити, «щоб хоч коней не так бракували». Уповноважені громад, що вітаються з фронта, не стверджують газетних чуток про внущання нім-

ців, а стверджують, що хто з козаків попадеться до курдів, той живим уже не вирветься.

Взагалі козаки стрівають чутки ріжні спокійно. Спокійно чекають вони кінця війни і коли й не покояться, так лише за життя козаків, що перебувають на фронті. Тільки молоде козацьке жіноцтво губить спокій і голосно нарікає на «трикляту війну». Жіноцтво має за це, та не має де купити цукру вдосталь, ситцю чи галоші.

¶ Під час війни яскраво виявляється ріжниця між життям організованої козацької громади і життям розпорощеної городовицької юрби.

Мобілізовані городовики салдати цілком відриваються від станиць. Станиця не полегшує становища своїх салдатів навіть словом добрим. Де, на якому фронті вони воюють, хто саме і де поліг — станиця, з якої вони вийшли на війну, про це не знає.

А дома про городовицьку родину ніхто не подбас. Відсутність значної кількости робочих рук дає можливість городовикам добре заробляти, і всі, хто має дужі руки, не журяться, але старі батьки салдата, малі діти його чи недужа салдатка мусять іти по-під віконню; — їх доля не цікавить ні козаків ні городовиків.

Городовики з великим осудом ставляться до царя, до цариці, а «якогось Росputina» називають пройдисвітом. Чутки про напосідання царя на Думу хвилюють городовиків, бо вони певні, що Дума... може зробити, щоб городовик хоч «посаженного» не платив. Не буде Думи — царь не піде проти козаків. «Царь спірається на козаків». «Козак тримається царя». «Один одному допомагають» — так думає городовик і спокійно чекає кінця війни в надії, що після війни Дума і про нього згадає.

З надзвичайно великим патріотичним захватом стріває вісті про війну російська інтелігенція. Між представниками правих і лівих течій російської політичної думки майже від «союза русского народа» до соціалістичних кол відбувається шире примирення. Російська інтелігенція (за виключенням одиниць) тримає єдиний національний фронт, і серце октябріста чи кадета не дужче б'ється, ніж серце соціал-демократа, чи соціалиста-революціонера, коли вони гуртом співають «Боже, царя храни!»

Така єдність почування учоращніх ворогів змінюється ще дужче в міру того, як здійснюються чи наближаються до здійснення мрії російської інтелігенції про «возсоединение исконной русской земли» — Галичини, про «сліяніє славянскихъ ручьевъ въ русскомъ морѣ» та про «воодружение креста на Св. Софії».

Представники російської інтелігенції, немобілізовані, чи ті, хто воює далеко від шанців в «земгусарахъ», особливо хоріють на нетерплячку, що до «возсоединенія», «сліянія» і «воодружениі».

Та хоч і сп'яніла російська інтелігенція від думки про можливість зразу зреалізувати свої мрії, а проте вона розуміє, що самодержавний царь може зіпсувати всю справу утворення могутності Росії, підняття величи російського народу, і тому гадає, що добре

було б усунути самодержавів, але про близьку революцію, за виключенням одиниць, і не мріє.

Не думає про революцію також ні місто, ні станиця, ні козак, ні городовик.

Політично-громадська думка на початку революції. Чутки про революцію в Петербурзі зробили на населення Кубані враження грому в безхмарному небі. Стрінули революцію по містах з великою, бучно виявленою радістю, городовицьке населення станиць з великим задоволенням, а козаки спокійно.

Російська (і зросійщена) інтелігенція вважала, що революція спричиниться до зросту міці, міжнародньо-політичного значіння і слави Росії і дасть можливість зреалізувати її мрії, а «вождь революції», Керенський, вважався Мойсеєм, котрий введе російський народ у «землю об'єтованну». Городовики широко вірили, що революційна влада дасть їм і землю і волю і дасть не де-небудь, а дома, на Кубані. Козаки не покладали надій на революцію, що до полегшення «справки», і боялися кінця революції—боялися, щоб їх знову не вжили, як зброю для повернення старого ладу. Козаки нічого не мали проти того, що «скинули царя», котрого вони вже не поважали (може найбільше за те, що він Росіїну «не показав на двері»), але в той час, як російська інтелігенція розповсюджувала портрети Керенського, а городовики купували їх та ліпили в своїх хатах коло дзеркал, вони ставилися до вождя революції цілком байдуже. Козак і кулив і повісив би в своїй хаті портрет... «путнього царя, чи хороброго генерала», а не портрет «якогось Керенського».

Населення міст і городовики, що живуть у станицях (біднотай «посаженщики») з зброєю в руках здатні були б захищати «революцію», «здобутки революції», «волю», а козаки здатні були б тримати нейтралітет, а коли б з'явився «путній царь», котрий рішучим голосом зробив би козакам наказ «усмирити» «внутренняго врага», то як би ім і не було неприємно «усмиріні», а вони—«слуги царю»—мабуть виконали б свій «обов'язок».

Політичне життя на Кубані було ледве розвинуте і то лише по містах. Організації російських політичних партій складалися переважно з зайшлих людей і не мали ґрунту серед населення, а українські партії цілком не мали ніяких організацій і були представлені лише поодинокими особами, розкиданими по містах та станицях. Населення, таким чином, не мало політично - громадських організацій, котрі обґрунтовали б його бажання, і тому воно відгукувалося на події революції напівсвідомим рухом, окремі менти якого наважувалися використати представники тієї чи іншої політичної думки.

Політично-громадська думка, оскільки можна робити висновки на підставі окремих заяв, виступів, балачок, відразу розбилася на чотири течії.

Представники першої течії — російська (і зросійщена) інтелі-

генція і російська революційна демократія дивилися на Кубань, як на звичайну російську губернію (чи область). Революція, на їх думку, мусіла знищити ті особливості, які відріжняли Кубань від губерній Рязанської, Орловської, Пензенської і т. д. Вони гадали, що на Кубані живуть «руssкі люди», і, почуваючи себе в чужім краю як дома, вважали можливим втрутатися в місцеві справи і навіть домагалися стати на чолі громадсько-політичного життя краю. Пересякнуті централістичними тенденціями ці «проводирі» не припускали й думки про можливість організації з Кубані державного організму, хоча б в складі федераційної Росії. «Земське самоуправління» на демократичних підвалинах, як у російських губерніях («демократичні півдалини» забезпечували заробітчанам з цілої Росії право на втручання в місцеві справи) — це, на їх думку, головніший «здобуток революції» для Кубані. Бажання кубанців організувати життя в своєму краю, як вони самі хотять, представники першої течії вважали «нам'яною Россією».

Ці проводирі в перший рік революції стояли на чолі городовиків і провадили вперту боротьбу з козаками, гадаючи, що останні тримаються за особливості козацького життя в цілях зберегти свою українську національність. Де-які з них з часом, роздивившись добре і побачивши, що городовики не «руssкі мужики», а «хахли», а що серед козаків мається сильна течія держати кубанців і надалі в стані «слуг» Москви, дали спокій городовикам і стали допомагати козакам російської орієнтації в їх боротьбі і з городовиками і з козаками української орієнтації.

Представники другої течії — виключно козацька інтелігенція, в значній більшості «республіканці» і «демократи», а також «автономісти», «федералісти» і «самостійники». Всі разом вони дбають про інтереси «Кубанского Казачього Войска». Для меншості представників цієї, так званої, «ура-козачої» течії питання про державний устрій Росії великого значіння не має, бо козаки, вони гадають, будуть служити «в'брой и правдой» і монархії і республіці. І в більшою охotoю тому, хто збереже права і привілеї козацькі. Де-хто з ура-козаків, головним чином І. Л. Макаренко, боячися, що революція змете станові окремішності, висовує теорію про «козацьку націю» і на цій підставі домагається права для Кубанського Війська творити своє життя, як воно хоче. Найбажанішим «здобутком революції» для прихильників цієї теорії було б виселення городовиків з Кубані і одержання козаками грамоти, яка стверджувала б недоторканість їх земель. Майже всі представники другої течії згодні зрівняти в правах з козаками «корінних» селян, що живуть селами і мають свою землю. Дуже мало згодних — і то більше ліннейці — поширити це зрівняння і на де-які категорії некорінних городовиків.

Більшість представників цієї течії орієнтується на російську демократичну республіку, поділяючися на «автономістів» і «федералістів» — «самостійників» теж.

Представники третьої течії (незначної) — козаки й гордовики орієнтуються на ідею союза народів Росії.

Коли вибухла революція, вони, як і всі «присоединенные» й «покоренные» (а їх було чимало: за останні двісті років Росія мирно жила по підрахунку ген. Куропаткіна 72 роки, а 128 років воювала майже виключно за «расширение предѣловъ»), відчули, що Кубань, населена в більшості українцями — не руський край. У цих кубанців з'явилося бажання відродити свої старі, потоптані російським урядом права і привілеї українського козацтва і на ґрунті їх утворити краєве життя. Вірилося, що російський народ по-брادرському поділиться волею з усіма, хто вкупі з ним мучився в «тюрмі народів». Вірилося, що душа російського народу не отруена бажанням панувати над народами, а до того ж відомо було, що й російська революційна демократія визнавала необхідність знищення національного поневолення. Та не забувалася її промова П. М. Мілюкова, лідера поміркованої партії к-д в Державній Думі (22 лютого р. 1914) з приводу інтерпеляції в справі заборони Шевченкових роковин («Українського руху ніхто не видумав, український рух існує і буде існувати... Ми вважаємо, що прав був той український письменник, котрий сказав, що у країнському народові треба всього того, чого треба й іншим народам...» — казав, між іншим, Мілюков)*). Вірилося, що народи Росії, скинувши ярмо абсолютизму та централізму, зможуть утворити спільне життя без народа пана і народів рабів.

Представники третьої течії хотіли утворити з Кубані державний організм, який зміг би, як самостійний член, приняти участь в утворенні союзу народів, що входили в склад бувшої Росії.

На Кубані, на думку представників третьої течії, не повинно бути поділу постійного населення на стани; вони гадали, що в інтересах Кубані треба зрівняти в правах і обов'язках городовиків з козаками, а українському і черкеському населенню дати повну можливість жити національним життям.

Кубань — федеративна частина федеративної російської республіки, зрівняння в правах з козаками городовиків, забезпечення інтересів робітників, передача землі хліборобам і скасування національного гніту — такі були загальні бажання представників третьої течії. Здійснення цих бажань, на їх думку, забезпечувало б і культурний розвиток українського населення Кубані.

Представники четвертої течії гадали, що російський народ звик уже почувати себе дома скрізь, де б його нога не ступила: чи то в Київі, чи в Катеринодарі, чи в Варшаві, чи в Тифлісі; що російська інтелігенція добровільно не зреється бажання творити життя на

*) «Вістник Союза визволення України», ч. 143, ст. 201—202. (Пізніше — р. 1918, Мілюков казав: «Вся ця Україна — вигадка купки інтелігентів, ніякого національного руху немає на Україні... Нема й мови української». — М. С. Маргуlies. «Яскандар делегація». Летопись Революції, кн. I, 1923 р., ст. 208—209).

Кубані, і на Україні, і в Грузії, і в Фінляндії так, як їй, а не кубанцям, українцям, грузинам та фінляндцям, здається кращим; що Росія не згодиться зректися можливості розпоряджатися кубанцями і добром кубанським так, як їй здається необхідним; що воля і право на творення свого життя ніколи не даються, а беруться, одвоїовуються, і що Кубань зможе і те й друге відвоювати від Росії лише вкупі з Україною. Об'єднання Кубані з Україною, утворення на федеративних підвалинах одного державного українського організма, боротьба цілого українського народу за своє визволення, а на Кубані приняття в козаки всіх городовиків, що постійно живуть у краю, передача землі хліборобам і законодавство, забезпечуюче інтереси робітників — така в загальних рисах була програма представників четвертої течії.

Третю і четверту течію представляла нечисленна інтелігенція українська (козацька й городовицька), національно свідома і напівсвідома. Чимало представників другої течії українського походження в симпатіями ставилося до програми третьої течії в частині, що торкалася національного питання, а представники третьої і четвертої течії підтримували представників другої течії в їх боротьбі з централізаторськими стремліннями представників першої.

Нечисленна інтелігенція горців, головним чином черкесів, в меншості своїй поділяла думки представників третьої і четвертої течії, а більшість її і несвідомі елементи майже завше підтримували представників другої течії.

Політично-громадська думка не була зформульована і виявлена в якихсь сталих програмах; інтелігенція Кубані, як і маси народні, творила нове життя, керуючися інстинктом, симпатіями, а інколи й особистими цілями. А козацька інтелігенція иноді навіть вихвалається відсутністю серед козаків партійно-громадських об'єднань («Мы казаки, у насъ партії нѣтъ»). Грунт для тих чи інших настроїв, для тієї чи іншої думки місцевої інтелігенції давали настрої мас.

Станиця... велике народне зібрання на церковній площі... Козаки, городовики, чоловіки, жінки... Жінок-городовичок значно більше, ніж жінок-козачок. Городовики радісно настроєні, козаки похмурі. Оратор говорить: «Ніч... неволя... раби... нерівність... ворожнеча... сталася революція... сонце... земля і воля... рівність... братерство...» Городовики нестримано виявляють радість, вони кинулися б в обійми козакам, як брати, але до козаків і не підступиш; вони похмурі, вони невдоволені, що оратор городовик «пашекує» про землю... Козаки нічого не мають, щоб городовики мали і землю, і волю, і рівність, але там, відкіля прийшли, а не тут, не у «нас», не на Кубані. Козаки не хотять «рівнятися» з городовиками. Городовики й не думають іти «з дому». Послухавши «оратора», всі насуплені мовчки розходяться.

В кожній станиці два табори: козаки й городовики, дві «партії»: козацька й городовицька. На чолі козаків стає козацька інтелігенція, котра береться обороняти козацьку землю від городовиків.

виків, а городовики віддають провід російській інтелігенції, котра обіцяє, що Всеосійські Установчі Збори дадуть городовикам землю дома, на Кубані. (Пізніше, російський міністр хліборобства, згодом голова Установчих Зборів, В. М. Чернов заявив: «казакамъ прійдется потѣсниться»).

4/17 березня р. 1917 в Катеринодарі відбулося перше вільне зібрання козаків мешканців міста (в військовій реальній школі). Зібралися, так би мовити, мозок козацький. Присутні: урядовці Обласного Правління, директори: народних шкіл, середніх шкіл, гімназіяльні учителі, військові, адвокати, інженери, два отамани станиць, що випадково були в місті, і решта — «нижні чини»: урядовці ріжних державних і громадських установ, домовласники і т. д. Всі зібралися, щоб обміркувати гуртом, що жчинити козакам, «при новой обстановкѣ», коли не стало Государя Імператора?» (З промови полковника Івана Орехова). Присутній на зборах козак, адвокат п. Н., згадавши, відкіля козаки прийшли на Кубань, яких батьків вони діти, згадавши про те, що зробила Росія з своєю колишньою союзницею Україною, запропонував не гаяти часу, а мобілізуватися, стати на Маничі і заявити російському урядові, що кубанці відділяються від Росії. «Без Государя Імператора Росія не може жити і завалиться, а козаки прожити зможуть». Більшість присутніх козаків, слухаючи пана Н., злякалася не аби-як, і лише промова п. П. внесла запокоення. Він заперечував Н і доводив, що всі слав'яне мусять до гурту «єднатися». Поговоривши про «объединеніе славянъ», козацькі збори зачинилися. Виявилося, що козацький «мозок» був безсилий «при новой обстановкѣ» дати відповідь на питання: що ж козакам робити?*) Про виступ адвоката Н на козацьких зборах довідалися в станицях, і козаки відгукнулися листами до п. Н., висловлюючи своє вдоволення з його виступу і називаючи його промову «козацьким розумним словом».

Не багато станичних громад в перші ж дні революції склали постанови про підтримку революції, про бажаність республіки, і ні одна не склали постанови про приняття городовиків у козаки.

Лише в де-кількох станицях в перший день після одержання звістки про революцію над станичним правлінням замаячив жовто-

*) Серед козацького офіцерства, ще перебувало в Катеринодарі, були люди, що розуміли необхідність негайної організації свого власного кубанського ладу. Вони вживали заходів, щоб не допустити анархії і розвалу в житті краю, і в своїй непомітній щоденній праці багато зробили в цьому напрямку. В них прокинулася приспана давно у козацької старшини свідомість свого обов'язку перед краєм і рідним козацтвом, і вони були не від того, щоб ступити з ним на новий шлях. Але скромність, відсутність нахилу до демагогії, дисциплінованість, звичка до праці по наказу згори перешкоджали їм вийти наперед і дати все, що вони могли дати своїм знанням, своїм досвідом. До того ж і особисті якості більшості проводирів, котрих винесли договори хвилі революції, і яких вони добре знали, не могли спричинитися до повного розвитку їх корисної діяльності. Позалишалися вони на своїх місцях, а на фоні їх непомітної праці, що утримувала сякий-такий лад серед козацтва, почали визначатися сумні і загубні в долі Кубані постаті полк. О. П. Філімонова і його тодішнього оточення,

блакитний український національний прапор. В цих станицях відбулося правдиве свято революції всього населення станиці; козаки називали городовиків братами і казали: «розломимо паляницю на двоє» (приймемо в козаки і дамо землю).

Упадок старої влади і утворення революційної. Без опіру і безславно вмерла стара влада на Кубані. Наказний отаман ген. М. П. Бабич теж не зінав, що йому робити «при нової обстановці», і діждався, що комісар поліції, «учений табаководъ» Н. А. Сімановський (член російської партії с-р і член першого — р. 1905 — Петербурзького Совдепа), арештував його, а Катеринодарський громадський виконавчий комітет дозволив йому, старому козакові-чорноморцеві покинути Кубань і переїхати на Терек (там літом р. 1918 він був зарубаний большевиками).

Р. 1906 тодішній наказний отаман Михайлів для полагодження земельних справ скликав був, не питуючися уряду, Військову Раду з представників станиць. Рада вирішила, що їй треба було вирішити, Михайлів одержав нагінку з Петербургу, а станичні громади прикрасили «присутствія» станичних правлінь портретами свого отамана. Михайлів не був кубанським козаком. Коли б наказний отаман Бабич, одержавши відомості про повалення старого ладу, пішов слідом за отаманом Михайлівим, негайно скликав Раду з представників усього населення і склав перед нею отаманську булаву, то такий його козацький вчинок і прикрасив би його життя і спричинився б до швидкої організації влади нової, міцної і авторитетної, і, певно, останній наказний цим прислужився б Кубані більше, ніж всією своєю попередньою службою.

Як тільки в Катеринодарі були одеждані певні вісті про події в Петербурзі, негайно з представників міського самоврядування, партійних, професійних і взагалі громадських організацій утворився Катеринодарський Громадський Виконавчий Комітет. Призначений Комітетом комісар поліції «учений табаководъ» Сімановський в портфелем під пахвою прийшов до страшного ще вчора генерал-губернатора і наказного отамана Кубанського Козацького Війська генерала від інфантерії М. П. Бабича, об'явив йому, що він заарештований, і заборонив давати які-будь накази і розпорядження. Комітет захопив владу в свої руки.

Слідом за Катеринодарським комітетом утворився Тимчасовий Обласний Кубанський Комітет, і одночасово зорганізувалися Совдепи: робітничий, салдатсько-козацький, а трохи згодом і совдеп салдаток.

Катеринодарський Міський Громадський Виконавчий Комітет. Де-який час першу роль в закріпленні революції відогравав Катеринодарський міський громадський виконавчий комітет, який спочатку зосереджував у своїх руках всю владу. Совдепи делегували в Комітет своїх представників і підтримували його свою рельною силою — організованим робітництвом та гарнізоном. Міська

дума, яка відразу ухвалила підтримувати Тимчасовий Російський Уряд, призначила на потреби Комітету кошти, а організації, які делегували своїх представників у склад Комітету, дали фаховців в справах, які він, як орган влади, мусів розвязувати.

Право представництва в Комітеті було широке, і найдрібніші організації намагалися його використати. В Комітеті були представлені не лише класові, громадські та професійні організації, а й урядові установи (з часом це дало привід представникам лівих течій обвинувачувати Комітет у буржуазності і контр-революційності*).

Число членів Комітету доходило до 80 душ — майже парламент — і тому цьому виконавчому органу довелося свої виконавчі функції передати президії, а самому стати ніби законодавцем. Головою Комітету був адвокат С. Г. Турутін, котрий незадовго перед революцією приїхав на Кубань з Петербурга — член російської с-д партії.

Комітет перш над усе подбав про те, щоб в Катеринодарі не було яких-будь контр-революційних виступів, та про безпечності майна і життя громадян. В цих цілях були арештовані, крім наказного отамана, поліцмейстер, жандармські офіцери, а також були усунені з посад деякі урядовці отаманської канцелярії, обласного правління та поліції. На чолі поліції, яко технічна сила, став пристав Сінікідзе, про якого Комітет мав відомості, що він не бере хабарів, а над ним був поставлений повновладний комісар поліції, вищезгаданий п. Сімановський. В кожний участок поліції (4) був призначений комісар для догляду і контролю**).

*) В Комітеті були представлені: міське самоврядування (Глоба-Михайленко, Пушкарьов, Єрошов і ін.), організовані робітники (репрезентували робітників Д. Ф. Сверчков, член Петербурзького — р. 1905 — совдепа, Солнцев, Іванов, Марочкин, Хмелевський і інші), кооперативи (Стройлов і інші), банки (Радченко і ін.), біржевий комітет (В. І. Яновський і ін.), гарнізон (прап. Сарібан, прап. Лільє, хорунж. І. Л. Макаренко, полк. Єрмоленко, прап. Рябцов, салд. Ковалев і Журочки), окружний суд (члени суда — Парнасов, Белецький, суд. сл. Курганський і ін.), мировий з'їзд (мир. суддя П. М. Сулятицький), преса (Гольдман — Старий Ніл, Надеждін — Ямпольський), жіночий клуб, духовенство, вчителі (П. Н. Колотінський, Г. А. Білій), батьківські комітети (С. А. Молендинський і ін.), обласне правління (М. Каплін, Ковба і ін.), казенна палата, національна організація черкесів (Ос. Гатагогу, пр. пов. Пшемахо Коцев), Кубанська національна українська Рада (пр. пов. Т. О. Левітський, агроном С. Ф. Манжула), садоводи, пасічники, тютюнники, землевласники, аптекарі, лікарі (Городецький, Гольдовський, Долгополов, Хунцарія), фершали, ветеринари і т. д., і т. д. Поважну роль в Комітеті відігравала адвокатура (від ріжких організацій в Комітет війшли, крім вищезазначених Коцева та Левітського: Хейфец, Ліберман, Райхлін, Шварц, Горнштейн, Балкевич, Шірський, Сатунян, Бржещ, Путята, Плавтов, Орандарь, Турутін, Вербічов, Потьомкин, Хінтбідзе (грузин), П. Каплін (козак)).

**) Комісаром 4 участка, на Дубинці, був призначений козак ст. Елізаветинської Іван («Ян») Полуян, член большевицької фракції російської с-д партії. Коли поліція була замінена міліцією, а комісари з доглядачів і контрольорів обернулися по суті своїх обов'язків в участкових приставів, Полуян, що головне займався партійними, а не службовими справами, зорганізував був «забастовку» міліції на економічному ґрунті, кажучи, між іншим, що й він

Хоч стара поліція, настрахана арештами та звільненням з посад де-кого з її агентів працювала совісно, але Комітет віддав данину творчості в незнайомій для нього сфері і, розформувавши поліцію, організував міліцію. Оскільки цією реформою була ліквідована загроза контр-революції, важко сказати, але охорона життя і майна громадян від неї дуже постраждала. Набрана з звільнених з шпиталів салдатів і козаків та з робітників, котрі охоче йшли в міліціонери (на вимогу Совдепа в підприємствах, де вони працювали, за ними зберігалися і посади і платня), під керуванням людей, які в більшості ніколи нічого спільногого не мали з поліційною службою, міліція не була здатна виконати поставлене перед нею завдання. Амністія Російського Тимчасового Уряду, що випустила з тюрми чимало злочинців, не аби-як утруднила становище міліції і спричинилася до цілковитої дискредитації її в очах населення. Комісар розвідоної міліції адвокат Шварц, побачивши повну безпорадність її, примушений був повернути на службу старих фаховців.

Кращим елементом серед міліції були козаки. Начальник міліції прапорщик Видря — сам козак ст. Троїцької (пізніше виявилося, що він служив раніш у поліції десь у Сибіру під начальством ген. Кіяшка), почав потроху випихати з міліції робітників і салдатів і замінити їх козаками. Хоч Комітет і бачив, що робить Видря, та мовчав, розуміючи добре, що ні салдати ні робітники не можуть виконувати так добре поліційних обов'язків, як дисципліновані, слухняні козаки. Але соціал-демократи большевицької фракції використали поступовання Видрі, як матеріял для агітації проти Комітету, яка й закінчилася величезною демонстрацією робітників, спровокованих чутками про арешт Видрею з наказу Комітета Яна Полуяна (Полуяна робітничі маси тоді ще добре не знали).

Населення, позбавлене старих оборонців його майна, само почало боронитися від злодіїв самосудами. Зловлених на горячому злочинців убивали без суда і слідства.

І в Катеринодарі і на провінції всі, хто співчував революції, дуже боялися контр-революційних виступів. При арешті жандармських офіцерів Комітет захопив архів «охранки» раніш, ніж жандарми його знищили (все ж частина документів, що торкалася «сотрудників» — шпиків та провокаторів — зникла, і не відомо, чи жандарми їх спалили, чи вони загинули під час арешту). Розбір архіву наслідків, які б приголомшували, не дав; піймалася незначна, дрібна «рибка», як князь Кугушов, і в незначній кількості (перед революцією ходили чутки про співробітництво в «охранці» осіб, котрі займали значне положення в громадянстві). Всі шпики були арештовані, і судив їх суд «общественной совѣсти», організований Совдепом, котрий їх всіх і випустив на волю. Але самий факт розкриття

не може виконувати свої обов'язки за 150 нарб. на місяць. «Забастовка» була ліквідована погрозою відправити міліціонерів на фронт (вони були переважно в салдатів, що лікувались перед тим в місцевих шпиталах) і замінити їх козаками, а Полуяна було скинуто з посади.

шпиків дуже вплинув на маси і счинив не малу бучу. Скрізь по краю почалася шуканина провокаторів, ворогів народу, ворогів революції і арешти бувших жандармів, поліцая, всіх тих, хто здавався непевним, підозрілим, а іноді й тих, з ким люди, яких революція висунула дороги, мали свої особисті рахунки.

До Катеринодару во всіх кутків краю летіли телеграми від оборонців революції, котрим пощастило піймати контр-революціонера, і від затриманих, арештованих, котрі жалілися на беззаконність та безпідставність арешту. Комітет в особі комісара юстиції Орандаря вирішав долю арештованих (президія лише затверджувала постанови комісара), а щоб внести якусь планомірність в справу арештів, Комітет з ініціативи комісара юстиції видав був інструкцію про те, хто саме і в яких випадках може арештовувати громадян по-за судовою владою*).

З перших днів свого існування Комітет вжив рішучих заходів проти піяцтва. Зачинено було крамниці, які продавали вино й горілку, шашличні, а дозвіл на одержання спірту акцизна влада почала давати під контролем Комітету.

Тому що міська дума, яку було поповнено представниками Комітета і Совдепа загубила свою працевдатність, цілий ряд питань, які слід би було вирішувати їй, перейшов на розгляд Комітету. Він нормував випікання хліба, установлював базарні ціни і т. д.**).

Взагалі компетенція Комітету була необмежена. З одного боку, він і сам не мав нахилу до обмеження її, доходячи іноді до спроби нормувати приватно-правні відносини своїми постановами з тим, щоб вони мали і для Суда силу закона, а з другого, на всебічну, широку діяльність його штовхали громадяне, які бажали використати революційний орган влади інколи в цілях вирішення справ, покритих не однією давністю, або на прихильне полагодження яких державними установами не було надії. Яких тільки питань не доводилося розвязувати президії Комітету, яких тільки справ не доводилося їй вирішати. Учителі везуть дітей по залізниці десь за місто і бажають одержати знижку з ціни білету, а залізниця не дає знижки — Комітет наказує дати знижку. Хтось і десь почув, що в кіно лагодяться ставити картину контр-революційну, довів про це до відома Комітета і вимагає стати на стороні революції — Комітет цензурує фільму.

*) Випадків усунення органами революційної влади представників судової влади не було, крім арешту в хут. Романовському суд. слідчим П. А. Савицьким свого особистого приятеля місцевого мирового судді Василієва, котрий стояв на чолі місцевого відділу «Союза Русского Народа». Сам Савицький, як казали, близько стояв до монархічних організацій і, будучи студентом Новоросійського Університету (в Одесі), належав до чорносотенного студентського гуртка, причетного до вбивства студента жида, яке був покрив всемогутній міністр юстиції Щегловітов.

**) При обговоренні плану боротьби з підвищенням цін на базарі, виник був проект посадити серед базару на високому помості мирового суддю, котрий під час торгу тут же і негайно розглядав би справи і карав би за порушення приписів влади.

Салдат складає книжечку про Роспутина, знає, що книжка на базарі матиме великий успіх, і ставить високу ціну, щоб більше заробити, а робітники типографії вбачають в цьому спекуляцію, відмовляються без дозволу Комітету її друкувати, — треба й це полагодити. Пані, які не мають з ріжних причин власного господарства, організовують спілку наймичок, проголошують страйк, ходять по хатах і знімають куховарок, а господині біжать до Комітету скаржитися, шукають порятунку. Діти приходять жалітися на батьків, батьки на дітей; жінка вимагає наказу чоловікові своєму, щоб її любив та жалів, а чоловік просить Комітет розвести його з жінкою «контр-революціонеркою», бо консисторія відмовляє.

Праці в Комітеті сила.

Працювали в Комітеті всі дурно за винятком невеликої канцелярії, яка утримувалася на кошти, що асигнувала міська дума, та що були візовані, яко додатковий податок на білети в кіно і на інші вистави.

В початку революції всі громадські і політичні організації міцно трималися Комітета, а з часу організації Обласного Совета і Обласного Виконавчого Комітета авторитет його почав потроху підупадати. Активні робітники Комітету почали кидати його і переходити в інституції, де були надії на більш широкі перспективи політичної діяльності, де платили за працю, або де було і те й друге разом. В середині липня Комітет уже ніякої ролі не відгравав і ніякого значення не мав, а після виборів нової міської думи він зачинився, передавши останній своє діловодство.

Провід в Катеринодарському громадському Комітеті вела російська інтелігенція і російська революційна демократія. Ні разу в Комітеті не піднімалися питання, звязані з найбільшими застарілими боліячками кубанського народнього життя.

Тимчасовий Кубанський Обласний Виконавчий Комітет. В протилежність Катеринодарському Громадському Комітетові Тимчасовий Кубанський Обласний Виконавчий Комітет складався в невеликого числа осіб, але вийшов він з його лона. В перший же день свого існування Катеринодар. Громадський Комітет виділив зі свого складу Т. О. Левітського, С. Ф. Манжулу, С. Г. Турутіна, Г. А. Білого та Л. В. Балкевича і доручив їм утворити Тимч. Обл. Комітет. Вони, кооптувавши В. В. Скідана, Я. Л. Щупляка та ще де-кількох осіб, звернулися за санкцією свого існування до Катеринодар. Комітету. Той санкціонував, і Обл. Комітет почав свою діяльність, незабаром поповнений де-якими організаціями. На чолі його став директор Військової реальної школи В. В. Скідан—козак, член російської к-д партії. Комітет першого складу мав завдання організувати по станицях та по селах тимчасові громадські комітети, які взяли б на себе функції місцевої влади, звязати станиці, села та аули через місцеві комітети з центром і скликати з'їзд представників населення, котрий мав вирішити всі питання, що висунуло життя.

В організації місцевої тимчасової влади, на що було витрачено не мало часу і турбот, та в підготовчій праці до з'їзду пройшла власне вся діяльність Тимчасового Обласного Комітету.

Комісари Тимчасового Уряду на Кубані. Тимчасовий Уряд своїми комісарами призначив на Кубань та Чорноморську губернію членів Державної Думи осаула К. Л. Бардіжа (козака ст. Брюховецької) і катеринодарського адвоката Н. Н. Ніколаєва (перший був депутатом в Думі від козаків, другий від кубанських городовиків і населення Чорноморської губернії, — обидва члени російської партії к-д). Тимчасовий Уряд ніяких інструкцій своїм комісарам не дав, крім загальної — охороняти революцію. Як і скрізь, комісари на Кубані великої ролі не відограли. К. Л. Бардіж визнав Обласний Тимчасовий Комітет місцевою владою, Н. Н. Ніколаєв вважав, що місцеву владу репрезентують комісари, а тому що він не знав, в який спосіб треба виявити свою владу, то, після непорозумінь і конфліктів з місцевими організаціями, подався в одставку. На його місце Тимчасовий Уряд призначив катеринодарського лікаря Н. С. Долгополова, бувшого члена 2-ої Державної Думи від Воронізької губернії, члена російської партії с-р.

Місцева революційна демократія (російська) не однаково сталася до комісарів. К. Л. Бардіж не ховався з своїми думками про необхідність негайної організації краєвого життя власними силами, не чекаючи вказівок з Петербургу, і завше вказував на Україну, яка, на його думку, добре робила, що не покладала надій на Російські Установчі Збори та на Російський Тимчасовий Уряд, а поспішалася сама влаштувати своє життя. Н. С. Долгополов стояв на позиції російської революційної демократії і гадав, що яке-будь творення місцевого життя без благословення Петербургу — сваволя, злочин, порушення одного революційного фронту. Природні симпатії К. Л. Бардіжа до України помітно стали перемагати російську ідеологію кадета, він вийшов з партії к-д, і ввійшов в близкі стосунки з місцевою українською інтелігенцією. І в той час, як комісар Н. С. Долгополов користався пошаною з боку російської революційної демократії, проти К. Л. Бардіжа піднялося велике цькування. Особливою завзятістю в цькуванні визначався Катеринодарський Совдеп, а зокрема ліва його частина на чолі з Яном Полуяном. (Взагалі ж цей Совдеп великого значіння не мав в розвитку подій. На чолі його стояли помірковані с-д меншевики — Ліберман, Адамович, Сверчков, Солнцев).

Станичні громадські виконавчі комітети. По наказу Обласного Виконавчого Комітету козацькі громади змінили станичну адміністрацію, а все населення станиць (і козаки і городовики) поутворювало станичні (сільські) громадські виконавчі комітети.

Хоч в станичну адміністрацію попали в більшості і нові люди, але вони нічим не відріжнялися від своїх попередників. Отаманував Петренко, став отаманувати Іваненко, але як Петренко, так і

Бардіж
Кіндрат Лукич

Іваненко, як і ціла козацька громада, не знав, що треба робити козакам на початку революції, та це коли й царя скинуто. Козаки спокійно присягли Тимчасовому Уряду і в масі думали, що вони зробили все, що треба їм зробити. Революції вони не робили, царя вони не скидали, Тимчасової Російський Уряд визнали і гадали, що козацька хата буде скраю, і революція дасть їм спокій.

Козацтво, привычне робити все по наказу згори, спромоглося за останні десять-п'ятнацять років перед революцією на сили самостійно дбати лише про поліпшення свого матеріального добробуту, а коли сталася революція, воно не знало, на яку йому ступити, і було не від того, щоб тримати «нейтралітет». (До того ж проводирі, що стояли останні 10—15 років на чолі станичного громадського життя, скромно не вважали себе підготованими до ролі політичних провідників. Революція усунула їх в значній більшості на бік).

Городовики почували, що треба і козакам і городовикам разом зробити щось велике, значне, разом втілити в життя гасла революції. Скасування «посаженного», надання права «глинки вкопати», «дро-вець урубати» чи «попасті» городовиків уже не задовольняло. Городовики хотіли здобути землю і волю і зрівнятися в правах з козаками. Але як зреалізувати свої бажання, як зрівнятися і побрататися з козаками, вони не знали і, вибираючи представників в свої виконавчі комітети, були певні, що комітети зроблять все, щоб загатити прірву, яка поділяла дві частини населення. Городовики вірили в революцію.

Станичні комітети вибиралися на мітингах (на вічах) козацького і городовицького населення станиць. Як і скрізь, так і в станицях, в перші дні революції догори висунулися більш рухливі, активні чи балакучі люди. Часто-густо найбільш рухливими не були представники постійного населення станиці, а люди, які опинилися на Кубані під час війни і в звязку з нею, — люди чужі краєви.

Комітети (в склад їх входили козаки й городовики) владу по станицях взяли в свої руки. Станичні громади дали помешкання, потрібні кошти (по де-яких станицях на Закубанні комітети брали податки з плантаторів, котрі вивозили на продаж тютюн), а станична адміністрація стала виконувати поліційні обов'язки по їх розпорядженням. Комітети засідали в «присутствіяхъ» станичних правлінь.

Як і скрізь, станичні комітети взяли на себе охорону революції. В станицях не було шпиків, провокаторів, жандармів, поліцай, але все ж по де-яких станицях комітетам знайшлася праця по боротьбі з контр-революцією. По-перше, в станиці були люди, які висловлювали сумніви, що до успіху революції, і так чи інак треба було примусити їх ховати свої думки про себе. Де-які козаки, що недавно вели перед у станиці, осмілилися протестувати проти того, що верховодили люди, яких не знають ні козаки ні городовики, які тільки вчора відкіллясь прибилися до станиці. Треба було дати їм пояснення: «всі—рівні», казали «контр-революціонерам» прибувші «революціонери» і погро-

жували їм «гнѣвомъ народа». Священник помолився на ектенії і сказав, не докінчивши навіть слова, «благоче...», а потім хоч і виправився, а все ж треба було його викликати до комітету і послухати пояснення... Треба додглядати за учителем, що за «пулькою» прогавив початок революції, а потім з'явився в комітет поговорити про те, як і що треба зробити, щоб помирити городовиків з козаками, і сказав, що він наміряється радити козакам, щоб вони городовиків прияли в козаки. Учитель цей великий «контр-революціонер», бо він не тільки не хоче козаків розкозачити, а хоче ще й городовиків окочачити. Просвирниця десь комусь сказала, що член комітету Х. коли й сидів у тюрмі, так не за що, а за те, що бджоли вкрав, але вона не знала, що після амністії Тимчасового Уряду про «бджоли» вже згадувати не можна, і тому просвирниця — ворог Тимчасового Уряду, монархістка, — комітету треба і за нею назирати.

Комітет мав скрізь свої очі, свої уха. Станична адміністрація до послуг комітета. Комітетчики шукають «контр-революцію» не тільки в станиці а й на хуторах — по цілому юрту, набувають смак іздити на «тройці», заганяють коней.

Козаки поглядають на комітет, на коней і морщаться.

Комітет піклується про ознайомлення населення з успіхами революції, скликає раз, два, три рази на тиждень віча, а «оратори» розповідають про Роспутина, про «славного вождя революції Керенськаго», поясняють, що то є Всеросійські Установчі Збори, говорять про землю, про волю, про рівність, про ріжні хороші речі, що їх колись дадуть населенню Російські Установчі Збори. Комітети розповсюджують книжки, листівки, портрети.

Багато нових слів чують козаки й городовики (книжок більшість їх не вчитає, а коли вчитає, то не зрозуміє), але в станицях ні один оратор, за виключенням незначної кількості їх, не каже ні одного слова про те, як позбутися найбільшої болячки станичного життя — незгоди між козаками та городовиками, та як організувати нове життя Кубані. Представники російської інтелігенції розуміють, що єдиний шлях об'єднання населення це — окозачення городовиків, але вони дивляться на козаків, як на контр-революціонерів, і не хотять побільшувати їх кількости і тому не закликають козаків піти на жертву, на те, щоб згодилися вони в інтересах краю «перерізати паляницю надвое». Вони сподіваються, що Російські Установчі Збори, або примусять козаків розкозачитися, або в інший спосіб примусять їх дати землю городовикам, як городовикам, і привчають останніх покладати надії на Всеросійські Установчі Збори. Подекуди представники російської інтелігенції знайомлять населення з земством. Козацька інтелігенція розуміє добре, що знищенню «посаженного» і дрібними полегкостями городовиків задовольнити вже не можна, але вона теж не закликає козаків на те, щоб згодилися в інтересах самого ж козацтва приняти городовиків у козаки, бо добре знає, що коли станеться це — то станеться і друге, а саме те, що земля перейде в руки тільки козаків хліборобів, а козаки не хлібороби не матимуть її.

Козак не хлібороб має землю, вдає її в аренду городовикові і гадає що все «перемелеться», земля в нього буде, і буде він її здавати в аренду тому ж городовикові. Козацьку інтелігенцію задоволняє дореволюційний стан земельного питання, і коли представники її говорять про «свободу», «рівність», «братерство», то виходить, що свобода рівність і братерство потрібні комусь там, далеко, в Росії, а не тут, не на Кубані.

Городовики на протязі першого місяця з дня революції прийшли до думки, що їх становище можуть полегшити лише Всеросійські Установчі Збори, а козаки й не губили певності в тім, що вони «Войськом» проживуть і без свободи і без рівності в городовиками та братерства з ними, і чим частіше комітети влаштовували віча, тим тісніше гуртувалися городовики, тим більше зростала і міцніла їх надія на російську революційну демократію, а козаки все дужче й глибше ховалися в свою станову шкаралупу і все рідше ходили послухати «ораторів». Чим частіше оратори говорили: «свобода», «рівність», «братерство», тим дорожчими ставали городовикам ці гасла революції, і тим огиднішими ставали козакам ці слова.

Станичні комітети вживали зусиль, щоб зберегти революцію, але з часом помітили, що в станицях немає ніяких «здобутків революції», що взагалі на Кубанщині тече дореволюційне життя. Комітети тоді обмежують свою діяльність ознайомленням населення з тим, що робиться в революційній Росії, але козакам «оратори» вже обридли, члени комітетів козаки починають один-по-одному кидати комітети, станичні громади перестають давати комітетам кошти і коней, а комітетчикам городовикам якось зразу стає здаватися невручним засідати в «присутствії», де вже починає урядувати пан отаман.

На другому місяці революції козаки перестають цікавитися ораторами, вічами, комітетом, революцією і голосно кажуть: «який не поганий був царь, а... був тоді й ситець, був тоді й цукор, та й городовики тоді не вазіхали на козацьку землю». Комітети перестають обслуговувати все населення, обертаються в городовицькі організації і зв'язують місцеве городовицьке населення з організаціями, які дбають про його долю. А про те станичні комітети ще встигають скликати загальні збори населення станиць, на яких були вибрані представники (від городовиків і козаків) на перший Кубанський Обласний З'їзд.

Виконавчі комітети не лишили по собі ніякого помітного сліду в станицях; лише там, де чи дореволюційні проводирі козацькі не стали з боку, чи де знайшлися проводирі нові, вільні від ура-козацьких забобонів і впливів російської інтелігенції, комітети по собі лишили і слід і добру пам'ять. Козацьке населення цих станиць, дякуючи праці комітетів, засвоїло думку, що і козацтво і край можуть врятуватися лише тоді, коли «паляниця буде перерізана надвое», коли городовики будуть приняті в козаки.

У цих небагатьох щастливих станицях провід вели національно

свідомі громадяне (і козаки й городовики), а комітети працювали поруч з станичними громадами і поспішали набути «адобутків революції», як-найбільше. Дуже небагато вони встигли зробити, але існуюча українська школа, утворена в перші дні революції, свідчить про те, в який бік була скерована діяльність. Ці станиці виявили найбільшу цікавість до долі свого краю, Кубані, і вбачали щасливу будучість його лише в спільці з Україною.

Та мало було таких станиць; і тому голос козаків, які знайшли свою «метрику», загубився в ура-козацькому хорі.

Перший Кубанський Обласний З'їзд. Занедбана з самого початку революції історична традиція не поновляється й далі. Тимчасовий Обласний Виконавчий Комітет скликає на 9-22 квітня р. 1917 представників усього населення краю не на Раду, а на Обласний З'їзд.

Тимчасовий Обласний Комітет, в склад якого входили в значній більшості представники російських революційних партій та зросійщені козаки, дивився на Кубань, як на російську губернію. Йому здавалося, що між Кубанню і Калузькою, Рязанською, Пензенською та іншими губерніями ніякої ріжниці немає, і тому її можна і треба підганяти під один російський «ранжір»*).

Перший З'їзд представників населення Кубані, в склад якого ввійшли козаки, городовики й черкеси показав тим, хто хотів бачити, що Кубань відріжняється від російських губерній і національним складом населення і своєрідними рисами всього свого життя. Російська інтелігенція цього не побачила, для неї населення Кубані було — «русское», і їй здавалося, що «кое-какія ненормальності во взаимоотношениях между казаками и иногородними сгладить Всероссийское Учредительное Собрание», а тому вона й дбала лише про те, щоб можна було сказати на всю Росію, що, мовляв, і «у нас», на Кубані, як у людей, що й ми «кубанські» не гірше від орловських чи тульських.

Кубанський Обласний З'їзд, як і по інших російських губерніях, приняв постанову — побажання, щоб Росія була демократичною республікою (не федеративною). З'їзд вибрав Обласний «Совет», Обласний Виконавчий Комітет і затвердив громадські комітети органами місцевої влади. Козацькі станичні збори тепер мали право обговорювати і вирішати лише питання, які торкалися козацького господарства, а господарські справи загально-козацкі і взагалі справи Кубанського Козацького Війська повинна була вірішувати осібна

*) Між іншим, коли при обговоренні програми З'їзду один з членів Комітета висловився за те, щоб на З'їзді було запропоновано приняти постанову-побажання, щоб Росія була федеративною демократичною республікою, а Кубань складовою частиною її, то член Обласного Комітету, голова Катеринодарського Громадського Комітету, російський с-д С. Г. Турутін, стукаючи кулаком об стіл, з запалом заявив: «я этого не позволю!» Хоч і одержав він за це від члена Комітету С. Ф. Манжули: «Вы жандарм!» — а все ж таки... «не позволилъ».

комісія, яка мусіла бути утворена при Обласному Виконавчому Комітеті.

Перший З'їзд представників населення не зачепив ні одного болючого питання життя Кубані. На засіданні фракції «іногородніх» було визнано: «іногороднє населення області ніяких вимог, що до козацьких пасивих земель і козацького військового майна, ставити не наміряється, бо переконане, що Всеросійські Установчі Збори знайдуть можливість задоволити потреби іногороднього населення області, не порушуючи інтересів трудового козацтва»*). Ця резолюція, на думку російської інтелігенції, що вела провід на З'їзді, повинна була заспокоїти козаків, вдовольнити городовиків, а тих і других примусити чекати, коли Всеросійські Установчі Збори чи так, чи інак полагодять «кое-які ненормальності» в житті Кубані. «Ненормальності» — тяжкі недуги Кубані не тільки не було виявлено на З'їзді, а навпаки, загнано в глибину.

З'їзд не задовольнив ні козаків ні городовиків. Городовики хотіли одержати землю, але в той же час вони хотіли мати «рівність» і «брательство» з козаками (хоч не знали, як це можна зробити). Козаки були приголомшені тим, що на З'їзді представників населення Кубані провід вели не козаки, а городовики, що для козацьких справ не самостійний орган утворено, а комісію при Комітеті, та й про цю комісію згадується лише в примітці до параграфа статуту Комітету. Резолюція фракції іногородніх про недоторканість козацьких земель козаків не задовольнила, бо вони знали, що городовики в Кубані не підуть, що коли Всеросійські Установчі Збори дадуть їм землю, то дадуть не чию, а козацьку... На З'їзді чимало було городовиків не кубанців, котрі лише недавно прибули на Кубань. Думка про те, що доведеться й недавно прибувшим городовикам давати землю, нервувала й озлоблювала козаків.

Ледве стримуючися, дочекалися вони кінця З'їзду і вітхнули з полегшенням, коли лишилися самі, щоб обговорити свої козацькі Військові справи.

Одну з можливостей полагодити з самого початку відносини між козаками й городовиками було загублено.

Певно, що не легко було б добитися «рівності» і «брательства» між козаками й городовиками, але при доброму бажанні козацьких і городовицьких проводирів все ж можна було це зробити. Та не було бажання ні в тих ні в других. Козацькі проводирі, не хлібороби, знали, що коли козацькі громади приймуть «своїх» городовиків до громад, цеб-то, в козаки, то не хліборобам не вистачить землі, і вони позбавляться паїв, а російська революційна демократія навіть не вважала можливим ставити питання про окозачення городовиків, бо, на її думку, таке розвязання городовицького питання не тільки було не демократичним, а ще й ховало в собі контр-революційну загрозу.

*) Г. Покровський. «Деникинщина». Берлін, 1923 р., ст. 14.

Комітет був задоволений, що З'їзд визнав бажаним, щоб Росія була демократичною республікою, і що кубанці, козаки особливо, «оправдали надежди» російської революційної демократії (навіть через півтора місяця по революції), і послав телеграми до Петербургу, які свідчили про повне «благополуччя» на Кубані. На чолі Комітету став Турутін, котрий покинув головування в Катеринодарському міському Комітеті.

«Войсковая Рада» і «Войсковое Правительство». Зачинився З'їзд, депутати-городовики поїхали по станицях, а депутати-козаки лишилися в Катеринодарі порадитися. З'їзд підсумував всі «здобутки революції» для козаків. Вони бачили, що першим здобутком «було бажання городовиків» зрівнятися з ними, а другим «здобутком» було «прим'яніє» до параграфа статуту Обласного Виконавчого Комітету, в якому в двох рядках було сказано, що козацькими Війсковими справами має завідувати комісія при Обласному Комітеті, на чолі якого став Турутін, що тільки недавно приїхав на Кубань «в отхожій промисел», на заробітки. Козаки не були вдоволені першим «здобутком революції», але вони могли б «перерізати палляницю надвое», як це не було ім важко, бо нарешті, зрозуміли б, що це зробити треба в інтересах краю; але в другим «здобутком» вони примиритися ніяк не змогли. Представники російської інтелігенції не розуміли, що «прим'яніє» було глумом над козаками.

Невдоволені козаки починають шукати способу позбутися ганебного «прим'яння». Обурені проти «городовиків» (мішаючи до купи і «своїх» городовиків і їхніх проводирів), козаки починають прислухатися виключно до ура-козацької інтелігенції і сліпо йдуть за нею.

На З'їзд в станицях були обрані козаки, які вже розуміли «до чого воно йдеться», ляпак, який вони одержали в формі «прим'яння», лише зміцнив їх в думках, з якими вони їхали з станиць, а уракозача інтелігенція, коли козаки лишилися порадитися, ще й пояснила, й роз'яснила, і довела їм, що городовики хотять і «Військо» знищити і землю забрати, не маючи на неї ніякого права*).

*) Звичайно, ні про яке формально законне право городовиків на козацьку землю не може бути й мови. Можна говорити про природне, неписане право на землю кожного хлібороба, але здійснення й цього права обумовлюється принадлежністю до певного державного організму і обмежується територією останнього. Ні в якій державі чужинець не може вимагати всього того — а в тому числі й землі — на що мають право її громадяне.

Тому розвязання питання про таке «право» і «не право» залежить від того, за що вважати Кубанське Козацьке Військо. Якщо його розглядати, як військово-станову привілейовану організацію, то з упадком старого ладу, що залишував і санкціонував її права і привілеї, з вибухом революції, що всі стани і привілеї касує, — відбиватися від претензій на землю в межах своєї станової окремішності, хоча б і в спільні з іншими тотовжними організаціями, покликанням на свої права і привілеї — річ не логічна і безнадійна.

Але на Кубанське Військо можна дивитися, як на нащадка Війська Чорноморського, що мало спочатку хай і обмежену автономію, цеб-то, було державним

Що російська інтелігенція вважала козацтво «пережитком» і прямувала до того, щоб зрівняти Кубань з першою-ліпшою російською губернею — це так, але що ура-козацька інтелігенція хотіла, щоб козацтво й надалі заховувалося в своїй військовій шкаралупі і було «слугою», може тому, що тільки таке положення козацтва, принаймні досі, давало можливість користуватися землею козакам не хліборобам, то це — також так. (Ура-козацька інтелігенція в своїх піклуваннях про «Войско» ніколи не заінтулалася про необхідність скріплення його через приняття половини населення краю в козаки). Представники козацтва, учасники З'їзду, підсилені під'їхавшими делегатами від станиць, зібралися перший раз по революції, і довелося їм радитися з приводу «прим'чання». Щоб надати належне значіння своїм нарадам, вони, відновляючи традицію, проголосили себе «Войсковою Радою». Можливо, що коли б на Раді були дореволюційні проводирі козацькі, то вони б, сказавши «а», сказали і «б» і не спинилися на «прим'чанні», на чому спинилися ура-козацькі проводирі. До розуміння необхідності об'єднати все місцеве козацьке й городовицьке населення, зорганізувати всі сили і разом захищати інтереси не Війська, а цілого краю — Військова Рада не піднялася. Вона подбала лише про те, щоб зберегти недоторканими військові землі, ліса, рибні лови та капітали.

Військова Рада утворила «Войсковое Правительство», в склад якого вийшли сім осіб, що були членами Обл. Комітету від козацтва, і сім, обібраних Радою, та сім кандидатів. Цьому Правительству Рада й доручила доглядати «Войсько».

Настрій козаків відбився на виборах Військового Правительства, і в склад його попало чимало монархістів і ворогів городовиків,

організмом. Одержанівши після упадку старого ладу певну волю, воно могло зробити відповідні висновки з цього і, позбувшися вигляду і прикмет станової організації, які йому надавала весь час російська влада, уконстатуватися в державний організм. Як такий, Військо тоді повинно було б установити певні категорії мешканців Кубані, які вважалися б чужинцями, решту ж зрівняти у всіх правах і обов'язках. Проголосити повноправними громадянами тільки тих, хто до революції був козаком, очевидно, було неможливо — бо тоді утворився б державний організм, в якому більше половини населення було б чужинцями; це було б і нерозумно і небезпечно. Отже треба б було, визначивши певний час постійного перебування на Кубані, всіх, хто цій вимозі задовольняв, зрівняти у всіх правах з козаками, цеб-то, призвати і право на землю. Очевидно, землі на всіх по існуючим тоді нормам не вистачило б. Мабуть, довелося б дати її в нових козаків тільки тим, хто дійсно працював на землі, а старим козакам, що самі не господарювали або мали поверх норми, поступитися частиною землі. Звичайно, це була б жертва і не мала. Але козацтво, якщо хотіло далі жити — а це можливо було лише в державній формі, а не становій, мусіло її принести, щоб поширити свою соціальну базу і зміцнити себе політично і фізично. Більшість городовиків, для котрих Всерос. Уст. Збори чи пізніше обіцянки большевиків загубили б свою принаду, кинула б своїх непрошених опекунів і проводирів з табору російської інтелігенції і демократії, а меншість, що опинилася б в стані чужинців, ні про які «права» говорити не могла б і великого значіння не мала б.

може уже через одно те, що городовики не ховалися з своюю радістю в приводу повалення старого ладу*).

На чолі Військового Правительства став потайний тоді монархіст і единонедільник О. П. Філімонов, а в товарищі йому був обраний хорунжий Макаренко.

Таким чином, після З'їзду владу на Кубані взяв у свої руки Обласний Виконавчий Комітет на чолі з Турутіним, а про справи козацькі стало дбати «Войсковое Правительство» на чолі з Філімоновим.

Боротьба за владу. Козацтво не вважало нормальним життя без міцної авторитетної влади і гому з великом задоволенням стріло звістку про організацію Військового Правительства. Воно не зрозуміло його дійсного скромного значіння. Та до того ж і комітети, де верховодили иноді зайди, набридили вже до смерти. Козаки майже два місяці сумували по владі, і коли, як ім здалося, прийшла справжня та й ще й своя козацька влада — не призначена, а вибрана, вони щиро зраділи. Ця радість була першою, яку дала козакам революція.

Одержані звістку про народження Ради і Правительства, козацтво вперше відчуло революцію і воно, спокійне на початку революції, загубило рівновагу. Згадалося щось давнє, колишнє, майже забуте; стало воскресати щось рідне, своє... Рада... своє правительство... «Рада» — магічне слово: «Рада» — закон, «Рада» — доля козацька, є «Рада» — є все. По першому слову Ради козак не тільки «переломить паляницю надвое», а й життя віддасть.

Радість свою козаки не ховали і дивувалися, чому й городовики не радіють — адже-ж без влади ні ладу ні спокою, адже-ж своя влада вже й про городовиків подбає. Скаже Рада дати городовикам землю, козаки дадуть і землю; як-же ж не дати, коли Рада ухвалить. Скаже Рада городовиків у козаки приняти; що-ж — не чужі люде — можна й в козаки приняти... не тих, що під час війни поприходили, а тих — «своїх». Козаки зроблять все, що звелить Рада, бо козацтво поважає владу, з великою пошаною ставиться до законів і добросовісно їх виконує.

Козак здобувши свою владу, зм'як і був здатний кинутися в обійми городовикові, як братові, але до городовика й не підступиш. Городовики не тільки не зраділи, що влада прийшла, а почали казати, що Військова Рада і Військове Правительство — незаконна влада; що законна влада — Обласний Комітет, і що землю городовикам не ця влада дасть, а — Всеросійські Установчі Збори.

Дивуються козаки: комітет!... комітет — тимчасова революційна

*) З осіб, які потім відогравали ту чи іншу роль в кубанському політичному житті, в складі Військового Правительства були: Полковник О. П. Філімонов, сотник Д. О. Філімонов, хорунжий Фендриков, хорунжий І. Л. Макаренко, прапор. Рябцов, фершал Гуменний, учитель реальної школи Г. А. Білій, відомий бувший земський статистик Ф. А. Щербина, агроном С. Ф. Манжула.

іграшка... Що може значить комітет, коли є Рада, є Правительство. Гніваються козаки, що городовики непоштиво ставляться до Ради й до Правительства, що не визнають влади і не коряться їй. В житті Кубані наступив мент надзвичайної ваги.

Рада і Військове Правительство могли сказати своє велике слово, після якого й городовики відчули б радість, бо побачили б, що на Кубані починає творитися нове життя. Рада могла сказати, що й козакам не заказано робити революцію, що козаки теж роблять її на підставі права, яке дає Революція, що вона, Військова Рада, проголошує себе верховною владою на Кубані і ухвалює: 1. Від нині козаки самі будують своє життя. 2. Всім громадянам Кубані — не козакам, без ріжниці національності і віри, котрі живуть в краю стільки-то років до сьогодні, дається право кубанського громадянства, цеб-то, всі «городовики» стають козаками. 3. Громадяне не козаки не приписані до громад, що живуть по містах, приписуються в козаки до тих міських громад, де вони живуть. Громадяне не козаки, що живуть по станицях, приписуються в козаки до тих станиць, в юртах яких вони живуть. 4. Не приписані в козаки, цеб-то, всі ті, хто з тих чи інших причин позбавлений кубанського громадянства, проголошуються чужинцями і, як чужинці, позбавляються права брати яку-будь участь в політично-громадському житті Кубані. 5. Всі козаки (громадяне Кубані) вибирають своїх депутатів (на підставі закона) до Кубанської Краєвої Ради, котра вирішить: чи бути Кубані самостійною державою, чи «Кубанською Областю» в Росії, чи приєднатися до України, а також — земельне питання і всі інші головні питання життя краю.

Коли б сказала тоді це своє велике слово Військова Рада, навряд чи знайшлася б на Кубані козацька громада, котра не виконала б наказу своєї влади. Через тиждень-два після цього слова по всіх станицях «своїх» городовиків було б записано в «посімейні списки», стали б вони козаками і, забувши про своїх проводирів з «руссихъ людей», пішли б у Краєву Раду, а не покладали б надії на Всерос. Уст. Збори. Цей «здобуток революції» злив би воєдино населення краю, і під керуванням своєї, всіми громадянами козаками визнаної влади Кубанське козацтво, майже вдвічі збільшене, може й урятувалося б від бурь російської революції.

Козацтво чекає від своєї влади — Військової Ради і Військового Правительства — чину, революційної творчості. Козацтво всі свої надії покладає на свою владу, і ні на хвилинку воно не припускає, що Військова Рада і Військове Правительство — не влада. Зі зброєю в руках козацтво здатне обороняти «здобутки революції» — свою владу.

Але більшості проводирів козацьких і на думку не спало робити революцію. До тих психологічних процесів, що відбувалися в козацьких масах, до зміни їх настроїв, мрій і бажань вони не дуже придилялися і прислухалися. Вони мали одну ціль — зберегти від городовицьких вазіхань козацьку землю. Ображені Обласним З'їздом, що

про комісію для козацьких справ він згадав у «примѣчанії», вони ніби заспокоїлися, коли ця комісія при Обласному Комітеті з волі Військової Ради стала зватися Військовим Правительством. А Військове Правительство — цей випадковий плід випадково ображеного почуття станової гідності — задовольнилося становищем доглядача за військовим добром і було певне, що воно і догляне і встереже.

Козацькі проводирі не відчули настроїв козацтва, які несподівано виявилися після народження Військової Ради і Військового Правительства.

Козацькі проводирі й не лагодилися братися за влаштування життя цілої Кубані. Вони дбали про «Войско». Вони гадали, що на Кубані й надалі мусять бути козаки й городовики, що козацтво повинно зберегти військову шкарапалупу, станові привілеї, придбати від Революції свою *військову самоуправу*, і були не від того, щоб поступитися становим гонором і надати право на участь у військовій самоуправі і городовикам, але... тільки «корінним».

Не Край, а «Войско», не інтереси населення цілої Кубані, а інтереси «Кубанского Казачьего Войска» цікавили проводирів козацьких; не про долю Кубані, а про збереження козацьких привілейів побивалися вони.

І тому Військове Правительство почувало себе цілком добре, перебравши на себе функції комісії по козацьких справах при Обласному Виконавчому Комітеті, в складі якого було сім членів Правительства.

А городовицькі проводирі були далекі від думки братися за влаштування життя Кубані не по російському «ранжиру». Вони гадали, що в «Кубанской Области» мусять бути «граждане-казаки» і «граждане-іногородні», що перші повинні дати другим (як «іногороднім») землю, а ті й другі повинні разом взяти від Революції безстанову демократичну самоуправу (земство). Городовицькі проводирі вірили в можливість введення на Кубані безстанової демократичної самоуправи в той час, коли існують стани, коли «граждане-казаки» живуть організовано громадами і мають землі, ліси, води й інші громадські і військові добра та капітали, а «граждане-іногородні», в значній їх більшості приписані до губерній, в яких родилися чи вони чи їх батьки та діди, живуть на Кубані розорошеною юрбою і нічого не мають. Щоб досягти цього, вони були не від того, щоб ліквідувати стани через знищення козацтва (роозкозачення).

Народження Військової Ради не внесло яких-будь змін у заставлені настрої і наміри проводирів. Городовицьким проводирям ця козацька установа прийшлася не до смаку, бо від назви її — «Рада» відгонило чимсь «не русскимъ» (в складі Обласного Комітету між представниками городовицького населення, здається, був лише один свідомий українець П. С. Синицький), але тому, що члени Військового Правительства входили в склад Обл. Комітету, а саме Правительство досить лояльно ставилося до нього, вони спокійно дивилися

на майбутнє і вірили, що Військова Рада буде існувати до часу, поки введеться безстанова демократична самоуправа.

Козацьке населення на появлення Військової Ради відгукнулося негайним перебранням влади по станицях в свої руки. Козацькі громади мали старий, добре налагоджений адміністраційний апарат влади — «станичні правління», котрій вони й повернули до життя.

Станичні виконавчі комітети хоч і продовжували вважати себе законною владою, але вони, позбавлені підтримки козацьких громад, коштів, помешкання і технічного апарату, обернулися в організації звязку між городицьким населенням станиці та Обласним Комітетом і «Крестьянско-Казачимъ Союзомъ» — політичною організацією, на чолі якої стояли російські с.-р.*).

Перебрання козаками влади в свої руки позбавило Обласний Комітет ґрунту в станицях. Спираючися лише на організованих в «крестьянско-казачій союзъ» городовиків і на робітничі організації міст, він теж, власне, повис у повітрі, але присутність в його складі членів Військового Правительства ще давала йому можливість животіти.

З появленням Військової Ради та Військового Правительства почало утворюватися, не так в центрі, як на місцях, положення складніше від того, про яке звичайно кажуть: «держава в державі». Справді: Обласний Комітет — Кубанська влада, яку визнавали Військова Рада, Військове Правительство і городицьке населення краю; Військове Правительство — члени його входять в склад Обл. Комітету — доглядало за «Войскомъ» і не вважало себе Кубанською владою, а козацьке населення вважало Військову Раду законодавчою, а Військове Правительство виконавчою Кубанською владою. Обласний Комітет всяке значіння краєвої влади в його очах стратив.

Певно комісар Тимчасового Уряду міг би внести якісь поправки в організацію місцевої влади, але він тримав нейтралітет. К. Л. Бардіж не був прихильником русофільсько-козакофських тенденцій городицьких проводирів (які до того ж не могли похвалитися звичайною тактовністю: обороняючи принцип безстанової організації влади, вони після уступлення Ніколаєва з посади комісара домагалися, щоб на його місце був призначений *обов'язково не козак* — був призначений Долгополов), але він не був прихильником і не мав ура-козацьких настроїв більшості членів Військового Правительства.

В такому становищі влада не могла довго перебувати. Мусіло прийти до якогось кінця, і сесія «Областного Совѣта», яка була призначена на кінець червня, наблизила той кінець.

Головним питанням, яке Обласний «Совѣтъ» мусів розвязати, було питання про введення на Кубані «земства». Голова Обласного

*) По селах, звичайно, комітети такого конкурента, як станичне правління, не мали. Там вони й далі були дійсними органами влади, але великою підпорукою Обл. Комітету бути не могли з причини своєї нечисленності.

Комітету Турутін з'їздив до Петербургу, одержав категоричну обіцянку Тимчасового Уряду задоволити «желаніє революціонно-настроєнного населення Кубанської Области им'ять земство» і навіть проект останнього; треба було познайомити Обласний «Совєтъ» з загальними принципами майбутньої безstanової демократичної самоуправи.

Обласний «Совєтъ» був у кворумі, головував адвокат Ліберман. З великою увагою вислухали члени «Совєта» — городовики повідомлення Турутіна про те, на яких підставах має ввестися земство. Демократичні засади його — не довгий час (один рік) перебування на Кубані для набуття права на участь в земських виборах, перехід громадських (козацьких) установ і майна в розпорядження земства — ці засади цілком задовольнили городовиків.

З напружену увагою вислухали повідомлення Турутіна члени «Совєта» — козаки. Позбавлення козаків права самостійно розпоряджатися козацьким добром, загроза козакам відсуненням їх, як меншості населення в значній кількості станиць, від рішаючих впливів на справи, залежність інтересів постійного населення від зайдлого випадково елементу (під час війни і в звязку з нею на Кубані опинилося чимало ріжного люду, що вже більше року перебував на її території) — ці засади не задовольнили, а обурили козаків.

Стрілися інтереси двох частин населення краю: козацтва, з його добрами і звичкою самостійно розпоряджатися своїм добром, і городовиків, в більшості не володіючих добрами, але набувших бажання зрівнятися з козаками в праві розпорядження козацьким добром.

Козак не хотів безоглядно поступитися своїм добром на користь городовикові, городовик же, в душі якого з вибухом революції прокинулася з непереможною силою невміруща хліборобська жадоба землі, засвоїв думку, що Російські Установчі Збори примусять козаків дати йому і землю і право розпорядження козацьким добром, і не схотів відмовитися від «здобутків революції».

Козацькі проводирі були певні, що городовицькі проводирі мріють про розкозачення козаків. Їм здавалося, що земство — перший ступінь до переходу і влади і майна козацького в городовицькі руки, що демократичні підвалини його приведуть до того, що люди, чужі красві — Лібермани, Турутіни, Сверчкови й інші посядуть козацьке добро і будуть розпоряджатися ним.

— «Ми дбали, ми будували церкви, школи, шпиталі. Козацькі громади мають свої землі, капітали. А ви кажете, що козацьким добром можуть розпоряджатися навіть ті, хто випадково попав на Кубань, хто сьогодні живе тут, а завтра буде десь. А коли б козаки прийшли в Тверську чи в Рязанську губернію та сказали: — пустіть нас господарити разом з вами та ще й земельки нам дайте, — пустили б козаків? дали б їм землю? Ні, не пустили б, а сказали б: «Одряжайтесь на Кубань, там ви й родилися й хрестилися, а ми й самі дамо собі раду». — Так приблизно формулювалася думка проводи-

рів козацьких, котрі вважали неможливим уводити безстанову демократичну самоуправу на тих підставах і в тій формі, які висували городовицькі проводирі.

Для таких міркувань було й виправдання. В травні в Катеринодарі відбувся з'їзд представників кубанських частин, що були на фронті. «Фронтовики» дуже були незадоволені «тиловиками». В Обласному Комітеті вони вбачали загрозу існуванню «Войска», інтереси якого, на їх думку, Військове Правительство боронило не досить енергійно. Правительству довелося вислухати не мало докорів за те, що воно «уступає» і «потакає» городовикам. Де-хто й з старих станичан став схилятися до думки, що нічого поспішати ні в землею ні в земством, поки молодь не повернеться з фронту додому, бо без неї незручно розвязувати ці такі великі питання, що істотно зачіпають її інтереси: «їм, мовляв, доведеться жити...»*)

— «Въ Тверской губерніи люди то бѣдные и конечно земли не дали бы вамъ... но можно ли сравнивать Кубанскую область съ Тверской губерніей?.. Да вѣдь здесь то на каждую душу приходится во сколько земли!.. А что касается имущества казачьяго, то необходимо ликвидировать старые предразсудки... И казаки и иногородніе русскіе то люди, и для общей пользы...» і т. д. Так приблизно заперечували городовицькі проводирі.

Козацькі проводирі і про «общую пользу» Кубані ніяк не думали, вони гадали, що «Войско» в свою військовою самоуправою може жити добре, що ж до городовиків... «ще городовики «корінні» можуть брати участь у військовій самоуправі, може ще й з «вічняками» козакам можна балакати, а решта... хай, що знають, те й роблять з собою. Хотять — хай для себе хоч і земство заводять, аби козаків не трогали». — Так казали ура-козаки.

«Козакам треба не про «Войско», а про край, про цілу Кубань дбати. Адже-ж городовики складають половину населення Краю. Коли будуть приняті в козаки ті городовики, що постійно живуть на Кубані, коли буде скасований поділ постійного населення на козаків і городовиків, тоді влада і добро козацьке лишаться в козацьких руках. Тоді козацтво буде повним господарем у себе дома, і йому не будуть страшні демократичні установи, бо не-козаки стануть чужинцями і не будуть приймати участі в політично-громадському житті Края». — Так приблизно формулювалася думка прихильників оказчення городовицького постійного населення.

— «Не можна, не можна городовиків у козаки приймати, бо землі не вистачить» — заперечували ура-козаки (здебільшого не хлібороби).

Не могли члени Обласного «Совѣта» порозумітися, не могли вони, як козаки та городовики разом будувати нове життя свого краю,

*) Козацькі проводирі добре знали, що значна більшість городовиків прийшла не з Тверської чи Рязанської губернії, і що переселенці з України живуть на Кубані не з учорашнього дня, а й родились і хрестились у козацьких станицях.

і 29-VI ввечері між ними стався розрив. Під час жвавої дискусії з приводу земства городовик Білоусов, молодий гарячий адвокат, кинув якесь образливе слово на адресу полк. Філімонова, голови Військового Правительства. Козаки важадали вибачення. Білоусов відмовився. Тоді козаки покинули засідання, залишивши Н. Л. Макаренка, який з годинником в руці ультимативно заявив, що коли протягом певного часу Білоусов не вибачиться, то козацька частина «Совєта» назад вже не повернеться. Обурені таким ультиматумом і в такій формі городовики не зробили того, що повинні були б зробити в інших умовах — вплинути на свого гарячого товариша, щоб той вибачився перед ображеним, або, принаймні, відмежуватися від нього. Інцидент ще більше загострився. Тому що ніякої серйозної спроби полагодити його ні одною стороною зроблено не було, можна припускати, що він був лише приводом для тих, хто вже раніш вирішив розірвати.

Козацька частина Обласного «Совєта» проголосила себе «Військовимъ Совѣтомъ». Певно, коли б городовики, що постійно живуть на Кубані, були приняті в козаки, а в Обласному «Совєтѣ» засідали не «граждане-казаки» і «граждане-іногородні», а козаки-громадяне Кубані, то дійсна демократична самоуправа не тільки не злякала б її, а вона сама вчепилася б за неї.

Козаки — члени Обласного «Совєта», представники ріжних течій політично-громадської думки — однодушно пішли на розбрат з городовиками. Ура-козаки (більшість) були вдоволені, що трапилася щаслива нагода порушити неприродне, на їх думку, становище, коли козаки взагалі ведуть якісь розмови з «бісової душі городовиками», котрі «на наших животах живуть»; прихильники окозачення городовиків — козаки, свідомі українці (де-кілька душ) — гадали, що вони розбрат учиняють не з городовиками, а з їх проводирами-чужинцями, а козаки представники російських політичних партій (теж де-кілька душ) не могли не визнати претензії на участь у громадсько-політичному життю Кубані випадкових людей несправедливими, і хоч і боляче було їм іти на розбрат з товаришами однодумцями — городвицькими проводирами, а вони теж приєдналися до більшості (з городовиками лишився лише козак — ветеринарний лікарь А. В. Юшко, «толстовець» і в той же час російський с.-р.).

Четвертого липня Військовий «Совєтъ» проголосив, що Кубанський Обласний Комітет більше не існує, що владу перебрали Військовий «Совєтъ» і Військове Правительство, і пообіцяв увести на Кубані безстанову демократичну самоуправу.

Козаки, городовики — «корінні» і «вічняки» — та великі землевласники*), котрі трусилися над землею і були певні, що «Військо» її врятує, а також торгово-промислові кола визнали нову владу. Комісар Тимчасового Уряду К. Л. Bardіж зного боку осібним обіжником (ціркуляром) санкціонував «державний переворот».

*) Великі землевласники на Кубані під проводом Бабкіна і Ніколенка були зорганізовані в союз і мали власну пресу.

Здавалося, що Військовий «Совєтъ», взявши владу в свої руки і пообіцяли ввести безстанову демократичну самоуправу, негайно скличе Військову Раду, яка вирішить долю городицького населення Кубані — може використати починаючи вже завмірати бажання козаків дати раду «своїм» городовикам і утворить ґрунт для будівництва нового життя не «Войска», а краю, цілої Кубані. Але цього не сталося.

Військовий «Совєтъ», взявши владу в свої руки*), доручив Військовому Правительству берегти «Войско». А Військове Правительство, що несподівано для себе з доглядача за козацьким добром обернулося в орган влади — не зрозуміло в повному обсягу вимог життя.

Обласний «Совєтъ» і Обласний Комітет після виходу з їх складу козаків опинилися в такому ж становищі, в якому вже перебували станишні комітети. Але Обласний Комітет все ж ще вважав себе владою.

На Кубані таким чином повстало дві влади: «козацька» і «городицька». Козацькі проводирі ігнорували владу городицьку, гадаючи, що вона не шкодлива, поки не чіпає козацького добра. Городицькі проводирі вважали козацьку владу шкодливою і робили все, щоб дискредитувати її в очах козаків. «Військове Правительство — контр-революційне, однобічне, не демократичне, буржуазне, золотопогонне» і т. д. — казали городицькі проводирі на козацьку владу, але городицька влада не мала сили усунути його геть, бо хоч у Катеринодарі й була розташована не козацька військова частина — 223 Донська ліша дружина, але покладатися на неї було не можливо, бо вона думала тільки про те, щоб не попасти на фронт, а в розпорядженні Військового Правительства були козацька запасна сотня, козацька школа прaporщиків і гвардійський дивізіон (бувший царський конвой, що в початку літа прибув з Царського Села).

Російська революційна демократія не хотіла позбутися такої позиції в краю, як Обласний Комітет, і була не від того, щоб звалити контр-революційне Військове Правительство. В літі вона скріпила своє положення по містах Кубані, а особливо в Катеринодарі, дякуючи закону Тимчасового Уряду про міське самоврядування — на виборах скрізь одержали перемогу російські соціалістичні партії. Та городицькі проводирі добре розуміли, що без своєї військової сили з козаками провадити боротьбу тяжко, і тому вони вжили заходів, щоб таку силу придбати. На прохання катеринодарського самоврядування, на чолі котрого стояли: міський голова М. П. Адамович — російський с.-д. (з кубанських городовиків) і голова Думи

*) Тоді «Влада» обмежувалася майже однією сферою адміністраційно-поліційної управи і то, головним чином, по станицях. Судові, фінансові й інші краєві установи підлягали своїм відповідним дореволюційним чи центральним, чи окружним інстанціям. Ні Правительство Військове, ні Комітет поки-що на них ніякої уваги не звертали.

Б. П. Вальберг — російський с.-р., в Катеринодар було надіслано 2-ї запасовий армійський гарматний дивізіон (коло 3¹/₂ тис. салдатів).

Коли прибула військова сила, російська революційна демократія почула під собою ґрунт і організувала по краю велику агітацію проти Військового Правительства. Здавалося, що ось-ось громадянство засвоє думку про непотрібність і шкодливість Військового Правительства, а тоді Обласний Комітет, спираючися на військову силу, повернеться в атаманський палац (там спочатку був розташувався Обл. Комітет, а потім там же перебувало Військове Правительство). Але ліве крило російської революційної демократії зіпсувало всю справу: большевики внесли цілковитий розклад у гарматний дивізіон, він став ні до чого нездатним, oprіч уличних бешкетів, і згодом (в ніч на 1 листопаду) був обезброєний козацькими і черкеськими частинами.

Козацькі проводирі бачили всі заходи городвицьких проводирів, але були спокійні, бо знали, що агітація «крестьянско-казацько-союза» і російських газет лише скріплює його вагу і значіння в очах козацького населення, яке до того ж позбулося вже жертвенного настрою, що був опанував ним в перші дні по народженню Військової Ради, і вже дивилося на городовиків, як на ворогів козацтва, ладу і спокою. — «Військове Правительство вибране Військовою Радою. Всі — і козаки і городовики — мусять коритися Правителству. Не розумне воно, погане — Рада скине його. Хто проти Військового Правителства, той проти козаків». Такі думки засвоїло козацьке населення, і всі заходи городвицьких проводирів позбавили Військове Правителство авторитету були даремні і лише загострювали відносини між козаками і городовиками по станицях. Хоча треба сказати, що до осени незгода між козаками й городовиками захоплювала, головним чином, майже виключно проводирів, сварилися і сперечалися між собою вони, а маси жили собі поруч досить мирно.

Оскільки безоглядно козацтво шанувало авторитет Військового Правителства, видно хоча би з того, що Юшко був проголошений по всіх станицях зрадником лише за те, що припускав, що «правда» скорше буде в городвицьких проводирів, ніж у козацьких на чолі з монархістом Філімоновим*).

Російська революційна демократія руйнувала старий апарат влади і утворювала новий, керуючися вказівками своїх партійних центрів і вимогами російського революційного фронту; новий апарат будувався за російським зразком і лише на деякий час, аби сяк-так перебути, поки прийдуть Всеросійські Установчі Збори, котрі гадалося, вже й скажуть, як треба збудувати і новий постійний апа-

*) Юшко — добрий козак, порядна людина, дуже болюче переживав свою «драму». Він гадав, що і «Лукич» (Бардіж) і група козаків свідомих українців помиллялися, коли не підтримували російської революційної демократії, чим, на його думку, скріплювали становище ура-козаків. Всі свої сили він віддавав на оборону інтересів городовиків.

рат влади і нове життя. На тимчасовий апарат влади покладалося одно завдання — не допустити контр-революційних виступів і... дотягти до російських Установчих Зборів.

Як гриби після дощу, виростали нові громадські установи, пухли, ширилися і витрачали на своє утримання колосальні кошти. Люди, яких винесли вгору хвилі революції, намагалися захопити разом як-найбільше посад, не думаючи довго над тим, чи можливе иноді одночасове виконання однією і тією же особою протилежних обов'язків по двох, а то й більш посадах.

Протягом де кількох днів утворився «Областной Продовольственный Комитетъ», з сотками урядовців, «Городской Продовольственный Комитетъ» з десятками урядовців, куди хмарою посунула революційна демократія і просто демократія.

Учорашні маленькі урядовці міської управи чи кооперативу, що одержували найбільше 75 карб. на місяць, тепер головують, одержуючи 400, 500, 600 карб. на місяць. Вчора вони розпиналися проти хабарництва старої бюрократії, докоряли їй, що пухне на крові народа, а сьогодні складають самі для себе штати з такою платною, про яку не смів мріяти не то що середній, а й великий провінціальний урядовець. Але це не позбавило нові установи і їх персонал хороби хабарництва, може, ще гіршого.

Не було й ладу. Кращим прикладом дійсного положення речей в цьому відношенню був факт хлібного голоду в Катеринодарі в літі 1917 р. Кубань була завалена хлібом, а в її столиці хліб продавали по картках, тай то лише чорний (білий тільки хорим на підставі посвідки лікаря).

В поведінці з прохачами нечесність, грубість, якої иноді не бувало і в дореволюційному поліційному участку.

А головніше від усього — технічна недосвідченість і невихованість, неграмотність, недбалство і страшне проволікання в діловодстві.

• В менших розмірах це саме творилося й на провінції.

З одного боку, відбувався процес організації, а з другого, поширювалася дезорганізація. Нищився, руйнувався, ослаблювався старий апарат державної влади, але те нове, що ставало на місце старого, кощаючого, не в силі було відразу перебрати і, як слід, виконувати всі соціально необхідні функції свого попередника. Процес дезорганізації відбувався швидче, ніж процес організації, останній відставав, і в прориві між ними починав маячити привид анархії.

Обласний Комітет бачив цю загрозу і до де-якої міри намагався їй запобігти, складав та розсыпал по станціях різні відозви, інструкції та зобов'язуючі постанови. Але його знесили в нутрішні тертя та зрист заміристості і впливу Військового Правительства.

Останнє, хоча само не доросло до свідомості необхідності стати не станововою козацькою, а красовою владою, все ж претензії Комітета в цьому відношенню, оскільки він намагався підпорядкувати

собі й козаків та примусити їх коритися його розпорядженням, — поборювало.

Революція виявила болячки Кубанського життя, болячки ці вимагали негайного лікування шляхом революційної творчості, пристосованої до місцевих умов, але російська революційна демократія не вважала можливим лікувати хоч би й найбільші недуги життя без волі Установчих Зборів, а до того ж Кубанські болячки нею вважалися не болячками, що загрожували затроїти цілий організм, а незначними «ненормальностями», з ліквідацією яких можна спокійно зачекати до приходу лікаря всіх хороб — Всеросійських Установчих Зборів.

Представникам російської революційної демократії пощастило переконати городовиків, провід над якими вони взяли в свої руки, в необхідності чекати великої і богатої милости не від кого, а від Всеросійських Установчих Зборів. Городовицьке населення широко вірило, що коли воно пошле до Установчих Зборів своїх проводирів в «Крестьянско-Казач'яго Союза», то останні здобудуть їм і землю і право розпорядження добрами Кубані поруч з козаками. В тім, що Всеросійські Установчі Збори можуть дати їм і те й друге, що вони й дадуть — сумнівів не було.

Городовики чекали Установчих Зборів, лише на їх покладали свої надії і хоч і нетерпеливалися, але великого значіння тому, що Обласний Комітет перестав бути владою, не надавали. Ось прийдуть Установчі Збори і зліквідують Військове Правительство — думали вони.

А козацькі проводирі припускали, що Всеросійські Установчі Збори примусять козаків «пот'єсниться», щоб було де сісти й городовикам, що Установчі Збори взагалі вирішать долю і козаків і цілої Кубані.

Але замісць того, щоб, не чекаючи їх, взятися за працю утворення нового життя краю і поставити Установчі Збори перед фактом утворення такого ладу, який би не давав Зборам приводу до втручання в кубанські справи, вони обмежилися доглядом за «Войском» і тому не перешкоджали існуванню Обласного Комітета, хоч і проголосили його не існуючим. Ось, «збируться Російські Установчі Збори і скажуть що і як мусить бути». Права «Войска» проводирі збираються боронити на цих Зборах*). Але потроху почали виникати й непокоїти сумніви, що Установчі Збори взагалі зможуть щось полагодити в Росії.

*) Ще раніше для майбутніх депутатів від козацтва на Установчі Збори було вироблено директиви, згідно яким треба було добиватися, щоб всі видатки на виправу до військової служби було віднесено на рахунок державного скарбу, щоб козацтву було повернуто його витрати на мобілізацію та війну, щоб було визнано, що всі громадські землі творять добро всього Кубанського Козацького Війська, і що всі землі, котрі перебувають у приватній власності, всі землі, виділені з козацької території шляхом подарувань і нагород, всі державні, церковні, монастирські й інші землі, а також землі німецьких колоністів переходять у власність Війська.

Від «Всероссійського Казачього Союза» до «Юго-Восточного». З самого початку після вибуху революції козацькі проводирі гадали, що в республіканській Росії вони зможуть врятувати привілеї лише тоді, коли козаки всіх козацьких військ виступлять на оборону їх одним фронтом, та коли держава буде неподільною, а російський уряд почуватиме гостру потребу в козаках. Тому вони ввійшли в спілку з російськими козацькими Військами

Ще в кінці березня (23—27) 1917 р. в Петербурзі відбувся з участю кубанців (Г. А. Білій, полк. Єрмоленко, хор. І. Л. Макаренко, Ф. А. Щербина) загально-козацький з'їзд, на якому, крім побажань, що до порядку військової служби козаків, було ухвалено: 1) республіканська, єдина неподільна Росія, 2) місцева автономість і 3) повна недоторканість козацьких земель*). Позиції неподільності Росії козаки тримаються й далі на другому загально-російському козацькому з'їзді в червні місяці, що ухвалив був з приводу оголошення Центральною Українською Радою I Універсалу таку резолюцію (проти неї були лише кубанці чорноморці):

«Всеросійський козацький з'їзд ухвалив уже резолюцію про неподільність демократичної республіки як одинокий правильний спосіб правління в російській державі й думає, що відокремлення України порушує цілість держави та в теперішнім тяжкім часі ще більше побільшує тягар державної будови. Тому з'їзд заявляє, що він рішуче підтримає Тимчасове Правительство в його розпорядках, що торкається Універсалу, виданого Українською Радою».

Вони утворюють «Всероссійський Союзъ Казачихъ Войскъ**), на чолі з полк. Дутовим (пізніше Отаманом Оренбурзького Війська), з метою захищати «единство Россіи***) від нутрішнього ворога, а козацьку землю від городовиків.

Козацькі проводирі всіх Військ добре знали, яка Росія порятує козацьку землю, і ще в серпні місяці 1917 р. на державній нараді («Государственномъ Совѣщаніи») в Москві Донський Отаман ген. Каледін в імені 12 козацьких Військ заявив: «Россія должна быть единой, всякимъ сепаратнымъ стремлениямъ долженъ быть поставленъ предѣлъ въ самомъ зародыши***)).

Але з розвитком Революції виявилося, що російські монархісти, на яких, не дивлячися на резолюції про «республику», покладав надії «Всероссійській Казачій Союзъ», без силі, щоб повернути до

*) Ген. штаба полк. Добрынинъ. «Борьба съ большевизмомъ на Югѣ Россіи». Прага. 1921. Стр. 27.

**) В виконавчому органі Союза «Совѣтъ Союза Казачихъ Войскъ» представниками від Кубані були: осаул К. Т. Бережний, урядник В. А. Авдєєв, осаул Новосільцев, підосаул В. А. Вінніков, хор. В. К. Бардіж, В. Я. Поночовний, осаул В. Д. Гамалія, підосаул Г. Н. Колков.

***) А. Грековъ. «Союзъ Казачихъ Войскъ въ Петроградѣ въ 1917 г.». «Донская Лѣтопись», № 2, ст. 239.

****) Добрынинъ, цит. праця, ст. 31.

життя старий лад*), а козацькі Війська заслабі, щоб витримати натиск Революції на станові привілеї. Та виявилося ще те, що «сепаратнимъ стремленимъ» поневолених народів навіть не було кому дати одсіч, як слід.

Козацькі проводирі мали можливість стежити за боротьбою України за своє визволення. Вони знали, що російські партії і монархічні і республіканські гостро ставляться до вимог України автономії, вони знали, що Виконавчий Комітет Всеросійської Ради («Сов'єта») Селянських Депутатів постановив:

«Вважати цілком справедливою відмову Временного Правительства негайно проголосити автономію України, бо таке право йому не належить, і проголошення цієї автономії означало б, що Временне Правительство захвачує права Установчих Зборів і перевищує дану йому народом владу»**).

що «вождь русской революции» Керенський у Київі в кінці червня 1917 р. на адресу українців заявив:

«Россія должна быть великая, сильная, нераздробленная, когда кто-либо посмѣть посягнуть на ея щѣлость и протянеть руки, то мы сможемъ ему еще сказать: — руки прочь! —

а другий «руsskij вождь», Церетелі, тоді ж і там же сказав:

«Во имя единаго, великаго и цѣлаго мы не остановимся чтобы задавить малое, часть цѣлага»,

і настоював, щоб в тексті умови Генерального Секретаріята з Тимчасовим Урядом слово «автономія» навіть не згадувалося. Але вони бачили, що ніякі резолюції і грізні заяви не проводяться в життя, і що єдина неділіма Росія гине.

Таке вражіння привезли з Московської наради ї делегати Військового Правительства (Гурбич, І. Макаренко, Манжула). Тому, а також припускаючи і не безпідставно, що ворожа козакам російська революційна демократія на Установчих Зборах, як що вони й збируться, подбає, коли не про цілковите скасовання козацького стану, то, принаймні, про обезсилення козацтва, козацькі проводирі для врятування «Войска» переходят на позицію поневолених народів з метою в своїх станових цілях використати їх гасло — національне самоозначення. Теорія «козацької нації» — винахід товариша голови Військового Правительства хорунжого І. Л. Макаренка, здавалося, серйозно обґрунтувала цю нову позицію.

З'їзд представників поневолених народів, що відбувся в Київі з 8 по 15 вересня (ст. ст.), не дивлячися на вимоги представників козаків, не визнав козацтво нацією і ухвалив:

*) «Сов'єтъ Союза Казачьихъ Войскъ» — виконавчий орган Союза — через полковника Дутова, свого голову, був у постійних зносинах з монархічною організацією «Экономический Клубъ», на чолі якого стояв член Державної Думи відомий Крупенський.

**) П. Христюк. «Українська Революція. Замітки і матеріали до історії Укр. революції». Віденськ. 1921 р. т. I ст. 83.

1. Признати козацтво між пародами Російської Республіки самостійною галуз'ю, яка утворилася через особливі обставини історичного життя і має всі права на незалежне існування; 2. Всіма засобами підтримати змагання козацтва до порядкування свого життя на основі самоозначення;
3. Вітати приєднання до З'їзду народів вільного козацтва, як повноправного члена кола вільних народів Російської Демократичної Республіки, федераційної перебудови котрої вони домагаються».

Київський З'їзд представників народів бувшої Росії морально підтримав козацьких проводирів. З'їзд цілком серйозно ставився і до представників козацтва і до їх вимог. Представникам народів і на думку не спадало, що козаки лише перестраховуються на випадок, коли Росія монархічна і неподільна загине, і вже не буде кому забезпечити їм привілеї.

Проводирі козацтва піднесли гасло федерації. А це значило: Росія має бути єдиною неподільною, але козацькі Війська (тільки!) можуть користуватися своєю військовою самоуправою («автономією»), бо вони заробили («заслужили») право на недоторканість своїх земель. (На останньому козацькому З'їзді в Київі в кінці жовтня представник кубанських козаків і член Військового Правительства прапор. Рябцов не раз погрожував, що козацтво вийде зі стану пасивності та перейде до оборони «единства Росії»).

Кубанські проводирі козацькі по суті домагалися, щоб кожні 410 душ «войскового сословія» з кожної 1.000 душ усього населення*) мали право будувати своє життя, як вони хотять. Доля городовиків (більшість населення) їх цілком не обходила.

Ставши на шлях автономії Війська, козацькі проводирі знайшли васіб для врятування привілеїв і взагалі почули під собою міцний ґрунт. Російська революційна демократія з її московським «ранжиромъ» була вже ім не страшна (адже ж «козацька нація» піднесла гасло революції — національне самовизначення!..) Російські Установчі Збори теж уже їх не лякали: козацькі проводирі підуть при потребі на Установчі Збори навіть поруч з представниками поневолених народів, і, хай, українці, фінляндці й інші народи здобудуть

*) На 1.000 душ населення на землях козацьких Військ припадало:

	козаків	некозаків
На Кубанщині	410	590
„ Донщині	400	600
„ Забайкальщині	291	709
„ Оренбуржчині	228	772
„ Терщині	179	821
„ Амурщині	179	821
„ Уральщині	177	823
„ Ақмолинщині	109	891
„ Приморщині	62	938
„ Семипалатинщині	42	958
„ Семирічні	30	970
„ Астраханщині	18	982

(За даними «Ежегодника Россії» за 1910 г. Изд. Центр. Статист. Коміт. Мин. внутр. Дѣлъ. С. П. Б. 1911 р.).

волю, а вони поруч з ними порятують «Войско», привілеї, землю. На той випадок, коли б Збори відчинилися, для депутатів козаків інструкція малася.

Як Обласний Виконавчий Комітет з його заходами ввести демократичну безстанову самоуправу і припустити городовиків до порядкування поруч з козаками краєвими добрами, так ціле городовицьке населення з його зазіханнями на козацькі землі перестали бути загрозою козацтву. Більшість Військового Правительства на чолі з полковником Філімоновим, ставши на шлях перебудови Росії на «федеративних» підвалах і поклавши принести в жертву «Войску» неподільність Росії, цілком ігнорувала і російську демократію, і городовицьке населення краю, і долю Кубані. Військовому Правительству, одно слово, перестали бути страшними майже всі вороги козацтва.

Єдиний ворог, ворог сугубо «внутренній» непокоїв більшість проводирів. Ворог цей — пробудження національної свідомості українського населення Кубані. Нікого і нічого проводирі так не боялися, як цього ворога. Він міг підкрастися непомітно. А вони знали, що коли б це сталося, коли б іскра свідомості розгорілася в полум'я, то й «військова хатка», яку так старанно охороняло Військове Правительство, була б зруйнована дощенту, бо тоді був би ґрунт для об'єднання більшості козаків з більшістю городовиків, бо тоді б і ті й другі разом, як козаки-громадяне Кубані, дбали б уже не про «Войско», а про долю Кубані і — могло бути все — чи не висловилися б вони й за приєднання Кубані до України, щоб разом уже цілому українському народові, цілій Україні виборювати право на своє незалежне життя.

З великим страхом ці проводирі ставилися до найменших проявів національного пробудження козаків. Відкриття по станицях «просвіт», організація вчительського тов-ва, чи тов-ва шкільної молоді на національному ґрунті, влаштування вчительських українських курсів, введення навчання по школах українською мовою чи оголошення Універсалу Центральної Ради — все це їх хвилювало, непокоїло, і вони розповсюджували байки про «німецькі марки», про бажання гуртка української інтелігенції «продати» Кубань і не заспокоїлися, поки не знайшли засіб позбавитися страшної української небезпеки.

Проводирі знали, що українська небезпека не буде грізною, поки козаки й городовики лишаться запеклими ворогами, та поки козаки будуть триматися «козацького берега» — Союза Козацьких Російських Військ (Українська небезпека загрожувала не одній Кубані, а й Тереку і Дону. На Тереці частина козаків і значна більшість городовиків — українці, а на Дону значна більшість городовиків — українці, тай по-між козаків чимало останніх).

Але «козацький берег» розтягся від Кавказу через Волгу, Урал і по Сибіру занадто довгою смugoю, і тяжко було переконати Кубанське козацтво в необхідності і корисності постійного союза його

з забайкальцями чи приморцями. Треба було подбати про скорочення того «берега» і обмежетися спілкою Кубанського Війська з найближчими територіально козацькими Військами. Війська Терське та Донське — сусідні, — отже треба в першу чергу об'єднатися з ними. В «Єдиній Неділимій Федеративній Росії» «штат», утворений з земель трьох козацьких Військ матиме певне не аби-яке значіння в житті держави і зможе відогравати не аби-яку ролю при утворенню державного ладу. Адже ж силами трьох Військ можна не тільки «дати раду» городовикам, що живуть на території трьох Військ, а й завести «правний лад» у цілій Росії, а, головне, Кубань, звязана козацьким союзом, не відрівтесь від Росії і не приєднається до України, коли б останній і пощастило вибороти свою незалежність.

Для утворення такого об'єднання Військове Правительство і послало хорунжого І. Л. Макаренка, апостола ідеї південно-східнього союзу, на Дон, щоб привернути і донське козацтво до утворення «штата» з козацьких земель*). Донці були упертими автономістами і жахалися федерації, тому вони ставилися до думки поділити Росію на «штати» вороже; проводирі їх визнавали, що Дон має історичне право лише на «автономію» (військову самоуправу), і І. Л. Макаренкові треба було довести їм, що організація козацького «штату» не тільки не загрожує «единству Россії», а може спричинитися до скріплення сил козацтва, а значить, і Росії.

Донський Військовий Круг, Вислухавши реферат Макаренка про організацію союза козацьких Військ — Донського, Кубанського, Терського, з можливим приєднанням до нього Астраханського та Оренбурзького, горців Кавказу і кочуючих народів Ставропольщини та Астраханщини, і довідавшися від нього, що на Кубані та Тереці питання про утворення зазначеної спілки вже вирішено позитивно, доручив Донському Військовому Правительству взяти участь у конференції в цій справі і делегувати представника від Донського Війська в союзний орган, що має бути утворений, а також ухвалив просити майбутній союзний орган розробити до Російських Установчих Зборів проект управи, котрий забезпечував би право національностей і *великих побутових груп* у сфері місцевого законодавства, заховував би непорушним тісний зв'язок союзних земель з Росією та не нищив би єдності і сили її.

У другій половині вересня (22—24) в Катеринодарі відбулася перша конференція представників козацьких Військ. Конференція

*) Власне ця ідея не була новою. Р. 1906 російська партія с.-р. в одній з брошурок видавництва «Донская Рѣчъ», висовуючи проект «основного закона о землѣ», пропонувала утворити з Дону, Кубані Астраханщини Ставропольщини, південної частини Саратовської губ., західної частини Уральської обл. і північної частини Тереку — «Юго-Восточную Область» з адміністративним центром в Новочеркаську. А професор К. А. Фортунатов в своїй книжці. «Национальная області России», що вийшла того ж року, радив утворити з Дону, Кубані, 2-ох округ Тереку, Астраханщини, Ставропольської та Чорноморської губ. — Козацький штат (див. Г. С. Сватиков, «Россія и Донъ»).

ця, між іншим, ухвалила: «Заявити Правительству (Російському) і цілій Державі, що козацтво в своїх державних змаганнях не задоволене актом Правительства (проголошення республіки) та що воно разом з іншими буде всіма засобами приступати до оголошення Держави федеративною державою». Питання про організацію спілки козацьких земель було остаточно вирішено на другій конференції, що відбулася в середині жовтня у Владикавказі (на Терщині). На цій конференції й було підписано договір про утворення «Юго-Восточного Союза казацьких Войскъ, горскихъ народовъ Кавказа и вольныхъ народовъ степей».

На підставі цього договору «Союз» мав на меті дбати про перебудову Росії *на федеративних підвалах*, з уділенням членам союза прав окремих штатів, і «помагати центральній державній владі в боротьбі з зовнішніми ворогами і в заключенню гідного миру на основі самоозначення народів, а також при заведенню в державі правного ладу» та в боротьбі з контр-революцією. Кожний член союзу мав бути цілком незалежним в справах нутрішнього життя й мав право самостійно нав'язувати зносини і складати умови, які не суперечать завданням союза. На чолі союза мало стати Правительство, утворене шляхом делегування кожним членом союза в склад його двох представників. Південно-Східній союз мусів мати свого представника при центральнім російськім уряді. Місцем осідку правительства призначався Катеринодар. До «Союзу» згідно з договором належать: козацькі Війська — Донське, Кубанське, Терське, Астраханське, народ калмицький, гірські народи Дагестану, Кубані, Тереку, Закатальської і Сухумської округ та степові народи Тереку й Ставропольщини. Головою Правительства «Юго-Восточного Союза» був обібраний донський козак, член Державної Думи, член російської партії к.-д., в той час комісар Тимчасового Уряду на Закавказзі В. А. Харlamov. Від Кубанського Війська в склад Правительства було призначено І. Л. Макаренка (в Південно-Східному Союзі був старшим заступником голови уряду і членом уряду по справах фінансових, шляхів і зовнішніх зносин) та В. К. Бардіжа. Горців Півночного Кавказу і Дагестану репрезентували: Коцев, Номітов, Гайдар, Баматов і Чермоев*).

Варто зазначити, що про городовиків Кубані, Терщини, Донщини, Астраханщини, про некочуюче населення Ставропольщини, взагалі *про більшість населення південного сходу Росії*, в значній більшості української національності, творці «Юго-Восточного Союза» не згадали ні одним словом, ніби його не існувало**).

*) Де-що про Південно-Східній Союз див. у В. Харламова — «Юго-Восточний Союзъ въ 1917 году». «Донская Лѣтопись». № 2.

**) Владикавказька умова про утворення Південно-Східного Союзу має два обличчя. Одно — це і демократичний лад і самоозначення народів, а друге — це забезпечення козацької станової окремішності та панування козацької меншості над некозацькою більшістю. Засоби для цього такі. По-перше, сднаються лише козацькі «Війська» та національні меншості, як козацьких, так і сусідніх

Не згадали вони й про Чорноморську губернію, хоча остання ще не так давно була частиною Кубанської області і має для неї не аби-яке значіння*). Були особливі причини не згадувати про цю губернію.

Річ в тім, що населення Чорноморської губернії з самого початку революції висловило свою думку, що до долі свого краю, і

країв; по-друге — незалежність в справах нутрішнього життя, за що платиться допомогою центральній владі в боротьбі з зовнішнім ворогом, в заключенні гідного миру, а також при заведенні в державі правного ладу та в боротьбі з контр-революцією (власне кажучи, козакам довелося б допомагати в боротьбі з «нутрішнім» ворогом, що делікатно іменується «зведенням правного ладу та боротьбою з контр-революцією», бо боротьба з зовнішнім ворогом фактично вже скінчилася).

Щоб зрозуміти краще, хто з ким, проти кого і для чого єднається, досить звернути увагу на деякі цифри.

Р. 1910 на кожних 1.000 душ населення припадало:

	козаків	інородців	селян	інших
На Кубані	410	42	448	100
„ Дону „	400	13	477	110
„ Тереці	179	103	609	109
„ Ставропольщині	„	48	883	69
„ Астраханщині	18	?	982	?

Цеб-то, з кожних 1.000 душ населення:

На Кубані	об'єднувалося	452	проти	548
„ Дону	„	413	„	587
„ Тереці	„	282	„	718
„ Ставропольщині	„	48	„	952
„ Астраханщині	„	18	„	982

Щоб зміцнити себе проводирі козацькі притягають до союзу і всі народи Дагестану (інгушів, чеченців та інших) і абхазців з-під Сухума. Одним словом, боронять своє становище, як раніш пани боронили свої маєтки, наймаючи собі «стражників» з інгушів та інших народів Кавказу.

І в політичному і в соціальному відношенню Південно-Східній Союз, не зважаючи на гучні реченні, був витвором чисто реакційним. В ньому станові групи єдналися ради порятунку своїх станових інтересів між собою і з тими, хто допоміг би їх зберегти.

*) Чорноморська губернія займала в 1917 році площа в 8.337 кв. кіл. (або 7.327 кв. вер.), на якій жило коло 210.000 душ. По національному складу населення ріжноманітне, але більшість його української національності (нешадки козаків чорноморців, азовців і селян переселенці з України). Р. 1913 в губернії функціонувало 295 ріжних фабрично-заводських та промислових підприємств (5.298 робітн.) з оборотом в 11.103.259 карб. Першу роль відогравала цементова промисловість (4 заводи з продукцією на 7.580.807 карб.). Губернія має два порти: Новоросійськ, з щорічним оборотом коло 90 мільйонів карб., і Туапсе — 15 мільйонів карб. Новоросійськ мав найбільший в світі елеватор. Садівництво, виноградарство і тютюництво відограють поважну роль в сільсько-гospодарському життю. Вина — високої якості, серед них відоме шампанське «Абрау-Дюрсо». Р. 1913 губернія мала 4 середніх загально-просвітніх школи з 1098 уч., 4 середніх та початкових спеціальних з 341 душ. учнів і 138 початкових загально-просвітніх з 7.684 д. учнів. Загальний % грамотності р. 1914 був 31. Чорноморська губернія тягнеться узенькою смugoю по березі Чорного моря. Вся її територія — гори, вкриті лісом, і тому на потреби місцевого населення не вистачає свого хліба, який і дає Кубань.

послідовно трималося її. Вже 18 березня 1917 р. народне віче в Новоросійську вимагало:

«1. Вважаючи, що воля народів і окремих осіб не може здійснитися без переведення в життя самостійності кожної нації, віче Новоросійських українців висловлюється за те, щоб Російська Держава перетворилася в демократичну республіку на основах федеративної спілки вільних і рівних народів, і щоб Україна в межах поширення її людності отримала, як і другі нації, культурно-політичну автономію з окремою Думою або Соймом. 2. Вважаючи, що українська людність в Новоросійську не купка об'єднаних ідеєю або професією людей і не колонія зайшлих в чужий край земляків, а є краєвий народ, національна стихія, аборигени краю, кубанці, віче ухвалює за необхідне, щоб від української людності було введено в Комітет «Общественной безопасности» не менше, як три представника».

А 30 липня відбувся З'їзд українських громадських діячів та представників українського населення Чорноморської губернії. На цьому З'їзді була ухвалена резолюція, п. «д» якої говорив «*про приєднання Чорноморської губернії до України*». На З'їзді дуже цікавилися позицією Кубані і представника Кубанського Військового Правительства Г. А. Білого, що вітав З'їзд від імені Правительства, запитували, як ставиться Кубань до України. Білій відповів, що це питання, ще не вирішено, але в кожному разі вона проти України не піде. Пізніше, в осені, коли, прибувши в Чорноморську губернію, І. Л. Макаренко і Ф. А. Щербина запропонували було представникам населення губернії приєднатися до Кубані, то останні їм відповіли, що Чорноморська губ. радо це зробить, якщо Кубань приєднається до України.

Той факт, що до Союзу притягнено було лише козаків та гірські і степові народи, свідчить, що творці його не мали на меті творити демократичну федеративну республіку, а мали на думці лише свої станові інтереси. Що якась серйозна державна думка була далека, принаймні, від деяких творців «Юго-Восточного Союза», про це свідчить факт, про який, між іншим, розповідає ген. Деніkin:

«В кінці жовтня, коли в наслідок розриву звязку на Донщині ще не було докладних відомостей про події в Петербурзі та Москві і про долю Тимчасового Уряду і припускалося, що рештки його десь ще функціонують, козацька старшина в особі представників «Юго-Восточного Союзу» шукала звязку з урядом, пропонуючи йому*, допомогу проти большевиків, але... обумовлюючи її цілою низкою економічних вимог — безпроцентовою позичкою півміліарда карбованців, віднесенням на державний рахунок усіх видатків по утриманню по-за теренами союзу козацьких частин, утворенням емеритальної каси для тих, хто потерпить, і залишенням козакам усієї «військової здобичі», яку буде захоплено в межиусобній війні, що наступить»**).

Союз в данім разі виступає не як державний організм, не як «штат» федеративної держави, а як якесь військово-промислове підприємство по «усмиренню Россії».

*) Через полков. Грузінова — першого революційного градоначальника Москви, донського козака з походження, і відомого на Дону і Кубані спекулянта Молдавського (див. ген. А. И. Деникин. «Очерки Русской Смуты», т. I, в. I ст. 124; т. IV ст. 94.

**) Деніkin, цит. праця, т. I, в. I, ст. 124.

Факт, про який згадує ген. Деніkin, був, власне, майже єдиною спробою стати на шлях державної творчості Правительства Південно — Східного Союзу. Тимчасовий Уряд — можливий контрагент Союзу — вмер, а більше не було нікого з ким Союз міг би мати які-будь справи в наміченому ним напрямі.

А проте козацькі проводирі, що творили Юго-Восточний Союз, були певні, що він і порятуте Кубанських козаків від української небезпеки і дасть змогу «Кубанському Казачьему Войску», як «штатові» «федеративної» республіки, при допомозі козаків донців, терців, астраханців і народів гір та степів не тільки оборонити землю козацьку від городовиків, а й стати впливовим чинником в житті Російської Держави.

Без силля монархічних російських організацій, відсутність рішучости Тимчасового Російського Уряду в його боротьбі з ворогами «единства Россії» та ігнорування ним козацтва, як сили, котра може дати одсіч сепаратистичним змаганням — штовхнули козацьких проводирів на шлях рятування козацьких привілеїв власними силами.

11

Незалежна Кубанська Народня Республіка і Федерація з Україною.

«Кубанський Край» і «Кубанское Краевое Правительство». 24 вересня почалася друга сесія Кубанської Військової Ради, що мала розвязати такі питання: земство на Кубані, Установчі Збори, вступлення до Союзу козацьких Військ, земельна справа, справа будучого державного устрою Росії і ін. На одному з засідань Ради виступили представники України з привітанням. Ім відповідав голова Військової Ради М. С. Рябовол.

Рябовол, козак ст. Дінської, один з нечисленних свідомих кубанських українців, яких поборювали за «українофільство» ще царські жандарми, був головою управи Чорноморської залізниці. Революція заскочила його в інженерних військах на півночі Росії. Повернувшись на Кубань, він бере діяльну участь в громадському і політичному житті її, працюючи в Обласному Продовольчому Комітеті і Військовій Раді.

Висловившися за вільний союз з народами Росії, М. С. Рябовол спочатку сказав по-російському:

«Україна прислала нам в гості своїх послів. Вітаю вас браття! (бурхливі оплески. Всі встали. Крики: «Слава! Слава! Ура!» Представників України, що займали місця в одній з лож, просяль на сцену, де була президія — засідання Ради відбувалося в помешканні театру). Браття козаки, лінейці! Я певний, що ви не осудите, а зрозумісте вашими серцями ті почу-

вания, які наповнюють мою душу... та чи тільки моя? Душі всіх козаків-чорноморців у теперішню хвилю. Привітаймо ж послів Матері — України мовою наших батьків, дідів та прадідів... (крики: «просимо, просимо». Далі Рябовол продовжує по-українському).

Дорогі гості! Мачуха доля відірвала наших дідів Запорожців від матернього лоня й закинула їх на Кубань. Більше ста літ жили ми тут сиротами по стенах, по плавнях, по горах без матернього, догляду... Царі робили все, щоби вибити з наших голов, з наших душ пам'ять про Україну й любов до Матері. Царі хотіли зробити з нас душогубів, хотіли, щоб ми, коли прийде той слушний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаблі пополоскали в крові Матері... (голоси з місць: «не діждали б! не діждали б!»). Так! не діждали б цього вони ніколи. Не діждали б, бо хоч наші душі царі понівечили, та не вбили. І ми, діти, руки на Матір не підняли б... Та минула лиха година... Прийшла воля, і ми ожили. Ожили і, як вірні діти своєї Матері, йдемо тим шляхом, який указала вона, йдемо туди, де зорятя уже любов між людьми, де жде і нас вільний союз вільних народів... (оплески). Йдемо, і нас не звернуть на свої стежки ні централісти всяких проб, ні авантюристи всяких марок, ні спасителі вітчини від волі... Не звернуть, бо нам з ними не по дорозі... (дужі оплески). Будете, брати, на нашій Раді і побачите, чи ми вже твердо ступаємо тим битим шляхом волі народів, що Мати нам показує, чи ще тільки ми спинаємося йти... А коли ми ще справді йдемо нетвердо, а тільки може дibaємо ще, то, будьте певні, незабаром ми наберемося сили й разом з козаками всіх Військ підемо таки тим славним шляхом. Ще раз вітаю вас, любі брати!» (Оплески. На сцені з'являються представники України; їх вітають голосними оплесками та криками: «Слава! Ура!»*).

Праця Ради показала, що кубанці й не спиналися йти шляхом волі народів (принаймні, шляхом волі українського народу), а мандрували цілком твердо зовсім у другий бік.

Рада ухвалює вступ Кубані в склад Південно-Східного Союзу. Промови на тему про необхідність цього кроку були переповнені федералістичними настроями. П. Л. Макаренко доводив, що демократична федерація республіка в політичним домаганням робітників та селян, що розвиток краю вимагає саме цієї форми державного ладу, що тільки федерація врятує Росію. «Прикметою старого режиму», казав Макаренко, було те, «що він душив народності й національності, що населяють Росію. Не зважаючи на таку політику національності не загинули. Не можна вбити почуття любові до своєї мови, історії, традиції (сам промовець виголошував по-російському). Голова Військового Правительства полк. О. П. Філімонов домагався забезпечення всім народам Росії, в тім числі й козацьким областям, права бути господарями своєї землі і зазначав, що перед Військовим Правительством стало нове велике завдання перебудови держави в федераційно-демократичну республіку.

Військова Рада одноголосно висловилася за федераційну республіку.

Член Ради Ф. А. Щербина запропонував доручити президії Ради телеграфно повідомити всі народи Росії і козацькі Війська про те, що Кубанська Військова Рада одноголосно проголосила для

*) «Вістник Союза Визволення України», 1917 р., № 48.

Росії формою державного устрію демократичну федеративну республіку. Пропозицію принято одноголосно.

Далі Військова Рада, проголосивши Кубанську Область Кубанською Республікою (під назвою «Кубанского Края»), яка є рівноправним самоуправляючимся членом федерації народів Росії, а себе — Кубанською Краєвою Радою, ухвалила першу конституцію Кубанського Краю: «Временные основные положения о высших органах власти въ Кубанскомъ Краѣ».

Згідно з цією конституцією Кубанський Край управляється Законодавчою Радою. На чолі виконавчої влади стоїть Кубанський Краєвий Уряд, який обирає Законодавчу Раду, і Військовий Отаман (власне президент), котрий має право veto, що до законів, які ухвалює законодавча влада. При центральному російському уряді Кубанський Край має свого представника. Право участі у виборах до Законодавчої Ради має лише правосильне населення Краю: *козаки, горци та «корінні» селяне*. Коли цю конституцію було ухвалено, К. Л. Бардіж заявив на Раді, що від нині він більше не вважає себе комісаром Російського Уряду.

Перший Кубанський Військовий Отаман полк. О. П. Філімонов і перший голова Кубанського Краєвого Уряду Л. Л. Бич. Ця ж сама Краєво Рада обібрала і Військового Отамана. Було три кандидатури. Козаки лінейці висунули полковника Філімонова. Частина чорноморців — К. Л. Бардіжа; друга ж частина чорноморців (Єйського повіту), котрою керували брати Іван та Петро Макаренки — генерала Кіяшко.

Бардіж зі своїми симпатіями до України (з-за них він виступив зі складу партії к.-д., бо остання вороже ставилася до України) прихилити до себе «ура-козаків» не міг, — він не чіплявся за «Войско» і схилявся до думки зрівняти в правах городовиків з козаками.

Прихильники Бардіжа не вважали можливим для себе голосувати за ген. Кіяшко. На їх думку, ця кандидатура була непристойною. Ген. Кіяшко (козак Єйського повіту) давно був присвятив себе поліційно-адміністративній службі, був генерал-губернатором в Сибіру і там прославився жорстоким поводженням з політичними засланцями. Він міг задоволити хіба лише тих, хто збірався за позичку, військову здобич та інше піти усмиряті Росію.

Завдяки незгоді по-між чорноморцями (Бардіжеві пошкодило ще й те, що він на Раді з службового обов'язку, як комісар уряду, висловлювався, хоч і досить мляво, проти «явочної» федерації), лінейці незначною більшостю голосів провели в Отамани свого кандидата Філімонова.

Козак станиці Григоріопольської Лабинського повіту, полковник О. П. Філімонов перед революцією був отаманом Лабинського повіту. Середній адміністратор на посадах не вище Отамана повіту, привітний, гостинний господар, охочий до веселої розмови і доброго крюшону, він вважався лібералом, бо колись на суді боронив, яко

оборонець в призначення, відому революціонерку Марусю Спірідонову, що забила в 1905 році Тамбовського віце-губернатора Луженовського.

Безвольний, але досить спритний політик-митець провінціяльного маштабу, в національному відношенню переконаний росіянин, він за «Войско» тримався, здається, більше лише тому, що воно допомагало утримувати козаків по боці «єдиної неділімої».

Чи то з вини чорноморців Єйського повіту, чи вже так судилося, але нащадки українських козаків Запорожців, котрих гнала і переслідувала Росія, після перерви в 120 років придбали собі виборним отаманом прихильника гнобителів. Другий раз в історії українського козацтва виявилося прізвище Філімонова. 250 років тому прославився протопоп міста Ніжина Філімонов, як агент московської влади, що не мало попрацював над поневоленням Москвою України. Нібі знову повернулися часи «Івашки» Брюховецького, котрий вкупі з протопопом Філімоновим торгував Україною. Профанацією здавалося виконання найстарішим членом Ради Ф. А. Щербиною стародавнього козацького звичаю — посипання землею голови обіраного отамана — над Філімоновим.

На чолі Краєвого Уряду, що з 1—XI перебрав владу від Військового Правительства, став чорноморець, козак станиці Павловської Єйського повіту, Л. Л. Бич. До цього часу Бич на Кубані не працював. Скінчивши юридичний факультет Московського університету, він де-який час служив в Новоросійському міському самоврядуванні, а потім в приватних установах в Москві і Петербурзі і, нарешті, в Баку в «Восточномъ Обществѣ транспортированія кладей». Тут він згодом стає міським головою. На виборах до IV Державної Думи його було обірано виборщиком по, так званому, прогресивному списку (вкупі з к.-д.) Під час війни він був головою Бакинського воєнно-промислового комітету та працював в справі харчування Кавказької Армії. Після вибуху революції був головою Виконавчого Комітету громадянських організацій міста Баку. Серед козаків, свідомих українців, Бич був знаний, як чоловік, який має стосунки з українськими політичними колами. Казали, що він належав до У. Р. П. а потім до Укр. С.-Д. партії. Пригадували, що р. 1905 український часопис «Вільна Україна» надрукував було якусь його статтю. Це все надавало Бичеві обличчя свідомого українця, і тому козацькі проводирі з свідомих українців рішили притягти його до політичної роботи на Кубані, сподіваючися, що він буде працювати над об'єднанням Кубані з Україною і провадити національну українську політику.

Представником Кубанського Краю при Російському Уряді було обірано К. Л. Бардіжа.

Відношення російської демократії та іногородніх до праці Кр. Ради. Федералізм Військової (а потім і Краєвої) Ради страшенно забентежив російську революційну демократію. Другий комісар

Тимчасового Уряду Долгополов гостро виступав на Раді проти Кубанської конституції, називаючи її «изм'яною Россії» і закликаючи до «единства». В відповідь йому старий козак чорноморець, генерал П. І. Кокунько, пророкував, що коли Керенський і Тимчасовий Уряд не будуть прислухатися до того, що робиться на місцях, то «спливати вони, як трісочка, у море».

Чому федералізм викликав таке обурення — зрозуміло. Почекуши себе «нацією», та гадаючи, що в нутрішні справи Війська, яко федеративної частини, ніхто не має права втрутатися та зачіпати питання про положення городовиків, ура-козаки забули про побажання, яке висловили в літі — ввести безстанове земство. В процесі боротьби за владу з Обл. Комітетом вони стали почувати, що для того, щоб висмикнути з під ніг ворога ґрунт, треба порушити станову окремішність козацтва, треба, щоб Військове Правительство перестало бути Правителством лише козацтва, як стану. Але зробити з цього належні висновки, зробити спробу добалакатися до ладу з постійним іногороднім населенням Краю, вирвати його з рук російської демократії, що засіла в Комітеті, і шляхом обопільних уступок утворити можливість мирної сумісної праці й життя — не вистачило мужності, а головне, самопожертви (довелося б поступитися частиною землі). Тому схитрували і поставили поруч з собою горців та корінних селян.

Це, звичайно, не урятувало положення, і весь федералізм, всі змагання стати «на шлях волі народів», звівся до закріплення станового характеру «Войска» і забезпечення на Кубані волі лише козацтву, бо половина населення Краю залишилася неправосильною, а російська ж демократія обіцяла їй зрівняти її з козаками, аби вона слухала її. Це одно. Друге ж те, що в федеральній вбачали відгук сепаратизму, який ніби сіяла Українська Центральна Рада в Київі, що скликала З'їзд поневолених народів, котрий ухвалив, що «Росія повинна бути федерацією демократичною республікою».

Дійсна суть ура козацького федеральному виявилася почасти і в відношенню федеральністів до Всеосійських Установчих Зборів. Вони виступили з власним *козацьким* списком, на чолі якого поставили голову уряду Бича. Між іншим, свідомі кубанські українці цього списка своїм не вважали і хоча мали небагато шансів на успіх, але виставили були своїх кандидатів*).

*) Свідомі кубанські українці в кожному сприяючому випадкові заявляли про своє існування, але їх було не багато, зосереджувалися вони в містах, з глибокою несвідомою українською стихією, що заливалася кубанські станиці й села, широких і тісних зв'язків не мали. Їх місцевий орган — Кубанська Українська Національна Рада (останнім головою її був І. В. Івасюк), до якої майже ніхто з козацьких проводирів не належав — ніякої значної політичної акції повести не міг, бо по-перше, взагалі бракувало людей, які віддавали б себе національно-політичній праці, а по-друге, ті, що були, не мали можливості з ріжких причин уділяти багато своїх сил і часу Раді. Організації українських партій не було; були лише окремі члени тієї чи іншої партії та співчуваючі. На початку

кампанії невідомі. Вона почалася на Кубані пізніше, ніж в інших місцевостях, і закінчена не була (після більшевицького перевороту кубанські керуючі кола, здається, свідомо стали їх затягати), увірвавши з розгоною більшевиками Установчих Зборів. Частковий підрахунок голосів, поданих, головним чином, по містах, з'ясував великий успіх більшевиків, порівнюючи з міськими виборами в літі, на яких були переможцями с.-д. і с.-р.).

Кубанським українцям ура-козацький федерацізм був не до серця, але вони його не поборювали, бо не мали сили, а крім того, він все ж таки до де-якої міри ослаблював положення на Кубані російської демократії. Остання ж повела отверту боротьбу проти Ради і Краєвого Уряду.

Повітовий Катеринодарський З'їзд з приводу ухваленої Радою краєвої конституції приймає таку резолюцію:

літа р. 1917 в Катеринодарі утворилася організація укр. с.-д. партії, але вона була дуже нечисленна. І от свідомі кубанські українці маніфестували в березні в день свята революції під жовто-блакитними прапорами, відчиняли «просвіти» (міжиншим, населення вбачало в них іноді не лише культурно-освітні організації, а чекало від них і якоїсь національно-політичної акції), видавали українські листівки та книжечки, збиралі національний податок та надсилали його до Києва, делегували своїх представників (2) до Укр. Центральної Ради, улаштовували прилюдні оголошення Універсалу, утворювали українські курси для учителів (кошти дало Військове Правительство), боронили на учительських з'їздах справу української школи (між іншим, в літі р. 1917 педагогічна секція І Кубанського вчительського вільного з'їзду, вислухавши доклади д. Чепелянського «Объ украинской школѣ» і комісії вчителів 2 району — «Преподаваніе на родномъ языке», а також вислухавши цілу низку промовців з приводу цих докладів, ухвалила українізацію школи (див. додаток № 1).

Робили спроби організації мас шляхом з'їздів, але без успіху.

Козаки до всякої акції, що брала свій початок не від звичайних органів громадської чи державної влади, ставилися дуже обережно, особливо після того, як спритні демагоги кинули в маси гасло: козаки, бережіть ваші землі, городовики хотіть відобрести їх у вас! Іногородні новини так не береглися, але вони не мали ніякої громадської організації, уявляючи собою цілком аморфну масу, серед якої тільки-тільки почався організаційний процес, та й провід там перехопила численна російська демократія в свої руки.

Щось робити чи через Військове Правительство чи через Обл. Комітет було неможливо. Переважаюча більшість там належала або отвертим ворогам національної української справи, або потайним, що на людях при нагоді, особливо коли того вимагає власна користь, не від того, щоб згадати, що й вони нащадки Запорожців, або нейтральним «малоросам»; до того ж, станична козацька і городовицька маса майже не була репрезентована — керувала всім міська інтелігенція. Крім того, перешкоджала і незгода між Військовим Правительством і Обласним Комітетом. Українці не вважали можливим ні городовиків під'юджувати проти козаків, як це робили росіяни, ні козаків підтримувати в їх становій виключності, яку обстоювали ура-козаки. І ті й другі йшли шляхом демагогії і тягли за собою в протилежні боки дві половини населення Кубані, що повинні були б злитися до купи і мандрувати далі єдиним шляхом. Треба було битися на два фронти, а для цього не вистачало сил, а може й сміливості. Та й ворогів було забагато: не лише росіяне, не лише російські патріоти в Лінії, а й свої козаченки чорноморці, що тільки й дивилися, як би козаки свідомі українці «не продали» Кубань Україні, що згаданого вище козака Чепелянського, учителя гімназії, ледве не викинули з Єйського повіту за активну національну працю.

Рябовол
Микола Степанович

«1. Згуртуватися довкола Тимчасового Уряду і тільки його постанови провадити в життя; 2. Признати суперечним з інтересами Росії самочинне введення федерації перед Установчими Зборами взагалі і в Кубанському Краєві зокрема; 3. Заявити, що самоуправа областю може бути зорганізована тільки на основі безпосереднього, рівного і таємного голосування і 4. Просити правительство установити в повітах комісарів від інших міст на правах повітових комісарів»;

— а об'єднане засідання Обласного Виконавчого Комітету при участі Обласного Совета Селянських і Козацьких депутатів і обласних комітетів партій с.-р., с.-д. большевиків і меншевиків проголосило, що «Рада не висловлює волі всього населення Области і тому не може утворювати проектів горожанської управи, обов'язкових для всього населення».

Обласний Виконавчий Комітет не хоче признати себе переможеним і функціонує далі. Завдяки короткозорій політиці провідних кол козацтва, російська демократія опинилася в диковиному становищі обороноця інтересів іногороднього населення, в більшості своїй українського, і тепер, цілком справедливо закидаючи недодержання обіцянки Військового Совету, що до введення демократичного самоврядування, протиставить його козацтву, скликаючи на листопад місяць Обласний З'їзд лише іногороднього населення, до якого Обласний Комітет звертається з цього приводу з такою відозвою:

«На протязі свого існування, починаючи з квітня місяця і до цього часу, Обласний Виконавчий Комітет напружує всі свої сили і вживає всіх заходів, щоб все населення Области було об'єднане єдиними для всього населення органами самоврядування. Але, на жаль, всі його змагання, всі його зусилля ввести на Кубані демократичне безстанове керування розбилися об упертий опір деяких кол козацтва і його представників. В теперішній час Краєва Рада, не дивлячися на побажання Військового Совету, висловлене в його постанові з 4 липня, ввести на Кубані безстанове земство на найдемократичніших підставах, навіть не знайшла потрібним розглядати проект цього земства, а самочинно проголосила федерацію з керуванням, опертим виключно на представництво «корінного населення», позбавивши при тім, всупереч існуючим законам, півторамільйонову масу іногороднього населення невідійманого права представництва в органах керування. Обласний Виконавчий Комітет, стоячи на сторожі законності і свобод, здобутих революцією, вважає своїм обов'язком скликати Обласний З'їзд всього іногороднього населення області, щоб воно могло виявити свою волю і відношення до постанов Ради»*).

Незгода між козаками й іногородніми все більше й більше поглиблювалася і почала набірати характер отвертої ворожнечі, которую взялися роздмухувати большевики. З початку осені вони стали виявляти велику активність (в центрі місцевої організації стояли — Ян Полуян, лікарь Дунін, робітник Власов, служачий Чорноморської залізниці Вигріянов). Їх палки промови проти «казацького засилля», проти козаків, які опори контролю революції, їх щедрі обіцянки незаможникам зробити заможніми, безправних — рівноправними, яскраві перспективи поділу майна буржуїв і куркулів-козаків гіпнотизували темну масу, котра почала поволі кидати своїх попередніх

* Г. Покровський. «Деникинщина». Берлін, 1923 р., стр. 17—18.

проводирів, представників революційної демократії, що обіцяли майже те ж саме, але не кликали до чину, — і переходить до большевиків, які давали це все сьогодні, завтра, зчликали йти й брати.

В Краю фактично настало двоєвладство або навіть скорше тривладство. Комітет і Краєвий Уряд, змагаючися між собою, власне кажучи, на центральний краєвий апарат влади ніякої уваги поки-що не звертали, і краєві (бувші обласні) установи продовжували функціонувати по-старому. По станицях станичні правління слухали лише наказів Краєвого Уряду, а завміраючі громадські комітети підлягали лише Обласному Комітетові. Міські самоврядування Краєвого Уряду не визнавали і тулилися до Комітету. Та й козацькі керуючі кола спочатку трималися якось мляво, нерішуче, залишаючися більше в межах інтересів «Войска», поки большевицький переворот не підштовхнув їх на більш рішучі кроки. В кінці жовтня Військове Правительство проголошує, що на території Кубані вся повнота державної влади належить лише йому, і що большевицької влади він не визнає.

Большевики Петроградом не обмежилися і почали скрізь захоплювати владу у свої руки. Ясно було, що дійде черга й до Кубані. Дійсно, петроградські большевики, довідавши про те, що робиться на Кубані, і не бажаючи з одного боку, загубити Північний Кавказ, а з другого — вбачаючи в кубанських подіях народження «русскої Вандеї» (можливо, що їм стали відомі пропозиції проводирів Південного-Східного Союзу, що до усмирення Росії, хоча досить було й однієї спілки Кубані з Доном, де ген. Алексєєв почав організовувати Добровольчу Армію), дали наказ своїй кубансько-чорноморській організації, а також закавказькій, захопити Кубань і ліквідувати Кубанський Краєвий Уряд*).

Урядові треба було готоватися до зустрічі з ворогом. Щоб зробити йому опір треба було мати на своєму боці більшість населення, треба було об'єднати його навколо себе; треба було мати гроши, військо і добрий лад у Краю і нарешті, треба було взяти апарат керування в свої руки.

*) Відозва 2-го Краєвого З'їзду Кавказької Армії, що відбувся в грудні місяці 1917 р. в Тифлісі, підписана Віл'ямовським — приватний катеринодарський землемір, якому судом було заборонено практику; згодом комісар по земельних справах в першому кубанському большевицькому уряді — казала салдатам кавказької армії: «З'їзд визнав за вами право на зброю при залишенні вами Армії для оборони батьківщини від контр-революційної буржуазії з її помішниками — Каледіним — Донським Отаманом, Дутовим — Оренбургським і Філімоновим — Кубанським. Для керування просовуванням тваринців салдатів і для боротьби проти контр-революції на Північному Кавказі, на Кубані і в Закавказзі З'їзд обібрал Краєвий Совет і Воєнно-революційний Комітет... Ви, тонариші, всі повинні взяти участь в уstanовленні советської влади. Проголосити до дому зброю ви можете, посувуючися лише міцними відділами усіх ролів зброї, з обібраним командним складом. Хто не може (проголосити), здавайте її радам, комітетам в Новоросійську, Туапсе, Сочі, Кримській і т. д., де є представники советської влади». (Денікін, цит. праця, т. II, ст. 184. Див. також Н. Воронович «Между двухъ огней (записки зеленаго)». «Архивъ русской революціи». Т. VII ст. 59. 1922 р., Берлин).

Перша спроба примирення між козаками й іногородніми. В листопаді, з одного боку, починає регулярно функціонувати Законодавча Рада, з другого — відчиняється Краєвий З'їзд іногородніх. З'їзд негативно поставився до переведень в життя самочинно, без санкції Всеросійських Установчих Зборів, федеративного устрою і проголосив постанову Військової Ради, що до цивільного керування і само-врядування в області, необов'язковим для всього населення, а також вимагав найскоршого переведення в життя безстанового демократичного земства й земельних комітетів «для приготовлення матеріалів до вирішення земельного питання».

Наприкінці засідань З'їзду, після переговорів, що провадилися через Л. Л. Бича та К. Л. Bardіжа було зроблено спробу помиритися з козаками. Щоб прийти до згоди утворили з представників З'їзду і Законодавчої Ради мішану комісію, яка виробила три основні тези:

«1. Населення Кубанської Области, поки аж Всеросійські Установчі Збори не видадуть основних законів для Російської Держави, утворює самостійно органи місцевого самоврядування і керування як в межах області, так і в межах Південно-Східного Союзу, що організується; 2. Негайно утворює безстанові органи місцевого самоврядування на демократичних підставах, але з однорічним цензом осілості в області для придбання активного виборчого права; 3. До заведення постійного статуту про самоврядування склад станичної адміністрації та станичних зборів відновлюється притягненням представників від іногороднього населення на підставі пропорціональності. Крім того, на пропозицію Законодавчої Ради було ухвалено ввести в склад Красного Уряду трьох представників від іногородніх»*).

Таким чином, і ті й другі де-чим поступилися. Козаки погодилися на безстанове земство, іногородні, не вживаючи терміну «федералізм», приняли його в козацькому розумінні, хоча й тимчасово (звичайно, відповідний зміст цей термін міг прибрести лише тоді, коли ця угоода почала б здійснюватися, бо тоді Кубань утворила б із себе державний організм, а не станову організацію, для якої федералізм був захисним коліром). Про землю зовсім промовчали.

Але з ода не сталася.

Проводирі козацтва не допустили до неї: Законодавча Рада не погодилася з умовами згоди, які виробила мішана комісія. Цілком можливо, що згоди не сталося, коли б найті Рада й пішла на неї, і то вини городовиків, бо багато представників їх на З'їзді вже було охоплено большевізмом, хоча більшість ще була проти нього. Коли один з депутатів большевиків був заявив, що він не визнає Тимчасового Уряду і вітає народніх комісарів, то його з обуренням прогнали геть з трибуни**).

Ура-козакам справжнього федералізму й не хотілося. Він їм був потрібний таким, яким вони його собі розуміли. В їхньому розумінні він подобався і правим та поміркованим російським політичним колам після того, як їх надії на Всеросійський Союз Козаць-

* Г. Покровский, «Деникинщина», ст. 19.

**) Кубанецъ. «1917 и 1918 г. на Кубани». Екатеринодаръ, 1919, ст. 4.

ких Військ не справдилися. Після більшевицького перевороту видатні проводирі цих кол опинилися в гостях у новітніх федералістів і почали тут снувати свою павутину, щоб звязати їх з свою останньою надією — Добровольчою Армією.

Звичайно, не всі кубанці розуміли федералізм так, як розуміли його тоді ура-козаки, але хоч їх і не задоволяв той зміст, який вкладали в нього свою працею ура-козаки, вони все ж сподівалися, що життя переможе і станичник, який ще не вміє формулювати своїх думок, надати своїм бажанням відповідної синтетичної форми, який на запитання, хто він такий, відповідає, що він «руський», а в той же час приєднується до яскраво висловленої думки, що треба рвати з Росією — згодом, відповідно зросту національної і політичної свідомості, вийде на певний шлях.

Це дуже добре, особливо що до кубанців, зрозуміли росіянин, і тому, хоча зараз федералізм і був тією формою, через яку — вони гадали — пощастить їм використати козаків в справі заведення в Росії бажаного ладу, але ставилися до нього весі час з великою обережністю.

«Проголосили свій суверенітет (після більшевицького перевороту) Фінляндія й Україна, автономію — Естонія, Крим, Бесарабія, Козацькі Области, Закавказзя, Сибір...» — пише ген. Денікін в цітованому вище творі (т. II, ст. 140—141) — «Це явище, маючи зовнішні прикмети державної доцільності в невизнанню самозваної центральної влади, мало в собі серйозну небезпеку для майбутнього, як в ослабленні, а може й розірванні нутрішніх історичних зв'язків де-яких окраїн з Росією, так, головним чином, в цілковитому роз'єданні матеріальних і моральних сил в майбутній боротьбі проти більшевізму... Найбільш згубною і уприділяючою весь кінець боротьби була ідея, которую засвоїли з переконання національно шовіністичні і облудно лояльні елементи — спочатку відгородитися цілком в територіально-обласних національних рамках не тільки від районів, які захворіли на більшевізм, але й від порівнюючи здорових сусід, приступити до нутрішньої організаційної роботи і нагромадження сил, а потім уже виступити активно відповідно тим обставинам, які утворяться».

Так пише, оглядаючися назад, чоловік, який пішов іншим шляхом, бо він вище всього ставив цілість «історичних зв'язків» де-яких окраїн з Росією, пише тепер, після того, як упав на цьому шляху. А ось що писав в ті часи другий росіянин проф. Євлахов, член партії к.-д. (в часоп. «Ростовская Рѣчь» з 16 грудня 1917 р.). Він бойтесь,

«якщо би організація державної влади на місцях — цей своєрідний сепаратизм обласних республік — не перевернулася, нарешті, в боротьбу проти державної влади, як такої»*).

Присутність в кубанськім федералізмі національного моменту визнає ІІ Денікін, кажучи, що серед мотивів до недержавного, на його думку, рішення про відділення Кубані від Росії в самостійну Кубанську Республіку, яка є рівноправною частиною федераційної Росії — «були й українські впливи, дуже міцні серед представників чорноморських округ» (цитов. твір, ст. 175).

*) Денікін, цит. праця, т. II, ст. 172.

Тому, звичайно, робилися заходи, щоб кубанці, від ніби-федералізму не перейшли до дійсного федералізму, що могло статися, якби прийшло до згоди між козаками й іногородніми. Кубанців намагаються втягти в сферу своїх впливів не тільки через своїх катеринодарських однодумців, а й спеціальніх представників (до Катеринодару було надіслано від Добровольчої Армії ген. Ерделі). Пробують впливати на них і через Південно-Східній Союз, взявши і його під свій догляд. В 20 числах листопаду сам ген. Алексеєв приїздить до Катеринодару на засідання уряду Союза. В склад уряду вступає ген. Кісляков, бувший начальник сполучення при ставці Верховного Головнокомандуючого, людина, яка тісно звязана з генеральським гуртком, що почав на Дону поки-що потихесенько творити «едину недѣльну».

Можливо, що надії на Південно-Східній Союз, на поміч Добровольчої Армії, імена проводирів котрої не могли не гіпнотизувати Філімонова і його співробітників та однодумців, — і робили їх впретими, що до згоди з городовиками.

Але Добровольча Армія зростала й розвивалася дуже мляво. Бази у неї не було, гропней теж, козаки в добровольчі частини не вступали, хоч генерали й домогалися того*), а приплив свого російського елементу був невеликий.

Кепська була справа і з Південно-Східнім Союзом**). Далі словесних вправ він не пішов, реальної сили і значіння він не придбав і навіть апарату керування не утворив. Вмер він дуже швидко (на початку 1918 р.) й непомітно. Для Кубані єдиним реальним наслідком його існування були хіба ліше видатки в розмірі не одного десятка тисяч карбованців, що були асігновані в розпорядження члена Об'єднаного Уряду від Кубані І. Л. Макаренка, котрий носив цей титул аж до кінця 1918 року.

Крім того, і в козацькій масі настrij почав хитатися. Серед кубанських козаків фронтовиків запанували інші думки, ніж весною. Тепер фронтовики стали «лівіші» від «тиловиків» і докоряли останнім за контр-революційність. Перебування на фронті в атмосфері шаленої большевицької агітації не пройшло без наслідків. Де-які частини, що почали повертатися з ріжних фронтів додому, були настроєні дуже радикально. Поворот цей відбувався в надзвичайно тяжких умовах. Участь взагалі козаків в розброянню на фронті неслухня-

*) На перешкоді була не тільки нехіть маси, а й опір козацьких політичних кол, які не хотіли зменшувати свої реальні сили і тим самим своє політичне значіння й вплив.

**) Не дуже вірили Південно-Східному Союзові свої козаки, та обережно ставилися до нього й зовнішні чинники. Коли уповноважений Уряду Союза Г. А. Білій прибув до Києва, щоб порозумітися з Українським Урядом в справах військових, шляхів і харчів, то виявилося, що керуючі українські кола, ставлячися прихильно до Кубані, значно стриманіше висловлювалися про її товарищів по Союзу. Тому Білому довелося запропонувати українцям надіслати своїх уповноважених на Кубань, щоб на місці розвязати справу взаємовідносин між Україною з одного боку, й Південно-Східним Союзом з другого.

них армійських частин, в походах ген. Кримова проти Тимчасового Уряду і ген. Краснова проти більшевиків утворили їм славу контрреволюціонерів. Це все вкупі з спогадами про ту роль, яку вони раніше відгравали при усмиреннях і запровадженню ладу, викликали до них скрізь ненависть і злість. До того ж козаки поверталися не юрбою, а як слід — ешелонами, з командним складом і з казенним майном своїх частин. Це наводило на думку тих, хто бачив, як поверталася до дому російська армія, що козаки не просто йдуть додому, а кудись когось усмиряти, і злоба мас до них проривалася в отвертих ворожих виступах і спробах обезброїти їх, що не завше кінчалося без успіху.

Козаки приходили додому стомлені фізично й духовно, розазлючені проти тих, хто підтримує «контр-революцію». Дома вони знаходили в відносинах якусь кашу і неясність. В Катеринодарі, вони знали, є Військовий Отаман, Краєвий Уряд, але, що й до чого, добре цього не розуміли і не уявляли. Отаман і Уряд закликали боротися проти більшевиків, теж саме робили генерали Корнілов, Алексеєв, яких вони знали добре. Козаки гадали, що їх закликають іти «усмирять» Росію, а до цього вони не мали ніякої охоти. Крім того, і дома, в кожній станиці з'явилися свої «більшевики». Це — іногородні, яких вони знали з малку, і які тепер пересварилися з їхніми батьками, а також і козаки, не завше до того ж найбідніші. Їм хотілося спокою, миру, а тут як раз меткі більшевицькі агітатори туркають їм в уха, що і спокій і мир вони матимуть, лише хай підтримають тих, з ким вони лежали вкупі в шанцях, з ким вкупі гризли один сухарь, і кого тепер кривдять буржуї, які розводять контр-революцію. Треба лише покінчити з останніми, поділити їх добро, і все буде гарразд. Пропаганда належного опору не стрівала і спантеличувала козаків.

Тому протести, що в приводу відкинення Законодавчою Радою проекта згоди з «городовиками» посилалися зо всіх боків — і від політичних партій, і від міських самоврядувань, і ріжних професійних і громадських організацій — серед фронтового козацтва викликали лише співчуття.

Це все вплинуло на проводирів, і в грудні робиться нова спроба згоди.

Друга спроба примирення і згода між козаками та іногородніми.
9 грудня почала свою працю Краєва Рада, а 12 — Обласний З'їзд представників усього населення краю, скликаний Краєвим Урядом.

З'їзд з самого початку розколовся на одному з перших же питань, поставлених на обговорення, а саме — про відношення до більшевицької влади. Частина іногородніх, роззлючена на ура-козацьку політику і проволікання з вирішенням питань про самоврядування та земельного, задурена проводирями більшевиків (на цьому З'їзді особливо визначився газетяр провокатор Рондо), які обіцяли їм

негайно і добра і волю, висловилася за визнання большевицької влади й залишила З'їзд, утворивши окрему нараду. Решта приєдналася до Краєвої Ради. На перших же засіданнях Ради, після промови члена Уряду по справах військових про те, що кубанські частини не виконують розпоряджень Отамана й Уряду, фронтовикам було поставлено рішуче запитання, як вони будуть триматися далі. Отаман і Уряд пропонували скласти свої уповноваження, якщо цього важдає частина Ради. Виникла загроза розколу між синами й батьками. Сини-фронтовики докоряли батькам, що вони не хотять поступитися частиною своїх прав на користь іногородніх. А батьки докоряли синам за те, що вони не хотять боронитися від большевиків. Між синами й батьками виникла стіна непорозуміння, і тільки палка промова К. Л. Бардіжа розбила її і об'єднала батьків з дітьми, принаймні зовнішне. Батьки пішли на згоду з іногородніми, а сини побіцяли боронити Край від большевиків.

Сцена примирення батьків з синами закінчилася співом пісні, що співали кубанські козаки на турецькому фронті:

«Ты, Кубань, ты наша родина,
Въковой нашъ богатырь,
Многоводная, раздольная
Разлилась ты вдоль и вширь.

Изъ далекихъ странъ полуденныхъ,
Изъ турецкой стороны
Бъемъ челомъ тебѣ, родимая,
Твои вѣрные сыны.

О тебѣ здѣсь вспоминаючи,
Дружно пѣсню мы споемъ
Про твои станицы вольныя,
Про родной отцовскій домъ.

О тебѣ здѣсь вспоминаючи,
Какъ о матери родной,
На врага, на басурманина
Мы идемъ на смертный бой.

О тебѣ здѣсь вспоминаючи,
За тебя-ль не постоять?
За твою ли славу старую
Жизнь свою ли не отдать?

Мы, какъ дань свою покорную,
Отъ прославленныхъ знаменъ
Шлемъ тебѣ, Кубань родимая,
До сырой земли поклонъ».

Від цього часу ця пісня набірає значення Кубанського гімну*).
Свідками цього моменту були делегати Української Центральної

*) Пісню цю склав р. 1915 на турецькому фронті козак-батюшка 1-го Кавказького полку о. Григорій Образцов і пізніше її був. Наказному Отаманові усих козацьких Військ Насліднику Олексію. Не дивлячися на таке присвячення, вона своїм змістом виразно відріжняється від пісень, що зробилися Донським і Терським гімнами. В той час як кубанці не згадують ані словом ні про царя ні про Росію, вихваляють лише «Кубань родиму», за неї тільки б'ються і про неї тільки згадують, — донці дбають і про мир Росії і про славу «руssкаго царя»:

«Всколыхнулся, взволновался
Православный Тихий Донъ,
И послушно отозвался
На призыв Монарха онъ.
Онъ дѣтей своихъ сзываетъ
На кровавый, бранный пиръ,
Къ туркамъ въ гости снаряжаетъ,
Чтобъ добыть Россіи миръ...
Надъ землею всей прольется
Мира кроткаго заря,
И до неба вознесется
Слава Русскаго Царя».

Пісня ця складена ще в 1855 р., за часів Севастопольської війни; коли ж р. 1918 її було проголошено Донським гімном, то всі «контр-революційні» слова було викинуто і відповідно «духу времени» змінено самий зміст:

Всколыхнулся, взволновался
Православный Тихий Донъ,
И послушно отозвался
На призыв свободы онъ.
Зеленѣть степь родная,
Золотятся волны нивъ,
Изъ простора долетая,
Вольный слышится призывъ.
Донъ дѣтей своихъ сзываетъ
Въ кругъ державный войсковой,
Атамана выбираетъ
Всенародною душой.
Въ боевое грозно время
Въ память дѣдовъ и отцовъ
Вновь свободнымъ стало племя
Возродившихся Донцовъ.
Слався Донъ и въ наши годы!
Въ память вольной старины
Въ часъ невзгоды честь свободы
Отстоять твои сыны».

А Терці так ті прямо плачуть перед царем, прохаючи у нього подарунку:

...«Ой, по поднебесью орлы летучи,
То не сѣрые гусюшки они гогочутъ,
 То расплакалися Гребенски казаченьки,
 Передъ Грознымъ Царемъ стоючи:
— Ой, Ты, Батюшка, Ты нашъ Царь-Надежа,
 Ой, Православный, Ты нашъ Государь!
 Какъ бывало — чи Ты, нашъ Царь-Надежа,
 Ой, много дарилъ нась — много жаловалъ,
А теперича Ты, нашъ Царь-Надежа,
 Ой, чѣмъ подаришь нась, чѣмъ пожалуешь?» —

(Коли саме складена ця пісня — невідомо, але дуже давно).

Ради М. М. Галаган і Є. Онацький, що прибули з Київа з дорученням свого Уряду, щоб порозумітися з Кубанню і Південно-Східнім Союзом. Вони вітали Раду, яка з Урядом відповідно іх шанувала*).

Під час дальшої праці Ради козаки й городовики погодилися на слідуючому: ухвалили постанову, що була виробила місцева комісія в листопаді, лише збільшили ценз осілості до двох років; Краєвий Уряд і Законодавча Рада утворюються на паритетних підставах; большевицька влада не визнається; організація центральної влади полящається на волю Всеросійських Установчих Зборів. Накресливши основи земельної реформи, Краєва Рада обібрала Законодавчу Раду, якій і доручила перевести в життя необхідні реформи і зформувати Уряд.

Хоча й знову питання про негайне переведення федерації було ніби-то замовчано, і всі питання державного устрою відсувалися до Установчих Зборів, але Краєва Рада в одному з останніх своїх засідань (22-ХII) підтвердила постанову Військового Уряду, що на території Кубані вся повнота влади належить Кубанському Урядові.

В січні 1918 р. зібралася ново обіблана Законодавча Рада в складі 46 козаків, 46 іногородніх та 8 горців (весь час горці заявляли, що до представництва, претензії, які зовсім не відповідали їх дійсній кількості, але завше їх підтримували козаки, яко спільніків проти іногородніх), і після довгих переговорів в кінці січня (25) утворився новий Уряд в складі 5 козаків, 5 іногородніх і 1 горця. На чолі Уряду залишився Л. Л. Бич. І в цей Уряд, як і в перший, Рада обібрала по згоді з Бичем людей, що належали до соціалістичних партій (принаймні, удавали себе за таких). Ні в тому ні в другому Уряді, якщо не рахувати самого голови, ні одного свідомого українця не було.

28 січня Уряд виступив в Законодавчій Раді з декларацією, яка містила в собі докладно розроблену програму необхідних законодавчих і адміністраційних заходів. Рада цю декларацію одноголосно ухвалила.

Почалася напружена праця; було ухвалено низку законів, розроблених Урядом і комісіями Ради: основні закони Кубанського

*) Ні з Кубанню, ні з Південно-Східнім Союзом порозумітися делегатам України не пощастило. Уряду Союза в Катеринодарі вони не застали, а кубанці від рішучих виразних кроків ухилялися: то вони були звязані Південно-Східнім Союзом, то першкоджала нез'ясованість своїх внутрішніх відносин. Ціково, що поведінка донців була зовсім іншою. Коли Український Уряд, який ще з листопаду офіційно визнав за донськими і кубанськими козаками право порядкувати своїм життям, а делегації Південно-Східного Союзу і Кубані, що прибула до Київа в справі утворення центрального російського Уряду поставив вимогу скасування «воєнного положення» і усунення всіх репресій та обмежень над робітничими і демократичними організаціями, — 8 грудня розіслав всім урядам новоутворених республік ноту з пропозицією утворити на федеративних основах однородний соціалістичний Уряд, то донці негайно відповіли повною згодою (див. Христюк, цитов. праця, т. II, ст. 80—87).

Краю*), закон про скликання Кубанських Установчих Зборів, про 8 годинну працю, про урядовий контроль над промисловістю, про земельні комітети й інші.

Штучність паритетної будівлі влади була видима. По суті дійсного примирення не було, був лише тактичний компроміс. Обидві частини населення Краю стояли одна проти одної замісць того, щоб злитися до купи. Обидві сторони не довіряли одна одній і вищукували обопільних гарантій, що одна другу не одуре й не поживиться за її рахунок**). Утворився стан хиткої рівноваги, при якій не можна було сподіватися великого успіху в організаційній законодавчій і урядовій праці. Обидві сторони дивилися на згоду, як на переходовий стан до того, який утворять Кубанські Установчі Збори, що мусіли бути скликані на підставі закону, ухваленого Красовою Радою. Грудневу Раду за такі збори не вважали, бо представництво на ній було зорганізовано досить примітивно.

Але й ця згода по суті спізнилася. Більшість іногородніх безземельних, які були роздратовані упертістю козаків, уже пішла за большевиками. Проте це не означало, що від ідеї рівноправності, яка була покладена в підвалини згоди, а також і від самої згоди треба відмовитися. Треба було лише знайти крацу, більш здатну до життя зовнішню форму згоди. Рвати з іногородніми з-за того, що частина їх, хай навіть і більша, що почувала себе скривдженою козаками, віддала тимчасово свої симпатії большевикам — ні політичним проводирам козацтва, ні Урядові, як це він зробив потім, не слід було тим більше, що сам Уряд не вживав скільки небудь серйозних широких заходів боротьби проти большевицької пропаганди, жертвою якої стали не лише іногородні, а й козаки.

Порівнюючи той стан речей, який утворився в січні, з тим, який повинен був утворитися в листопаді на підставі проекту, що склала мішана комісія, а Законодавча Рада відкинула — треба призвати, що козаки програли. Тоді вимоги іногородніх були значно менші; взагалі вони більше прагнули до згоди, ніж козаки. Можливо, що своєчасна згода, якби вона сталася, дала б і краці наслідки. Тим більше можна було цього сподіватися, що в процесі роботи іно-

*) Іногородні, вступаючи в склад Законодавчої Ради й Уряду, поставили умову, щоб було скасовано право veto Військового Отамана. Вони боялися, щоб Отаман, який на підставі конституції повинен був бути з козаків, не перехиляв справи в козацький бік, до того ж і сучасний Отаман Філімонов був відомий, як ворог згоди козаків з іногородніми. — Хоча проти цього був і Отаман, та й голова Уряду Бич вбачав в цьому не що інше, як вимагання іногородніх взяти в свої руки владу з рук козацтва (див. Г. Покровський, «Деникинщина», ст. 23), проте більшість Законодавчої Ради погодилася, і право veto було скасовано.

**) Отаман Філімонов не дивлячися на те, що з часу згоди ніякого «Войска» вже не повинно було бути, а лише Кубанський Край, і він мусів презентувати, яко президент, Край зі всім його населенням, а не лише «Войском» і боронити інтереси всього Краю, а не одного Війська, продовжував і далі вважати, що його перший обов'язок боронити «Войско», і на своє право veto дивитися, як на засіб охорони інтересів «Войска».

городні втягалися в коло думок, до яких раніш ставилися вороже, принаймні в особі своїх проводирів приймали рішення, зовсім протилежні своїй попередній позиції. Так було, наприклад, з федералізмом і відношенням Кубані до Росії.

Кубанська Народна Республіка. Ще недавно іногородні лякалися самочинного переведення в життя федералізму, ще недавно вони боронили право Всеосійських Установчих Зборів і підкresлювали, що той стан, який утворився на Кубані лише тимчасовий, доки не настане лад в Росії, частиною котрої є Кубань, а 16 лютого вони вкупі з козаками приймають в Законодавчій Раді формальний акт, в якім без усяких застережень Кубань проголошується «*Самостійною Кубанською Народною Республікою*», а через де-кілька днів приватна нарада членів Ради (сесія її була вже перервана) ухвалює резолюцію про прилучення на федераційних підставах до України, про яку тоді вже було відомо, що вона відокремилася від Росії*).

Свідчить це про те, як від співробітництва, навіть штучно утвореного, всього населення залежить зміст форм державного життя. Треба було і козакам і іногороднім стати вкупі до державної праці, щоб поняття — федералізму, самостійності почали набирати відповідного державного змісту, і з одного боку, козаки почали відвертатися від карикатурно-фальшивих форм, які надавали цим поняттям ура-козаки, а з другого — іногородні, відчувши всю штучність і нікчемність великороджавної примари Великої Росії, якою забивала їм памороки російська інтелігенція, почали розуміти всю важливість користі можливості творити життя на Кубані незалежно від Росії. Навіть невдале єднання викликало могутній життєвий інстинкт, що власно диктував необхідність творити державний організм, а не замикатися в тісне коло станових інтересів, над ними трястися, їх боронити.

Так стояла справа з об'єднанням населення. Не краще було з організацією військової сили.

Військо. Військовий Отаман, Уряд і провідні козацькі кола велику надію покладали на козацькі частини, що почали повернутися з фронтів. Вже було зазначено, з якими настроями приходили козаки додому. Треба було поставити їх в такі умови, щоб вони хоч трохи спочили і тілом і душою; особливо потрібно було звернути увагу на останню. Треба було організувати протиболішевицьку пропаганду, з'ясувати те положення, яке утворилося взагалі в Росії і зокрема на Кубані, які завдання стоять перед нею і її Урядом, і будити кубанський патріотизм. Необхідно було звернути відповідну увагу й на офіцерство, пам'ятаючи його попереднє виховання, його професійну солідарність, мимовольну звичку тягтися перед

*) Кубанець «Кубанцям не з руки». Українська Трибуна. Варшава, №66 23-VII, 1921.

російським генералом, малу освіченість в політично-державних питаннях і недокладну поінформованість про те, що творилося на Кубані.

Але роблячи це все, не можна було випускати частини з рук, залишати їх на ласку Божу, ставити їх в умови життя, до яких вони не звикли.

Козаки звикли слухатися наказів ясних, точних, виразних; вони знали лише їх. Так було у них і на фронті до останнього часу, не дивлячися на все те, що робилося побіч їх у російських частинах. Відношення до своїх офіцерів також було цілком інше (випадки непослуходи, або виступу проти офіцерів траплялися дуже рідко). Досі вони знали, що раз є наказ, то треба його виконати, а ні — то буде те-то й те-то. А тепер не батальйонний, полковий, батарейний, бригадний, дивізійний чи корпусний командір приказує, а якийсь Військовий Отаман, якийсь голова Краєвого Уряду, на них посилається командуючий військами Кубанського Краю (і такого раніш не чули — був собі Наказний Отаман). Всі вони звертаються з якимись відозвами, запрошеннями, і ніхто не знов, чи треба їх виконувати, чи ні. Натурально, що там, де досі панував лише наказ і послух, де не було утворено ґрунту для добровільного подвигу, всі заклики до нього були вайви.

Траплялося, що давали й накази, але їх не виконували, бо перший непослух пройшов безкарно. Безкарно розійшлися самовільно по станицях козаки першої частини, що повернулася на Кубань, і вже 1-й Чорноморський полк військового старшини (згодом генерала) Н. Бабієва не виконує наказу, опанувавши станціями Тихоріцькою і Кавказькою, обезброювати салдатські ешелони, бо за них заступився 22 пластунський батальон; — чорноморців розпускають, а батальон сам розходиться по домам*).

В місцях розташування частин люде були залишенні на власну волю. Звичайного робочого дня для козака не було. Навчання не відбувалося, офіцери в касарні майже не навідувалися. Люде цілими днями тинялися по базарах, улицях, біля воріт касарень, попадали повсякчас на летючі мітинги, де їх на всі боки обробляли спритні большевицькі агітатори**), які то заманювали їх большевицьким раєм, то залякували погрозами жорстокої розправи, обіцяючи не втрутатися в козацьке життя і не чіпати козацької землі й майна, якщо козаки не будуть робити опіру і перешкоджати їм розправитися з буржуями та контр-революціонерами. Нікому було з'ясувати козакам дійсний стан речей. Кубанські златоусті за «високою по-

*) В. Мельниковский. «Изъ недавняго прошлаго Кубани». «Казачьи Думы». 1923 р. №7, ст. 3.

**) Між іншим, одним з засобів переконати слухачів в буржуазності й контр-революційності Куб. Уряду було покликання на те, що на чолі козацького списку до Установчих Зборів, де, звичайно, всякої жита було по лопаті, стояв голова Уряду Бич.

літикою», яку вони творили в засіданнях Ради, З'їздів, Конференцій, ріжніх нарад, можливо, не бачили необхідної реальної праці.

Кубанський Уряд захворів болячкою Тимчасового Російського Уряду — «уговариваніемъ» військових частин і з самого початку стратив можливість мати надійну реальну силу*). Звичайно, що частини приходили з фронтів в ріжному стані. Найкращі були ті, що поверталися з кавказького фронту; гірші були ті, що прийшли з Фінляндії; серед них був і майбутній большевицький главком Північного Кавказу козак станиці Петропавловської Лабинського повіту осаул (з фершалів) Сорокін**).

Шляхом напруженої невпинної праці відповідного військового апарату можна було це все просіяти і утворити, може, й невеличкі, але певні кадри, які, сміло можна сказати, беручи на увагу особливості козацького устрою, що до військової служби, було б не так уже важко розвернути в армію, звичайно, шляхом мобілізації, а не «уговаривання». Але бракувало цього самого відповідного апарату, і Уряд його не створив. Правда, був член Уряду по військових справах, був Військовий Штаб, але у члена Уряду не було апарату, який зветься військовим міністерством, а Військовий Штаб був архаїчною установою старого часу, яка ні по своєму персональному складу, ні по компетенції, ні по методах і звичках своєї попередньої роботи не могла виконати тих завдань, які при організації армії виконують чи-то військове міністерство, чи-то штаб армії. Лише в кінці листопаду наказом Військового Отамана було утворено посаду командуючого військами Кубанського Краю, на яку був призначений генер. штабу ген.-м. Чорний, і польовий штаб на чолі з підполковником ген. штабу В. Г. Науменком; але цей крок ніяких особливо корисних для оборони Краю наслідків не дав.

Польовий штаб мав, може, й непоганий план оборони Краю, згідно якому кожній частині, що поверталася з фронту, призначувалося певне місце розташування й визначалося завдання. Але не було взято, як слід, на увагу моральний і психічний стан людей. Можливо, що для того, щоб не викликати непослууху, який в тих умовах мав би пройти безкарно, що тільки збільшило б розклад, — треба було негайно розпускати козаків по станицях на де-який час на відпочинок, а потім вже мобілізувати. Тоді б може не було б таких випадків, як з Чорноморським полком та 22 батальоном, що тільки зменшували авторитет Уряду і поглиблювали розклад.

*) Не можна сказати, щоб «уговариваніє» залишалось без жадних наслідків. Козаки на заклики Уряду всеж-таки збиралися, але, опинившися в вищезазначених умовах, потинявши де-який час без діла в місці збору, не бачучи ладу, та наслухавшись большевицьких агітаторів, махали на все рукою і розходилися по станицях.

**) В літі 1917 р. де-які кубанські частини були скупчені на північному фронті, а звідтіль переведені до Фінляндії. Між іншим, коли вони, повертаючися, переходили через Петроград, то Троцький зробив їм на Марсовому полі смотр, залишаючи після якого поле, козаки почастували «военкома» піснею — «Царя Бѣлаго казаки... яку співали й Миколі II.

Загубивши кадрову військову силу, Уряд задумав урятуватися добровольцями і почав формувати добровольчі частини. Тут він стрінувся з конкуренцією Добровольчої Армії, і, щоб вона не стала на перешкоді, заборонив її агентові ген. Ерделі формувати добровольчі частини на Кубані, хоча другого агента Добр. Ар. ген. Білоусова Військовий Штаб призначив доглядати за формуванням кубанських добровольчих частин. Ці частини почали формувати з початку грудня кубанський офіцер — військовий старшина Галаев і пізніше, в кінці грудня, армійський офіцер капітан Покровський.

Л. В. Покровський, капітан літун, з'явився в Катеринодарі в листопаді р. 1917 (загальну військову освіту одержав в Павловській військовій і Севастопольській авіаційній школі) з тим, щоб, як він казав, формувати відділи «Оборони Установчих Зборів». Коштів у нього, звичайно, не було, але були рекомендації до місцевого нотаріуса Н. А. Подушки, одного з проводирів катеринодарських к.-д. Останні ухопилися за нього й почали виводить в люде. Голова Уряду спочатку не дав Покровському дозволу на формування відділу, кажучи, що Уряд має свої військові козацькі частини і добровольчих формувань не потребує (це було ще до того, як Уряд сам перейшов до таких формувань). Голова Ради М. С. Рябовол поставився більш прихильно і обіцяв свою допомогу з умовою, що відділ Покровського буде боронити Кубань, на що той охоче згодився. Але справа не посувалася, бо не було грошей, та й Уряд все ж дозволу не давав, а місцеві капіталісти скептично ставилися до Покровського і нічого йому не давали. Тоді к.-д., використовуючи старі звязки, прихилили на його бік К. Л. Бардіжа. Вплив останнього дав Покровському і гроші (катеринодарські купці таки трусили кишенею) і дозвіл. Спочатку добровольців у Покровського було дуже мало — душ 30, але проте був і начальник штабу В. Леонтович, і начальник розвідочної служби полк. Пятницький, і завідуючий фінансами І. Г. Зальцман. Сам Покровський зачав зватися «отаманом» і натяг черкеску.

Не дивлячися на гордовиту заяву голови Уряду, що Уряд має досить своїх козацьких частин і добровольчих не потребує, незабаром довелося використати й Покровського. 8 січня р. 1918 його відділові доручають обезбройти запасову пішу 223 Донську дружину, що нарешті, стала хилитися до большевізму. Це було виконано, хоч, здається, Покровський особисто в цьому участі не брав*). При цьому було сконфісковано скарбницю дружини, де було 3.000 карбованців і на 150.000 карб. %% паперами, які негайно зреалізував Покровський сам, поминаючи свого завідуючого «фінансовою частиною» Зальцмана. Потім відділ Покровського влучно обезброй (16 січня р. 1918) 2 салдатських ешелона на ст. Тимошівка. Ці два випадки, а також виступ в місцевій офіцерській спільноті, з приводу

*) А. Филимоновъ. «Письмо въ редакцію». «Казачий Думы». 1924 р. №20, ст. 26—27.

розтрати коштів скарбником спілки, утворили Покровському де-яку популярність. Його стали підтримувати представники місцевої буржуазії: О. І. Літовкин, І. М. Діцман, генерали Карцеви, Е. Ф. Бабкин, борон Б. Л. Штейнгель, Ніколенки, Бурсаки і т. д. Біржевий Комітет асигнував йому 80 тис. карбованців, почав давати гроші й Союз Хліборобів. До того ж він проліз у отаманській двірець і швидко став у Філімонова своїм чоловіком. Поволі за рахунок міського не станичного населення відділ його став зростати.

Цікава була спроба К. Л. Бардіжа зорганізувати козацтво для боротьби проти більшевиків. Він виступив з планом утворення кошів вільного козацтва, але за цю справу він взявся запізно і утворити міцної організації не встиг, хоча де-який час лад на Чорноморії підтримували майже виключно зародки цих кошів.

Один з таких невеличких кошів під назвою «Гайдамацького» відділу, на чолі з осаулом Адамовим, взяв пізніше участь і в Кубанському поході.

З ініціативи українців почалася організація з свідомих українців казаків та іногородніх коша імені гетьмана Дорошенка*). Ця частина до боротьби проти більшевиків підходила з національної точки погляду і брала в ній участь свідомо, як в боротьбі за національно-політичне визволення Кубані. Нечисленність (формування почалося майже перед евакуацією Катеринодару) та ворожість, особливо з боку «сфер» не дала їй можливості відограти будь-яку роль в цій боротьбі.

Крім цих добровольчих частин, в розпорядженні Уряду був кубанський гвардійський дивізіон, дві запасові сотні, черкеський кінний полк, на чолі з полковником (згодом генералом) Султан-Келеч-Гіреєм, відчинена в кінці р. 1917 в Катеринодарі Кубанська Військова Школа і прибувші з Києва Константинівська піхотна школа та 1 і 4 Київські школи прапорщиків.

Зріст добровольчих частин був дуже млявий (у Галаєва на початку р. 1918 було 200 душ, у Покровського — 60), козаки ставилися до «добровольців» і «партизан» підозріло і в добровольчі відділи майже не вступали; ухилялися й втікачі з Росії; заповнювала їх переважно міська молодь — учні. Командуючий військами ген. Чорний, не сподіваючися оборонити Край без козацьких частин силами одних добровольців, подався в одставку. На його місце було призначено ген. штабу ген.-м. М. А. Букретова, але через де-кілька днів і він пішов у слід за Чорним. Його замінив ген.-штабу ген.-лейт. І. О. Гулига. Старий пластиун, хороший козак, добрий бригадний чи дивізіонний начальник, гарний виконавець гарних наказів згори, він менш усього був здатний до того, щоб керувати добровольчими частинами і викликати їх розвиток. Такий розвиток мож-

*) Одним з головних діячів в цій справі був член Ради, козак Ст. Каневської, учитель гімназії В. А. Чепелянський, забитий пізніше більшевиками в німецькій колонії Гнодау.

ливий лише серед населення з дуже розвиненим почуттям обов'язку і при умови, що на чолі справи стоїть людина, яка може захоплювати, зачаровувати. А кого ж міг зачарувати тоді старий Гулига. Натурально, що з його призначення багато користі для справи не вийшло, і молодь більш охоче йшла за Покровським з його гаслом оборони Установчих Зборів, ніж за Гулигою, якого ославили контр-революціонером.

Ніяких базисних військових складів Кубань не мала, і нічого реального не було зроблено, щоб придбати і зброю, і набої, і взагалі все, чого вимагає техніка сучасної війни. А де-що можна було дістати з сусідніх Георгієвська (де були військові склади й арсенали) та Новоросійська. Голова Уряду, здається, більше покладався на свої особисті відносини з тодішнім більшевицьким главковерхом Криленком, ніж на організацію власної військової сили. Але в допомозі другим не відмовляли: маючи 3.700.000 патронів, 1.500 гарматних набоїв, передали донцям 1.800.000 патронів і 700 набоїв, а також радіостанцію і 3 панцерних авто; де-кілька гармат Військовий Отаман Філімонов подарував Добровольчій Армії.

Грошева справа. Чи були гроші у Кубанського Уряду в потрібній кількості? Був лише член Уряду по фінансових справах без відповідного апарату керування, та незначна, в державному маштабі, готівка місцевих кубанських казначейств і відділів російського державного банку. Сподіватися на звичайну підмогу, як це робилося досі, шляхом надіслання грошей з центру, було не можна, бо центр цей опинився в руках ворога. Єдиним виходом було — приступити до друку своїх місцевих грошей, що почав незабаром робити Донський Уряд, хоч і одержав від Кубанського біля 10.000.000 карбованців підмоги. Але Кубанський Уряд в цьому відношенню, крім балачок про приєдання до донських грошей, здається, нічого не зробив, що свідчить про те, оскільки погано він орієнтувався в тому, що творилося, і як просто, «по обивательски», дивився на речі. Робити так, як робив він, міг лише той, хто з вірою дивився на Петроград, чекаючи, що от-от, не сьогодні, так завтра, впадуть погані, негарні ворохобники більшевики, знову у влади стане добрий, хороший, законний Уряд, котрий і подбає про зміцнення Кубанської каси; так робити міг лише той, хто далеку був, принаймні тоді, від дійсного, а не словесного самостійництва; той, хто засвоїв собі всю повноту влади на Кубані не тому, що вірив в те, що вона повинна бути самостійною і готовий був боротися зі всяким, хто був би проти цього, а тому, що більшевики в його очах були узураторами законної російської влади, котрій він не перечив би, і як би вона залишилася, то не засвоїв би собі, що в його руках почиває вся державна влада на Кубані. Коли залишали Катеринодар, то Уряд взяв з собою лише 2.500.000 карбованців.

Апарат керування. Дуже мало зробив Уряд для того, щоби стати для всіх урядових і громадських інституцій дійсно урядом,

примусити їх підлягати собі, взяти в свої руки керування ними і вести провід. Ці всі установи продовжували по інерції в відповідних випадках зноситися з Петроградом, де ще функціонували міністерські канцелярії Сенат, надсилаючи свої звичайні щоденні розпорядження. Та й важко було чекати, щоб панове кубанські міністри зуміли повести за собою кубанські міністерства, коли вони в співробітники брали собі людей абсолютно нездатних до тієї праці, що стояла перед ними. Так наприклад — член Уряду по земельних справах Д. Е. Скобцов (член російської с.-д. партії), сам ніколи не працювавши в цій сфері, не знайомий з технікою праці, бере в співробітники ветеринарного лікаря Юшко. В міністерстві юстиції самою значною персоною після міністра Паша-бек-Султанова (члена Катеринодарського Окружного Суду) був М. Леопольдович-Соколов, старий цензор, але зате козак.

Загальне положення і настрої. Після большевицького перевороту на Кубань також, як і на Дон, хмарою посунули біженці з центра і півночі Росії. В політичному відношенню це в більшості був елемент правої течії, не лівіше к.-д.; в соціальному — буржуазний, в національному — російсько-шовіністичний.

На Кубань це все іхало, як у власний маєток, де воно буде першою особою, де всі будуть його слухати, поважати, де воно буде всім розпоряджатися. Утворення якогось свого Кубанського Краєвого Уряду, який навіть із ввічливості не хоче з ними радитися, вразило цих людей надзвичайно неприємно, і вони почали глузувати над ним, лаяти по всіх усюдах. Нестриманість в слові й поведінці (особливо офіцерства, яке пило, бешкетувало, демонстративно співало: «Боже, Царя храни!») призирство до простого люду, погорда ним, взагалі якась розхристаність, були благодатним ґрунтом для большевицької пропаганди. Власне большевізм на Кубані був явищем занесеним сюди зовні. Своїх власних большевиків було тут дуже мало, і серед постійного населення Краю елементів, соціально схильних до приняття большевізму, було не так вже багато. Не бідність, не злидні штовхиали багатьох іногородніх до большевиків, а роздратованість проти козаків, викликана більше правною, ніж економічною нерівністю. Звичайно, не можна заперечувати, що більш охоче йшла до них біднота, але не тільки городицька, а й козацька, особливо в станицях, де були малі надії (иноді вони доходили до $2\frac{1}{2}$ десятин). Але земельне питання, бідність не завше були рішучими моментами, тому серед большевиків траплялися й земельні козаки й заможні городовики.

Приніс на Кубань большевізм, власне кажучи, кавказький фронт. Юрби деморалізованих, збольшевичених солдатів тягли додому через Кубань без усякого ладу, без догляду, затримувалися по дорозі й агітували серед населення особливо іногороднього, яке було до цього вже приготовлене з одного боку, своєкорисною, становою, недержавною політикою ура-козацьких гуртків Філімонова

та братів Макаренків, з другого — демагогією російської революційної демократії, яку в останній мент усунули геть большевики. Не мало допомогла останнім 39 піша дивізія. Ця частина, одна з найкращих дивізій Кавказької Армії, самочинно залишила фронт і пішла на відпочинок на Північний Кавказ, де розташувалася вздовж Владикавказької залізниці по лінії Мінеральні Води — Ростов н/Дону. Грунтовно розпропагована большевиками вона сама ширila большевізм навколо себе, скріпляючи його своїми активними виступами.

Звичайно, боротися з хворобою большевізму було можна й не без успіху, але рішучими, дуже діючими ліками, иноді шляхом військової хірургії, а не гомеопатичною водичкою красномовних вправ. Треба було знайти такий ґрунт, на якому можна було б об'єднати більшість населення, викинути таке гасло, перед котрим новинні були б схилитися всі інші. Таким ґрунтом для більшості населення був — національний український, таким гаслом була — ідея національного визволення українського народу, а для всього населення таким ґрунтом був увесь комплекс особливостей місцевого життя, а гаслом — економічне і політичне визволення від визискуючого центру. Але і Уряд і провідні політичні кола (з одного боку, ура-козаки, з другого — «єдинонеділімці», що гуртувалися біля Філімонова, Фендрикова, Скобцова, з третього — російська демократія на чолі з Турутіним) не могли ні стати на цей ґрунт ні приняти ці гасла. Спіраючися на такі підвалини, піднявши відповідні прaporи, треба було повести таку політику, вживати таких заходів, щоби більшість постійного населення Краю відчула себе насамперед громадянами його, а тоді вже кликати його до боротьби та тільки не проти «большевиків», а проти панування чужого, зайшлого російського люду, який і після революції хотів розпоряджатися всім, як і раніш, хіба тільки в інших формах. Не можна було товкти, як це робилося, що ми, кубанці, теж руські люди, такі ж, як і большевики, тільки вони, мовляв, захворіли, а ми здорові і проти них лише доти, доки вони не вичуняють, а там будемо знову вкупі. Необхідно було руйнувати, а не скріплювати «братню» філософію фронтовиків, яка розслабляла і знесилювала відпорну силу. Треба було рішуче й твердо обрізати всі звязки з Росією, відгорожуватися від неї, переконувати, що кожний росіянин, який не визнає за кубанцем права самому по своїй волі будувати життя на Кубані і ліže до нього зі своїми порадами — є його ворог (може, це є шовінізм, але й шовінізм в відповідних хвилях життя народного бував потрібним, і як раз в той час він і був потрібний на Кубані, щоб урятуватися від російської навали в формі большевізму). Треба було звязуватися з тими, хто був найріднішим, найближчим більшості населення, хто був в такому ж стані, як Кубань, і спільними силами кувати кращу долю.

Але це все міг робити лише свідомий переконаний кубанський самостійник з твердою волею, ясною політичною програмою. В кож-

ному разі, ні такої програми ні дійсного самостійництва не мали ні Кубанський Уряд ні його голова Л. Л. Бич, тоді типовий російський інтелігент українсько-козацького походження, який мріяв про федералістичний устрій Росії, і якого ні за що, ні про що, на підставі якогось чудного непорозуміння, російська революційна демократія та інтелігенція, а за ними й буржуазія ославили запеклим кубанським самостійником української течії.

А тим часом, як уже було зазначено, в масах в підсвідомій сфері безумовно було почуття своєї окремішності від Росії, прагнення будувати своє життя незалежно від неї. Народ не міг висловити в стислій, опуклій формі поняття своєї суверенності, але коли життя, розкладаючи це поняття на окремі складові частини, запитувало його, чи хоче він, щоб та або інша частина була своя, окрема кубанська, чи російська, він не хотів нічого російського і бажав свого кубанського. Це все повинні були зробити ті, хто став на чолі народу, але проводирі не тільки самі нічого не зробили в цьому напрямі, а навпаки, відверталися від того, що закликало їх до цього, і стримували народ, коли він сам починав тягти в той бік, де лише тільки й був порятунок.

Свідомість своєї окремішності від Росії жила не лише на Кубані, а й у сусід. Ці сусіди також не почували себе Росією і, шукаючи центра, біля якого можна було б об'єднатися, звертали свої погляди на Кубань. Шукала з'єднання з Кубанню Абхазія і надсилала своїх послів; були відповідні течії на Тереці. Лише присутність 39 дивізії та зусилля пануючої російської демократії перешкодили поставити це питання, як слід, на Ставропольщині. А до того, що вже було зазначено про настрої в Чорноморській губ., залишається лише додати, як яскраву ілюстрацію, слідуюче: 4 січня 1918 року в Новоросійську загальні збори представників 29 зарегістрованих політичних, національних, громадських і професійних організацій*) ухвалили таку резолюцію:

*) 1. Комітет служачих Новоросійських майстерень Владикавказької залізниці, 2. Чорноморський Союз покалічених вояків, 3. Новоросійська городська Продовольча Управа, 4. Чорноморське Українське Тов—во «Просвіта», 5. Новоросійський Комітет Вірменської революційної партії «Дашнакцутюн», 6. Новоросійська військова Рада, 7. Грузинське культурно-просвітнє Тов—во, 8. Новоросійський Районний Комітет Союза залізничників Владикавказької залізниці, 9. Новоросійська організація рос. с.-д. роб. парт., 10. Професійний союз служачих торговельно-промислових і кредитових установ Новоросійська, 11. Чорноморський Союз Споживчих Тов—в, 12. Чорноморська група партії с.-р., 13. Тов—во споживачів «Единеніє», 14. Українська партія с.-р., 15. Чехо-Словацьке Тов—во, 16. Вірменський Комітет с.-д. пар. Гічакистів, 17. Професійний Союз робітників тютюнових підприємств, 18. Чорноморська Українська Рада, 19. Всеросійський Союз моряків і річників Торговельної Флоти, 20. Чорноморська губернська Земельна Управа, 21. Ротний комітет 3 роти 223 пішої Донської дружини, 22. Комітет скорострільної команди 1 пограничного батальйона, 23. Рада Новоросійської Жидівської національної Громади, 24. Партия Народної Свободи 25. Одеський Союз моряків, 26. Вільна Артіль Новоросійського порту, 27. Контора Новоросійських майстерень, 28. Новоросійська Естонська Громада, 29. Соц.-дем. партія — група «Единеніє».

«Ми представники політичних, національних, громадських, професійних організацій м. Новоросійська, зібравшися по заклику Чорноморської Української Ради 4 січня 1918 р. на сумісну нараду з приводу біжучого моменту й відношення до Української Народної Республіки, після всебічного обговорення прийшли до такого висновку: «Беручи на увагу, що гаслом сьогочасного моменту є політична незалежність і братерство всіх націй; що українська демократія зробила до того почин проголошенням Укр. Нар. Республ. і оголошенням III Універсалу, під яким ми цілковито підписуємося; що анархія і горожанська війна, які привели державу до економічної руїни, а людей до здичавлення, мусить бути, нарешті, закінчена ладом, установленням свободи і притягненням народа нашого до будівничо-творчої праці; що Чорноморська губ. економічно, етнографічно, культурно і навіть географічно неминуче тягне до України постановили: а) просити Українську Центральну Раду про приєднання і включення нашого Краю в Укр. Нар. Рес. б) запропонувати на обговорення і для підтримки цю резолюцію в найскорішому часі Губернському З'їзду представників Чорноморської губ. в) довести про ці рішення до відома Кубанської Законодавчої Ради і висловити побажання, щоб Кубанський Військовий Уряд, який безсумнівно поділяє велику думку об'єднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу, підняв би подібне питання і відносно спорідненого і близького нам Кубанського Краю; г) просити Генеральний Секретаріят Укр. Нар. Рес. взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову матеріальну допомогу, яка буде потрібна, д) доручити Чорноморській Раді надіслати копії цієї резолюції Українській Центральній Раді, Генеральному Секретаріату, Кубанському Військовому Урядові, Кубанській Законодавчій Раді, Новоросійському Совету Робітничих і Салдатських Депутатів, місцевій владі і всім, кому буде потрібно».

В цьому відношенню обставини складалися сприяючи, і якби кубанські політики не обмежилися тісним колом станових козацьких інтересів, а піднялися на височінь розуміння державного заувдання, яке висовувало перед Кубанню життя, то остання могла об'єднати коло себе весь Північний Кавказ і утворити державний організм, доля якого, може, була б зовсім іншою, ніж та, яка спіткала потім Кубань. Але для цього треба було зріктися ура-козацьких нісенітниць про «козацьку націю», філантropічних змагань лікувати «заболівшу Росію» і в той же час заробити на цій справі через «Юго-Восточный Союзъ». Щоб ступити на цей шлях зовсім не потрібно було розкощуватися, відмовлятися від своїх прав і привілеїв, навпаки — слід було їх поширити на все постійне населення, і утворилася б тоді міцна козацька, дійсно демократична, життєздатна держава, в котрій би слово «козак» рівнялося б слову громадянин*).

*) Шляхом об'єднання Кубані, Тереку, Ставропольської та Чорноморської губ. утворився б державний організм площею в 230.000 кв. кіл. (202.000

Весь час було так, що проводирі йшли не посереду мас, а за ними; не вони кидали ім гасла й вели їх за собою, а маси, поволі прикидаючися від важкого сну національного і політично-соціального поневолення, самі по складах вимовляли речения, яких проводирі жахалися, а якщо і вимовляли, то з ріжними застереженнями і, користуючися сприяючим випадком, забували те, що казали, та тягли народ в другий бік.

кв. верст, або 20.608.000 дес.) з населенням в 7.000.000 душ, з гарними природними кордонами: на півночі — Азовське море та Манич, на сході — Каспійське море, на півдні — Кавказький кряж, на захід — Чорне море (див. загальну карту Кубанщини). На перший погляд могло б здатися, що на шляху до такого об'єднання має бути перешкодою національне питання — присутність на території, яка по загальній більшості населення є українською (на Кубані 66—70%, в Чорноморській губ. 60%, в Ставропольській 80%, на Терсці 60%; звичайно, це цифри не офіційної російської статистики, а дослідів Чубінського, Русова, Нечуй-Левицького — див. Д-р С. Рудницький: «Основи землезнання України», ч. II. Прага, 1923 р. і «Огляд національної території України», Берлін, 1923 р.), значного відсотку населення, яке балакає російською мовою. Але треба мати на увазі, що маса цього населення тільки й має спільнотою з Росією, що мову; психологія, звичаї, все життя її зовсім інші, ніж у рязанського, орловського, тверського чи московського мужика, і споріднюють її не з останнім, а зрештою місцевого населення, що балакає українською мовою. При взаємній повазі, при рівноправності головних мов і при відповідних гарантіях прав кожної мови, ніяких непорозумінь на цьому ґрунті бути не може. Український народ протягом всієї своєї історії був толерантним до всякої іншої мови, нікого не насилував і не гнітив. Таким залишився й по революції, не тільки висунувши гасло національно-персональної автономії, а й приступивши до здійснення його. Не слід чекати якихсь перешкод з боку козаків, що балакають російською мовою. В масі вони весь час добре уживалися побіч з українцями, і часто траплялися випадки їх чутливого і делікатного відношення до укр. мови, якої не визнавали ні російський уряд, ні російська інтелігенція, ні російський народ. Можна сподіватися ріжних вибріків лише від частини інтелігенції, що зазнала отрути російського великодержавного імперіалізму, але це і не могло і не повинно було зупиняти справи, якої вимагають інтереси населення Північного Кавказу. А ці інтереси штовхали до самостійництва, головні передумови якого маються.

Північний Кавказ в вищезазначених межах уявляє собою цілком самостійний економічний організм. Лише донці, що зацікавлені в визискуванні його в той чи інший спосіб, та росіянин, що сподівається за посередництвом донців зберегти його в складі Росії, заперечують цьому, підтримуючи концепцію чи «Юго-Восточного Союза» чи «Східно-Кавказского Края» в сучасному большевицькому розумінню. Північний Кавказ не зацікавлений в Доні і органічно з ним не звязаний. Від нього він одержує лише вугіль, але його можна мати й в Україні; крім того, можна налагодити розвроб і власних покладів (на Кубані, на Терсці). А от Дон той потребує і нафти і олії та й на ліса вазіха. Заліза Дон не має, а Північний Кавказ має, правда, воно теж досі ще не розроблювалося, і треба було доставати його в Україні. Має Північний Кавказ і інші метали. Хлібу, худоби у нього досить не тільки для задоволення місцевих потреб, а й на продаж. Виходи до моря та порти навіть кращі, ніж у Дона. В торговельному відношенню тягнеться до нього, власне до Ростова, лише прикордонна смуга і то лише тому, що тимчасово сполучення в цей бік зручніше. Природне річище економічно-господарського життя Краю їде зовсім в протилежний бік — до портів Чорного моря. Величезні природні багатства Краю дають можливість активного торговельного балансу. Правда, не має власної індустрії, але не має її й Дон. Але для того, щоб завести її чи вигідно добувати вироби чужої, зовсім нема чого класти жертви на алтарь «Юго-Восточного Союза», абсолютно не потрібного населенню Північного Кавказу.

Так було з ідеєю незалежності Кубані від Росії. Народня думка вірно поставила перед собою питання про необхідність знайти Кубані своє місце на руїнах бувшої Російської імперії і пошукати собі друзів — і 16 лютого устами своїх представників проголошує незалежність Кубані, а трохи згодом — федерацію з Україною (цікаво, що навіть Скобцов, який пізніше висунувся на перший план серед кубанських «єдинонеділимців», голосував на приватній нараді Законод. Ради за цю федерацію. Можливо, що тоді він ще не зазнав отрути російського національного імперіялізму і почував себе насамперед кубанцем; а як такий, він не міг не розуміти, що для Кубані федерація з Україною корисніша, ніж будь який зв'язок з Росією, котрий буде корисним лише для останньої). Але вже через де-кілька місяців проводирі забули про це і потягли народ зовсім в інший бік.

Новопоставші на території бувшої Російської імперії держави: Латвія, Литва, Естонія — всі разом і площею і населенням були б менші майже в $1\frac{1}{2}$ рази об'єднаного Північного Кавказу:

	Площа (кв. кіл.)	Населення
Естонія	47,549	1.111.000
Латвія.....	65 791	1.885 000
Литва	50.542	2.591.000
Разом	163.882	5.587.000

Цілий ряд незалежних держав в Європі і по населенню і по площі теж були б менші:

Албанія	28.000	850.000
Голландія	34.186	6.779.000
Швейцарія	41.298	3.937.000
Данія	45.749	3.210.000
Австрія	78.000	6.294.000
Португалія	88.740	5.547.000
Болгарія	110.000	4.500.000
Греція	117.000	4.910.000

Де-кілька держав було б з меншою територією, але з трохи більшим населенням:

Бельгія	30.000	7.700.000
Мад'ярщина	88.000	7.500.000
Чехословаччина	141.000	13.661.000

Де-кілька з більшою територією, але з меншим населенням:

Норвегія	322.909	2.611.000
Фінляндія	377.426	3.331.000
Швеція	448.091	5.801.000

Де-які були б більшими лише в наслідок війни:

	Д о в і й н и:		П і с л я в і й н и:	
	Площа	Населення	Площа	Населення
Сербія	87.303	4.490.000	251.000	12.600.000
Румунія	137.902	7.509.000	297.000	15.600.000

І ні одна з них не має разом всіх матеріально-економічних передумов самостійності, які маються на Північному Кавказі.

Війна проти більшевиків. Спочатку більшевицький місцевий організаційний центр був у Новоросійську. Після того ж, як прийшла на Північний Кавказ 39 дивізія й почали підходити з кавказького фронту ешелони інших військових частин, він перенісся, після утворення 17-І. 1918 р. в ст. Кримській Куб.-Чорном. Всено-Рев. Комітету, до Армавіру.

В свій час, коли пішли ще тільки чутки, що 39 дивізія наміряється вирушити на Північний Кавказ, Кубанський Уряд просив Командуючого Кавказькою Армією, кубанського ж козака генерала Пржевальського, не пускати її, але той не в силі був це зробити і лише надіслав на Кубань один пластунський батальон. На цей батальон було покладене завдання обезбройти ешелони 39 дивізії. Він його не виконав, дивізія безборонно розташувалася там, де хотіла, і сама почала обезброявати козацькі ешелони.

Невідомо з якої причини, але Уряд досить мляво поводився взагалі з солдатнею; не була залагоджена, як слід, справа обезброяння не то-що цілих ешелонів, а навіть окремих, спочатку невеличкіх гуртків, що мандрували через Кубань від Мінеральних Вод, Туапсе, Новоросійська. Нічого подібного до того, що майже одночасово зробили грузини, щоб урятувати Тифліс і весь край від солдатського моря, що полинуло через нього. Край поволі все більш і більш заповнювався озброєною солдатнею, яка стала на місцях фактично захоплювати владу до своїх рук. Звязки краєвого центру з далекими кутками Краю почали рватися. Організація військової сили на підставах добровольчества бажаних наслідків не давала; відозви Уряду впливали дуже мало. Фронтовики (козаки) своєї обіцянки на Краєвій Раді в грудні місяці —стати в оборону Краю — не виконали і на заклики Уряду не відгукнулися, хоча й проти нього активно, крім одиць, не виступали.

В середині січня більшевики, захопивши Туапсе, Новоросійськ, Тамань, Темрюк, Примсько-Ахтарську, Єйськ, Тихоріцьку, Кавказьку й Армавір, почали зо всіх боків посуватися до Катеринодару. Першими підійшли найближче до міста ворожі сили з боку Новоросійська. Не зважаючи на переважаючу кількість (4.000 проти 600), 22—24 січня в боях під Ейнемом і Георгієво-Афіпською (8 і 15 верст від Катеринодару) ворог був побитий на голову. Загубивши під час бою свого главкома юнкера Яковліва і комісара прaporщика Седрадзе, рештки його, кинувши 16 гармат, 34 скоростріла і де-кілька потягів з набоями, амуніцією, провіяントом і санітарним майном, втекли до Новоросійську.

Виграв перший бій під Ейнемом власне військовий старшина Галасв, але тому, що його під кінець бою було вбито, вся слава дісталася капітанові Покровському*) (після смерти Галасва він об-

*) І досі де-хто весь успіх приписує Покровському, називаючи його в супереч дійсності, начальником Галасва в бою під Ейнемом (див. Вл. Леонович «Первые бои на Кубани». Мюнхенъ, 1923 р. ст. 35—36). Неправдивість такого освітлення бою докладно доводить В. Мельниковський в своїй рецензії на книжку Леоновича. «Казачьи Думы», 1923 р. №14, ст. 44—45.

няв командування і відділом останнього), який, чого не можна за-перечити, бився дуже хоробро.

Коли бій під Георгієво-Афіпською станицею скінчився, туди приїхали Військовий Отаман Філімонов, члени Уряду і Ради дякувати добровольцям (І. Макаренко, між іншим, запевнював їх, що Кубань ніколи не забуде і увіковічить їх імена, а родини вбитих забезпечить), а 26 січня Покровський тріумфатором повернувся до Катеринодару. На вокзалі його урочисто стрінули Отаман, представники Уряду, Ради й міського самоврядування, і Отаман тут же начепив йому полковничі погони, кажучи: «Від імені Кубанського Козацького Війська, його Уряду й Ради за виключні ваші заслуги перед Областю нагорожую вас рангою (чином) полковника». На улицях Покровського вітало населення.

Але цього тріумфу молодому, честолюбивому авантюристові було вже мало. Він заявляє начальнику своєї контр-розвідки пол. Пятницькому, що йому вже обридло бути «отаманом», що він хоче стати командуючим кубанськими військами і наказує йому «д'йствовать»...

Слухняний полковник почав «д'йствовать». В наслідок відповідної агітації офіцерство не тільки чуже, зайшло, а й своє кубанське, не соромлячися, стало вимагати від Уряду призначення командуючим військами замісць Гулиги Покровського. Зробили натиск і на Законодавчу Раду. На її приватну нараду з'явилася група офіцерів на чолі з пол. Пятницьким і військовим старшиною Посполітакі й гостро стала вимагати задоволінити їх бажання бачити командуючим кубанськими військами полк. Покровського. Нічого не мав проти цього й начальник польового штабу підполк. Науменко; Військовий же Отаман давно був на боці Покровського: ще перед Ейнемським боєм, 18 січня він казав йому в присутності начальника його штабу В. Леонтовича: «Робіть все, що тільки можливо, вимагайте від мене все, що в моїх силах і владі, але рятуйте положення. Вся надія тільки на вас»*).

Після натиска прибічників Покровського на Раду Філімонов утворює нараду з деякими членами Уряду і Ради з приводу питання про зміну командуючого військами. З присутніх Рябовол і Кулабухов висловилися за Покровського. Сушков і Скобцов проти нього, при чому останній запропонував агента Добровольчої Армії ген. Ерделі, але останній (він також брав участь у нараді) відмовився і підтримав кандидатуру Покровського. Член Уряду по військових справах полк. ген.-штабу М. М. Успенський (в майбутньому Військовий Отаман) заявив, що він Покровському не віре, і якщо Покровського буде призначено командуючим, то він, Успенський, піде в одставку. Голова Уряду Бич висловився нерішуче: не хотів і Покровського, але не знаходив і другого кандидата. Філімонов, заявивши, що він зупиняється на кандидатурі Покровського, викликав його з сумежної кімнати, де той перебував увесь час, поки

*) В. Леонтовичъ. «Первые бои на Кубани», ст. 32

тяглася нарада, і вітаючи його командуючим, сказав, що на нього вся надія Кубані, і що лише він може урятувати її. Покровський упевнено відповів, що урятує*).

Таким чином на чолі військ «незалежної Кубані» опинився чоловік зовсім її чужий, який всього 2—3 місяці тому з'явився на її території для того, щоб організувати оборону Всеросійських Установчих Зборів; який ні військовою освітою ні досвідом не відповідав тим завданням, які мусів розвязувати командуючий військами. Ця вся історія перешкодила виконанню наміченого Гулигою плану захоплення ст. Кавказької і ліквідації в районі Тихоріцької ядра 39 дивізії.

Але, якщо ще можна було Кубані, маючи такого командуючого чи сяк, чи інак воювати проти тодішніх большевицьких главкомів на Північному Кавказі — студента прaporщика Автономова, осаула з фершалів Сорокіна, то змагатися з Гінденбургом і Людендорфом — це вже було занадто сміло. Проте це було. Маючи в своєму розпоряджені 2—3 тисячі озброєних людей, Кубанський Уряд проголосив Кубань в стані війни з Германією після того, як серед большевицьких військ, що йшли від Ростова, була помічена присутність де-кількох німців.

Після поразки під Ейнемом та Георгієво-Афіпською, Новоросійські большевики притихли і до самого упадку Катеринодару великої активності не виявляли. Проти них оперував невеликий відділ полк. Чекалова.

З боку Темрюка й Приморсько-Ахтарської ворог великої активності теж не виявляв; там його стримували відділи вільного козацтва Бардіжа. Також було поки-що тихо й за Кубанню, де бездоріжжя перешкоджало розвитку операцій. (В той час большевики воювали, головним чином, вздовж залізниць, не відходячи в бік від них далі, ніж на гарматний стріл, і додержувалися восьмигодинного дня праці). Тут проти большевиків були відділи пол. Улагая і Султан-Келеч-Грея.

Головні військові події відбувалися на залізницях Катеринодар-Кавказька, Катеринодар-Тихоріцька. На першому напрямку боронив столицю Краю полковник ген.-штабу Лисевіцький (під час евакуації Катеринодару він хворий залишився в ньому, і його замордували большевики); до Ейнемського бою він був ген.-квартирм. кубанського польового штабу, а потім став на чолі зформованого ним партизанського відділу; на другому — спочатку Покровський, а після призначення його командуючим — полк. Іп. Камянський.

В той час, як Лисевіцький твердо стояв на місці, або посувався наперед, відділ Покровського відходив потроху назад до Катеринодару і терпів одну поразку за другою. В наслідок цього й Лисевіцький, рівняючи фронт, мусів теж посуватися назад.

*) В. Мельниковский. «Извъ недавняго прошлаго Кубани». «Казачы Думы», 1923 р., №7. Софія, ст. 7---8.

Особистої сміливості і зухвальства командуючого для успішної боротьби було ще не досить; потрібні були військова широка освіта й хист полководця, а їх то й бракувало молодому літунові. До того ж постійна гульня в ставці, де сам командуючий рідко коли був тверезий, дезорганізували справу керування. Те ж саме творилося й у відділі полк. Камянського (цілком протилежне було в відділі Лисевіцького), і це викликalo одного часу (18-II) майже повну катастроfy: під Виселками несподіваним наступом вздовж залізниці й ударом в бік березанських козаків під проводом сотника Одарюка большевики ледве-ледве не захопили були всього відділу зі штабом; довелося рятуватися втечею, кидаючи гармати, набої, скоростріли, чого всього так мало було у кубанських частин.

Чимало перешкоджала командуючому виконувати свої безпосередні обов'язки ще політика, якою він почав занадто цікавитися. Положення командуючого зовсім закрутило голову Покровському, і він починає виявляти замашки диктатора, мріючи самому стати Кубанським Військовим Отаманом, розігнавши Раду («совдеп», по його виразу). Людина жорстока, властолюбива, він ні в якими моральними принципами не рахувався і чекав лише слушного часу. Поки-що він лавірує між Отаманом з одного боку, і Урядом та Радою, у котрих відносини з Отаманом не були приязні — з другого, і вимагає від них величезних асигновок.

Уряд починає розуміти Покровського, але, щоб не відштовхнути його й не залишитися без реальної сили, не викликати з його боку отвертого ворожого виступу, якому він не міг нічого протистояти, примущений був по можливості задовольняти його вимоги. Військовий Отаман теж, щоб мати на кожний випадок реальну силу на свою боці, задовольняє, чим може, Покровського, лаючи в балячках з ним Уряд і Раду, яким одночасно присягається в конституційній вірності.

Робітництво й демократія були проти Покровського, і підпірала його лише буржуазія та частина молоді, що захоплювалася його кар'єрою та жадала подвигу й слави.

В міру того, як фронт посувався все ближче й ближче до Катеринодару, козаки, які були в військових відділах Уряду, починали їх залишати і розходитися по станицях. З одного боку, їх турбувала доля родин, які залишилися в станицях, що переходили до рук ворога, де вони всі були на обчисленні у місцевих большевиків, з другого — гульня Покровського, Камянського і їх оточення робила прикре враження на них (це були не молоді фронтовики, а по більшості люди вже старшого віку), і вони починали губити віру в успіх справи. Впливала на них, як і взагалі на все козацтво, млявість, нерішучість Уряду; їх дивувало, чому він не наказує, як це, на їх думку, слід було би Урядові робити; чому не настоює на виконанні своїх наказів, не карає за неслухняність. Утворювалося таке враження, що Уряду немає, що він кинув усе на волю Божу. Якась паніка, жах перед усіяким бояском, що настирливо ліз у хату,

охоплювали статечних господарів, і вони, не сперечаючись, виконували все, що той наказував, віддавали йому все, що він від них вимагав. Не піддавало бадьорости ї те, що творилося в Катеринодарі. В той час, як діти — учні середніх шкіл, гинули на фронті, місто було переповнене тисячами офіцерів, які не вилазили з кафе, ресторанів і взагалі ріжних «злачныхъ мѣсть» і співали «Боже, Царя храни!» (нарешті, навіть Філімонов змушений був заборонити такі отверті виявлення патріотично-монархічних почувань).

Не лише козаки, а й активне офіцерство й політично-громадські діячі теж не вірили в успіх боротьби під проводом Покровського і відходили на бік. Так відійшов у бік полк. Султан-Крим-Гірей, що користувався серед черкесів і взагалі серед горців, що були під час війни на фронті, чималою популярностю (згодом захоплений большевиками він був вкупі з маршалком дворянства Бурсаком і прис. адвокатом Канатовим спечений живцем). Теж зробив і К. Л. Бардіж (З двома синами — Віанором і Миколою в супроводі одного родича, він за де-кілька день до здачі Катеринодару виїхав до Грузії, але по дорозі їх усіх в наслідок зради одного козака захопили большевики й розстріляли в Туапсе на молу).

Військові сили Уряду зменшуються, а сили большевиків збільшуються. Треба щось робити, і Покровський починає видавати суворі накази про реєстрацію офіцерів, закликає їх до активної боротьби проти большевиків, але без жадного успіху: йдуть до нього лише одиниці, а тисячі не звертають ніякої уваги (згодом большевики повідомляли, вступивши в Катеринодар, що вони зарегістрували 5.000 офіцерів).

Законодавча Рада робить спробу підняти козацтво і, з огляду на неможливість зібрати Краєву Раду, скликає в станиці Брюховецькій Чорноморську Раду (15—17 лютого). З'їхалися представники 62 чорноморських станиць. Були присутні Військовий Отаман, голова Уряду і члени Закон. Ради. Велика більшість висловилася за продовження боротьби проти большевиків. Але реальних наслідків це не дало, бо було вже пізно. Щоб не бути захопленою в наслідок подій під Виселками, Чорном. Рада мусіла свою працю припинити. Захопивши Ростов і Новочеркаськ, большевики своїй війська, які там були, кинули на Катеринодар і почали швидко затягати петлю навколо, відрізуючи його від Чорноморії.

Евакуація Катеринодару. Коли положення Катеринодару стало цілком безнадійним, Військовий Отаман скликав 22 лютого нараду, яка мусіла вирішити, що ж робити далі. В цій нараді взяли участь: голова Закон. Ради Рябовол, голова Уряду Бич, член Уряду Полк. Успенський, член Ради Каплін, командуючий військами полк. Покровський, начальник польового штабу пол. Науменко, начальник Військового Штабу полк. Галушка, отаман Катеринодарського повіту полк. Косінов, командір Черкеського полку Султан-Келеч-Гірей, командір гвардійського дивізіону полк. Рашиль,

начальник Кубанської Військової Школи полк. Кузнецов, пом. інспектора Артилерії полк. Мальцев, пом. нач. польового штабу полк. Ребдев, польовий інтендант полк. Галушка, К. Л. Бардіж, бувший член Уряду Паша-бек-Султанов, лікарь Долгополов, осаул Савицький, генерал Ерделі.

Одні (Долгополов, Паша-бек-Султанов) радили вийти з Катеринодару й розпорошилися; другі (Рябовол, Бардіж, інтендант Галушка) висловлювалися за те, щоб вийти організовано й перечекати чи-то в Новоросійську, чи-то в Кримській, чи в Гарячому Ключі; треті (Кузнецов, Султан-Келеч-Грей, Ерделі) були за те, щоб відходити вздовж кряжу. Філімонов настоював, щоб іти через Лабинський повіт в Карабай. Ні до якого певного рішення не прийшли і погодилися на тому, що командуючий Покровський вибере і напрямок відходу і час залишення Катеринодару. Покровський же був рішлив іти вздовж кряжу через Шенджій, Пензенську, Абхазьку, Хадижинську, Абадзехську, Спокійну, Передову й Удобну в Батал-пашинський повіт. 23-го Законодавча Рада припинила свою сесію. Це було зроблено для того, щоб позбавитися городовицької частини її. Городовикам не вірили і на нараді 22-го отверто говорили (Бардіж, Філімонов), що в похід мусять піти лише козача частина і Уряду і Ради. В послідуючих нарадах з приводу евакуації беруть участь члени Ради лише козаки й горці. Під час цих нарад, коли яскраво з'ясувалася безнадійність положення, і не було певності, чи пощастить навіть виступити з Катеринодару, Філімонов був заявив, що він зрікається Отаманства і повертає булаву, але на це не погодилися ні члени Ради ні члени Уряду, вважаючи такий крок за дезертирство.

25 лютого до Катеринодару прибув офіцер від штабу Добровольчої Армії і, довідавшися про рішення залишити місто, почав умовляти «сфери» зачекати, поки надійде Добр. Армія, але «сфери» не послухали, тим більше, що сам представник Добр. Армії ген. Ерделі разом з цим офіцером поспішив виїхати за де-кілька день до евакуації з Катеринодару, але не на зустріч Добр. Армії, а в протилежний бік, шляхом, що збиралися мандрувати кубанці*). Денікін, звичайно, таку положливість своїх замовчув, а кубанцям її закидає**).

Від населення дійсне положення на фронті укривали; в реляціях штабу навпаки зазначалося поліпшення, а відступ військ пояснювався стратегічними міркуваннями.

Перед 28 лютим війська були безпосереднє під самим Катеринодаром. 28 ввечері Військовий Отаман, члени Уряду, крім члена Уряду по справах юстиції Турутіна, і Ради, (козаки, горці і де-кілька городовиків), Кубанський Комітет Оборони Установчих Зборів, міський Голова, Голова міської думи й військові частини залишили місто цілком несподівано для більшості населення.

*) Цитов. «письмо» Філімонова.

**) Цит. праця, т. II, ст. 270.

Не дивлячися на кількаденне обговорення, евакуація була переведена безладно. Виступаючи в похід, не взяли з собою ні ліків ні провіянту, хоча йшли в напрямку, де його було менше, ніж де інде. Багато людей в частинах було зле обуто й одягнено, а другого дня большевики й чернь грабували інтенданські склади. Не всі відділи, що були на фронті, були повідомлені про залишення Катеринодару, і чимало людей, будучи відрізано від переправ через Кубань, залишилося в місті, де й загинуло.

Власне кажучи, була не евакуація, а поспішна безладна втеча. Ще вдень по місту розкидалися відозви штабу Покровського з повідомленням, що положення на фронті поліпшало, що ворога відперто; ще вдень на Красній улиці в готелі «Лондон» йшла здача мешканцями міста зброї для «вооруження вновь формируемыхъ отрядовъ» (нездача мусіла каратися розстрілом), а ввечері все зібране було спішно кинуте большевикам. Але не забули взяти з собою закладнів, частина яких через де-кілька днів була на поході й розстріляна*). Здається, що в історії горожанської війни на території бувшої Росії це був перший випадок захоплення закладнів і розправи з ними.

Залишаючи столицю Краю, Уряд кидаючи всі урядові установи не дав жадних вказівок, хоча б словесно через відповідних своїх членів, що їм робити, як поводитися при большевиках, і про те, що він виходить з міста, їх не попередив. Поведінка зрозуміла для будь-якої партійної організації, але не для Уряду. Лише в останню хвилю була розкидана така відоizza:

«Громадяне Кубані! Ми: Кубанська Законодавча Рада, Кубанський Красній Уряд і Військовий Отаман Кубанського Козацького Війська, ми вирішили без бою покинути з урядовими військами Катеринодар — столицю Краю.

Ми примушені були це зробити під натиском большевицьких банд, які поставили собі ціллю зруйнувати наш благодатний Край, нашу рідну Кубань, вносячи в її межі баламутство, кріаву анархію й братоубійчу війну.

Ми це мусіли зробити, по-перше, тому, що оборона Катеринодару на піdstупах до нього уявлялася справою дуже важкою, і, по-друге, тому, що ми не хотіли наражати міське населення на небезпеку боротьби на самій території міста, не хотіли допустити, щоб лютість большевицьких банд, підогріта азартом боротьби, впала на голови ні в чім неповинного населення.

Ми пішли з Катеринодару. Але це не означає, що боротьба скінчена. Ні! Ми перейшли лише на другі більш вигідні для нас позиції.

Ми вдуховлені ідеєю оборони республіки Російської і нашого Краю від загибелі, которую несуть з собою захватчики влади, що кличуть себе большевиками. Ми знаємо, що тяжка хвороба державності, що зветься большевізмом, незабаром пройде, і народ скине з себе ярмо большевицького страмовища, очевидчаки побачивши, до чого ведуть його прово-

*) Серед них свідомий українець фабричний інспектор Семенів, який ніякої ролі в місцевих большевицьких колах не відігравав і якщо тулився до них, то більше тому, що гадав, що українцям можна буде здобути користі в своїй національній справі більше від большевиків, піж від російських соціялістів та демократів, не кажучи вже про монархістів; не покладав він ніяких надій і на Кубанський Уряд та Раду, для котрих ніби-то ніякого українського національного питання не існувало.

дирі большевізму. Суцільне страмовище, безправність, зубожіння, розор, грабунки, душогубство — ось що чекає вас, козаки, горці, іногородні.

Затоптані будуть в багно всі здобутки революції, всі свободи, ваша честь, ваша незалежність.

Ми вам давно вже казали про це, ми вас кликали до боротьби з анархією і розором. Але на нещасття, ви, козаки і іногородні, опутані зо всіх боків брехнею і провокацією, одурені красивими, але отрутою брехливими словами фанатиків і людей підкуплених, ви своєчасно не дали нам належної допомоги і підтримки в справі святої боротьби за Установчі Збори за урятування вітчини і за наше право самостійно залагоджувати долю рідного Краю.

Ми обіграні вами. Ми мали право вимагати від вас реальної допомоги, бо ви нам доручили боронити Край від вступу насильників. Нам боляче казати про це, але це так: ви не змогли боронити своїх вибранців.

Ми знаємо, що ви, козаки, позбавившися волі, землі його добра, ви згодом зрозумієте свої помилки і будете обплакувати їх.

Ми також знаємо, що ви, козаки й горці, не зможете знести страмовища й розору, ви підніметесь проти насильників і їх прженето. Але цю боротьбу вам буде вести важче, тому що ви будете зруйновані й деворганізовані. Коли вам стане дуже важко, коли ви будете примушені взятися за зброю, ви повинні пам'ятати, що ми існуєм, що ми з нашим відділом дамо вам допомогу.

Ви ж, однаки, горді козаки, горці й іногородні, що не хочете лизати п'яти тому, хто гнобить вас, ви йдіть до нас, вступайте в наші відділи. Ми з вами утворимо силу, котра розжene й розточe насильників, які посягнули на наш Край, на славу й волю козацьку, на волю всіх громадян Кубані.

Військовий Отаман Полковник Філімонов.

Голова Законодавчої Ради Рябовол.

Голова Кубанського Краєвого Уряду Бич.

М. Катеринодар 1 березня 1918 року».

Ця цілком лояльна до Росії відозва (на першому плані «защита Республики Российской», «святая борьба за Учредительное Собрание, за спасение Родины») зайвий раз підкреслює несправедливість обвинувачування з боку росіян Уряду Бича в самостійності.

Похід до зустрічі з Добровольчою Армією. Вийшло з Катеринодару біля 3.000 вояків і біля 2.000 ріжного не військового люду, що не хотів або боявся в тієї або іншої причини залишитися під большевиками і, прочувши, здебільше випадково, про евакуацію, похапцем вийшов і собі з міста (серед таких був, між іншим, і бувший голова Державної Думи Родзянко, що втік з Росії на Кубань).

З самого початку походу в Кубанському відділі запанувала нездорова атмосфера заколоту і змов. Офіцерство було неспокійне. Такі випадки, як призначення командиром Кубанського стрілкового полку, куди було зібрано до купи всю піхоту відділу, полковника Туненберга, такого ж зайди, як і Покровський, бентежили й хвилювали його. П'яний командуючий не подобався офіцерству, воно не вірило ні йому ні Військовому Отаманові, що чіплявся за нього, боячися загубити свій вплив і значення, а до того ж нервувала й сама мандрівка, що почала набірати в їх очах характер якоїсь безцільної блуканини по-за Кубанню (див. мапу №1).

Виконуючи спочатку план руху вздовж кряжу, відділ посунувся був до станиці Пензенської. Але порожня станиця — мешканці майже

всі повтікали в гори, рятуючися від «кадетів», ворожість тих, що залишилися, відомості, що далі на шляху в ст. Саратовській міцні большевицькі частини, нагнали сум і вагання, що далі робити. На нараді проводирів чути було пропозиції (члена Ради Д. О. Філімонова) миритися з большевиками (певно, й голова Уряду Л. Л. Бич був не від того, бо ще з Катеринодару він посылав у Москву до большевиків хорунжого І. з листом, в якому запитував про можливість миру). Але черкеси, які прибули з аулів, що під Катеринодаром, розповіли, що на схід від міста чути гарматну стрілянину. Покровський рішив, що це йде Корнілов, і повернув назад. Це настрою не підняло, бо людей почала охоплювати зневіра, деморалізація; почалися балачки про необхідність і неминучість розпорощення. Почали відділятися окремі люди, а потім подався геть і цілий відділ крашої кінноти на чолі з полк. Кузнецовим.

З Шенджію Покровський кидається до Пашківської переправи через Кубань; 7 березня захоплює її і протягом двох днів утримує*). З'ясувати, де Корнілов, і вступити з ним в звязок не довелося, і під натиском большевиків знову треба було повернати назад. Але шлях міняєть: 9 березня на нараді у Отамана вирішили йти в Батальшинський повіт через Лабинський і тієї ж ночі виrushили до аула Гатлукай. Тут стрінули большевиків, яких протягом цілого дня не могли збити з переправ через річку Псекуп. Тоді на новій нараді ухвалили йти на Чорноморське побережжя. На цьому шляху на другий же день стрінули біля ст. Калузької велики сили большевиків. Важкий бій, яким керував пол. Туненберг (Покровський пролежав його в курені, загорнувшись в бурку), коли здавалося, що кубанцям прийшов кінець, був виграний атакою полк. Улагая і появлениям несподіванно для большевиків густих лав піхоти — це в критичну хвилю пішли в атаку Уряд, Рада, обозяне, ранені. Під час цієї атаки з Шенджія прибігло де-кілька черкесів з звісткою, що наближається Корнілов. Це підбадьорило кубанців, що вже гнали ворога. Ввечері дійсно прибула від Добр. Армії чата полк. ген. штабу Барцевіча, а другого дня до ст. Калузької, де розташувалися кубанці, прибув значний відділ Добр. Арм. що зушинилася в Шенджії.

Не станеться цього, кубанці, мабуть, загинули б. Та ж участь спіткала б і Добровольчу Армію, як би вона продовжувала блукати по Кубані. Урятувати її могла лише негайна мандрівка до Грузії, але там її чекало обезброєння, і на цьому, мабуть би, ролі її і скінчилася б.

Доля судила інше...

*) Саме під час цього маневру полк. Кузнецов, якому було доручено демонструвати в боку Тохтамухая, загубивши звязок з головними силами, з більшою частиною свого відділу подався через гори на Чорноморське побережжя, щоб пробратися в Грузію. Але, стрінувши між Туапсе й Сочі переважаючі сили большевиків, відділ мусів розпорошилися. Самого Кузнецова большевики захопили й розстріляли в Туапсе, а більшість офіцерів — серед них полк. М. Бабіїв, й козаків опинилася в Майкопській тюрмі, де зазнала не мало всякого лиха.

III

Початок співробітництва з Добровольчою Армією.

«Живи, козак, поки Москва не до-
відалася; довідається Москва —
погано буде».

(Стара козацька уральська приказка)

Добровольча Армія. Російська по духу донська інтелігенція й Донський Військовий Отаман ген. Каледін, захоплені питаннями російського маштабу, можливо, не добачали добре, що робиться у них на Дону, не надавали великого значіння зросту більшевицьких настроїв серед донського населення, не предбачали домашньої збройної боротьби і замісць того, щоб стягати до купи свої військові сили, вони, навіть після розвалу російського фронту, коли Рязань, Калуга, Пенза і т. д. побігли додому, не бажаючи боронити «Матушку Русь» — намагалися урятувати останню козацькими силами. Донські козацькі полки надсилали з фронту до Новочеркаську депутатії з проханням відкликати їх до дому, а Отаман Каледін, вважаючи це шкодливим для інтересів Росії, умовляв їх залишитися на фронті і до кінця рятувати Росію. Козаки залишалися і «во имя спасения России» поволі затроювалися й собі більшевізмом.

Не уявляючи собі добре розміру своїх власних сил, в запалі російського патріотизму, донські проводирі не обмежуються обороною на фронті, а після більшевицького перевороту ставлять своїм завданням урятувати Росію і від більшевізма; тов. Військового Отамана М. П. Богаєвський закликає (телеграмою до ставки) Тимчасовий Російський Уряд на Дон.

Уряд, що був захоплений більшевиками, на Дон не попав (згодом був з'явився Керенський, але, побачивши, що повітря тут для нього зле, зник), генерали ж російські шлях сюди знайшли. Той відносний, порівнюючи з російськими губерніями, лад, який заховали у себе козацькі краї, непохитність козацьких частин на фронті, відеутність серед них дезертирства і, принаймні, зовнішня дисциплінованість і лад, а також запаси природних багатств, привели російських поміркованих політичних діячів і генералів до думки подолати більшевиків і навести лад в Росії, спіраючися на козацькі частини.

«Союзъ спасенія Россіи», який заклали в жовтні місяці 1917 р. в Москві головним чином к.-д., вступає в згоду з генералом М. В. Алексєєвим (бувшим начальником штабу Верховного Головнокомандуючого, а потім де-який час і Верховним Головнокомандуючим Російською Армією) і доручає йому «дѣло спасенія Россіи», обіцяючи зного боку матеріальну й моральну підтримку. В листопаді Алексєєв прибув на Дон, де й розпочав «дѣло спасенія Россії». Трохи

згодом прибули сюди й пристали до Алексеєва генерали, що були заарештовані після корніловського виступу й сиділи в Бихові в тюрьмі (Корнілов, Денікін*), Лукомський, Романовський, Ельснер, Марков, Ерделі).

Дійсність з перших же кроків розчарувала генералів, що до можливості використати козаків. В розпорядженні Отамана Каледіна війська було дуже мало. Полки та батареї, що почали повертатися з фронту, були вже ослільки хворі большевізмом, що спіратися на них зараз — не було чого й думати, і Алексеєв приступає до організації Добровольчої Армії. Що до контингента її, то сподівалися, що до неї підуть з одного боку, найбільш здорові елементи козацтва й козацькі офіцери, що з розпуском частин, залишалися, так би мовити, без праці, а з другого — російське офіцерство і нечисленне вороже большевикам рядове вояцтво, що почали після большевицького перевороту тікати на Дон — хто, рятуючи своє життя, а хто, не бажаючи коритися большевикам.

Донська інтелігенція, особливо не козацька, була настроена дуже радикально. Почин Алексеєва вона вважала за «реакціонну затрію», чому не мало допомогло «політичне оточення» його (до котрого один час належав, між іншим, і С. Мазуренко**), яке складали переважно втікачі кадетсько-октябрістського напрямку з Петрограда й Москви (взагалі тоді Новочеркаськ став місцем осідку титулованого російського чорносотенства, що шукало захисту у «казачковъ» і «своихъ русскихъ генераловъ»), і з самого початку намагалася робити йому усякі перешкоди. Це тим легче було, що російські генерали якось не зуміли налагодити відповідних відносин з Отаманом Каледіним і його товаришем Богаєвським, хоча й бездоганними російськими патріотами, але всеж-таки козаками, які завше, як каже Б. Суворін, мають — традиціонное недовѣріе къ русскимъ «изъ Россіи»***). — Уряд же Донський, на який впливала інтелігенція, ставився до Добровольчої Армії вороже. Взагалі утворився такий стан, що Добровольчу Армію на Дону лише терпіли†).

Положення було скрутне. Писали, оголошували, розповсюджували відозви з закликами вступати до Армії, і майже ніхто не відгукнувся. Донське офіцерство в більшості вважало за краще залишитися «без праці», ніж служити не в своїх козацьких, а якихсь добровольчих частинах, куди навіть російське офіцерство, що, здавалося, мусіло б хмарою посунути, йшло щось дуже неохоче. Ще гірше було з рядовим вояцтвом, як козацьким, так і російським.

Грошей не було. Обіцяли союзники, але поки-що дали дуже мало. Вони не хотіли дурно витрачати кошти на підприємство Алексеєва,

*) Де-який час після Быхова Денікін переховувався на Кубані в. ст. Славянській і Катеринодарі, по пасу на ім'я «Домбровскаго» (див. Деникінъ, т. II, ст. 174).

**) Деникінъ. «Очерки Русской Смуты», т. II., ст. 191.

***) Б. Суворінъ. «За Родину». 1922. Париж, ст. 146.

†) Деникінъ, там же, ст. 173, 186

яке для них будо остільки варто, оскільки могло утворити новий противінімецький фронт. Вони самі ще не вирішили, хто краще це зробить, і, тримаючи зв'язок з Алексеєвим, одночасово робили заходи з'ясувати, чи не візметься за це Україна, за що вони тоді згодні були визнати її незалежність від Росії (та фактично її визнали, призначивши своїх представників при Українському Урядові: Франція — ген. Табуї, Англія — Баге); пізніше вони пропонували це й большевикам. Москва одурила й теж майже нічого не дала.

Зброї, амуніції, гармат не було.

Генерали, маючи в своїх руках «Положеніе о полевомъ управлениі войскъ», були не від того, щоб, користуючися надзвичайно широкими правами, які надає військовій владі це «Положеніе», взяти на Дону безпосередне в своє розпорядження все, що було їм потрібне, але Донський Уряд не визнавав за ними цих прав.

Зі смертю останнього Верховного Головнокомандуючого ген. Духоніна і з захопленням ставки большевиками, легальна спадкоємість військової влади увірвалася, і відродити її було нікому.

«Союзъ спасенія Россіи», що доручив ген. Алексеєву справу порятунку Росії, був партійною або, вірніше, міжпартийною організацією і ніяких прав державного характеру ні Добровольчій Армії ні її проводирям надати не міг.

Ні з самого початку ні потім ніде піяке народне зібрання, ніякий представницький орган будь-якої частини території бувшої Росії ніяким правним актом не визнали, що проводирі Добровольчої Армії мають якусь легальну не то що цивільну, а й військову владу.

Весь час Добровольча Армія була не державним організмом, а військово-політичною організацією, без власної території, без власного населення; була організацією, яка розпоряджалася лише по праву сили, також як і большевики.

В першу добу свого існування Добровольча Армія звертала увагу, головним чином, на питання військового характеру — відродження російської армії і відбудову противінімецького фронту. Питаннями політичного змісту вона цікавилася остатільки, оскільки вони торкалися питань військових — здавалось, що як почастить відродити армію, то тим самим уже наполовину, якщо не більше, буде розвязано й питання про заведення ладу в Росії. Питаннями цивільного керування майже не цікавилися тому, що з одного боку, були у гостях на Дону, де був власний незалежний від них апарат влади, а з другого — сподівалися, що як прийде слушній час, то вистачить «Положенія о полевомъ управлениі войскъ», щоб примусити всі органи цивільної влади працювати на себе.

Поки-що приходилося мовчати про будь-які претензії на зверхність над Донським Урядом і навіть коритися його приписам і виконувати їх на загальних підставах, бо не було реальної сили, якою можна було б ці вимоги підкринити. Доводиться ставати перед Донським Отаманом і Урядом в ролі прохача. Уряд не охоче де-що дав, а здебільше відмовляє.

Не залишається нічого іншого, як іти на крадіжку, на гандлювання: добровольці починають викрадати та купувати у козаків за гроши та горілку гармати, рушниці, набої*).

Приїзд ген. Корнілова з одного боку, ускладнив положення Добровольчої Армії; він же в очах революційної демократії був втіленою контр-революцією, а з другого — де в чому й допоміг. Як козакові, йому було легче, ніж іншим генералам, порозумітися з Каледіним — це раз. По-друге — серед молодого офіцерства він користувався популярністю більшою, ніж хто другий з добровольчих генералів. Не зважаючи на його ославлену контр-революційність, демократичне офіцерство не вірило в останню, покладалося на його чесність і сподівалося, що він дійсно доведе державу до Установчих Зборів. Та й для козацтва козак Корнілов був не те, що інші генерали з російських дворян, або з «кр'єпкихъ мужичковъ — собирателей земли русской».

Генерали це добре розуміли, і хоча Корнілова й не терпіли, але й від себе не пускали, хоч і рвався він в Сибір, на свою батьківщину.

Ім'я Корнілова збільшило приплів добровольців. Молодь, що в большевицькому перевороті вбачала потоптання гасла Установчих Зборів, волі народу, стала до нього приставати. Зріст армії підштовхнув і монархістів, що спочатку ховалися по кутках і не хотіли дуже рискувати. Почали її вони в більшому числі записуватися в добровольці, зосереджуючися біля «своїх» генералів, тоді як республіканська молодь гуртувалася навколо Корнілова.

Між Алексеєвим і Корніловим існувала майже отверта ворожечча**). Вона полягала не в особливостях їх вдач, як це пояснюють проводирі Добровольчої Армії, а в ріжниці їх світогляду, їх політичних ідеалів.

Перший — монархіст, другий — республіканець, перший централіст і російський націонал-шовініст, другий децентраліст і визнає право на самоозанчення, на автономію. Під натиском другого першому доводиться робити уступки й вимовляти таке, що суперечить платформі «Союза спасення Росії», яку він прийняв.

27 грудня (ст. ст.) 1917 р. проводирі Добровольчої Армії проголосують, що її завданням є:

«1. Стати проти німецько-большевицького нападу на південний схід Росії поруч з лицарським козацтвом, по першому закликі його Круга, Уряду і Військового Отамана в сильці з краями і народами Росії, що повстали проти німецько-большевицького ярма. Всі руські люди, що зібралися на півдні зо всіх країв нашої Батьківщини, будуть боронити до останньої каплі крові самостійність країв, котрі дали їм притулок і є останньою опорою російської незалежності, останньою надією на відновлення вільної Великої Росії.

2. Відбудова зруйнованої російської державності, доведення *Єдиної Росії до нових Установчих Зборів*, перед рішенням яких мусять склонитися всі класи, партії й окремі групи населення».

*) Деникинъ, там же, ст. 201—202.

**) Там же, ст. ст. 187, 188, 193, 196, 259.

А сам Кornілов, посилаючи трохи згодом своїх уповноважених до Сибіру, дав програму, підписану лише ним одним, в якій, між іншим, каже, що

...«Мир треба заключити загальний і почесний на демократичних принципах, цеб-то: з правом на самоозначення поневолених народів.

...Зірвані большевиками Установчі Збори повинні бути скликані знову.

...за окремими народами, що входять в склад Росії, визнається право на широку місцеву автономію під умовою збереження державної єдності. Польща, Україна й Фінляндія, що перетворилися в окремі національно-державні одиниці, мусять бути широкою підтримані урядом Росії в їх змаганнях до державного відродження, щоби цим ще більше скріпити вічний і неаломний союз братніх народів»*).

Революціонери Керенський, Чернов, Дан й інші, що боронили революцію від контр-революціонера Кornілова, ще й досі не дорошли до останнього пункту його програми.

Загострення відносин між проводирями відчувала вся організація і відповідно реагувала: не раз «корніловці» бували напоготові, щоб збройно боронити свого генерала від нападу «алексеєвців», і навпаки.

Надії безпосереднє поживитися Доном, як би хотілося, завели. Спроба підійти до козацтва через Південно-Східній Союз теж кінчилася нічим.

Тоді щільно беруться за Кубань і Терек. До Катеринодару приїздить ген. Ерделі з дорученням «підготувати ґрунт для включення в склад Добровольчої Армії кубанських військових частин». М. Федорів іде до Владикавказу й Катеринодару, щоб добитися для Добровольчої Армії матеріальної допомоги. Але Кубанський Уряд рішуче відмовляє, кажучи устами свого голови Бича, що «помагати Добр. Армії це значить готовувати втягнення Кубані Росією»**)

Інакше думав Кубанський Військовий Отаман Філімонов, який передав був Добровольчій Армії де-кілька гармат. Але козаки, довідавши про це, обезброяли на ст. Тимошівці офіцерський добровольчий відділ, що віз ці гармати, й останні відібрали.

Під натиском большевиків, бачучи повний розклад своїх частин, козаки котрих продавали за гроші своїх офіцерів большевикам***), Донський Уряд становиться більш прихильним і, не міняючи своєї принципової позиції — непідлегlosti Дону Добровольчій Армії, починає більше допомагати їй. Але вже ні донські урядові війська ні Добровольча Армія не в силі оборонити Дон від большевиків, і, шукаючи лише власного порятунку, вони, залишаючи Новочеркаськ і Ростов, йдуть в Задоння.

Тут вирішується питання, що робити далі. Кornілов тягне на схід, Алексеєв та Денікін на захід, бо

*) «Отчетъ о командировкѣ изъ Добр. Арміи въ Сибирь». Приложение № 2. «Архивъ русской революціи», т. IX, Берлін, 1923 р.

**) Деникінъ, там же, ст. 160, 192.

***) Деникінъ, там же, ст. 220.

«на Кубані, каже Денікін*), «ми сподівалися стрінути не тільки багато забезпечений край, але противно Дону, співчуваючий настрій, владу, що бореться, і добровольчі сили, котрі значно прибільшувалися чуткою. Нарешті, здавалося, що центр влади, котрий зберігся від захоплення большевиками — Катеринодар, давав можливість почати нову велику організаційну працю. Ухвалено було йти на Кубань».

Остання від разу причарувала добровольців, для них вона була, як каже Денікін, «землею об'єтованою».

«Кубань — наша база», мріяли генерали, «тут ми знайдемо надійну підпору. Відціля можна почати серйозну і організовану боротьбу. Нас — захожих з півночі, дивували величезні багатства її безмежних ланів, повні хлібом скирди і комори, її стада і табуни. Ситі всі — і козаки, й іногородні, і «хазяїн», і робітник. Нас прихилила до себе весела отверта вдача кубанських козаків і козачок, яким, здавалося, був таким далеким, таким чужим большевицький чад**».

Під час походу в кожній станиці Корнілов скликає збори й виступає на них з промовами, в яких зазначає, що він сам сибірський козак, що він бореться проти большевиків тому, що вони насилують волю народу, що він не є контр-революціонер, — не хто інший, а він, Корнілов, заарештував був царицю, і що його завдання — утворити можливість скликання Установчих Зборів.

Ніде козаки не чинили Добровольчій Армії опріу. Лише в станиці Березанській розагітана большевиками молодь спробувала було не пустити добровольців у станицю, та нічого з цього не вийшло, і покарана вона була своїми ж дідами та батьками, що з власної ініціативи перепороли її у станичному правлінні.

Залізна рука Корнілова стримувала добровольців; випадки насильства, грабунків траплялися надзвичайно рідко і жорстоко каралися; — розстрілювали за курку, взяту без грошей. Тому козацтво Чорноморії, куди спочатку попала Добровольча Армія, знаючи, що на чолі її стоїть козак ген. Корнілов, не розшолопавши добре, що таке уявляє собою ця Армія, гостинно, але не гублячи гідності, приймає її***).

Вороже ставилася до Добровольчої Армії біднота іногороднього населення, але побіч з козаками виявити це в гострій формі не мала сили, тим паче, що більша частина її подалася в большевицьку армію і не сиділа дома.

Цілком інше відношення, як каже Денікін†), стрінула Добровольча Армія в лінейських станицях за Кубанню, куди Корнілов звернув від Кореновської, дізнавшися про захоплення Катеринодару большевиками.

«Перший раз в козацькій станиці (Рязанській) так не затишно, прямо важко. Починаючи зі стрінувшої Корнілова з білим прапором «депутації»,

*) Та ж праця, ст. 231.

**) Там же, ст. 240.

***) Про популярність серед козацтва імені Корнілова свідчить до певної міри факт прибуття до нього, коли він був під ст. Кореновською, цілого кінного відділу з козаків ст. Брюховецької, силою біля 400 душ.

†) Там же, ст. 266.

учасники котрої все намагалися стати навколошкі, во всій станиці в відносинах до нас почувається страх і рабська догідливість».

Навряд чи можна припустити, як це де-хто робить, що Корнілов посувався по Закубанню навмани, без усякого плану й ціли. Звертаючи від Кореновської на ст. Усть-Лабинську, він мав відомості, що кубанці відійшли з Катеринодару за Кубань. На кубанські ж збройні сили добровольчі генерали покладали деякі надії, і тому треба гадати, що вони свідомо шукали їх по-за Кубанню.

Нарешті, вони їх там знайшли.

Новодмитрівська умова. Після бою 11 березня Кубанський відділ розташувався в станиці Калузькій. Тут відбулося засідання Закон. Ради, на якому Уряд висунув питання про умови об'єднання Куб. відділу з Добр. Армією. Рада одноголосно ухвалила доручити Військовому Отаманові, голові Уряду, голові Законодавчої Ради, та його товарищеві Султан-Шахим-Гірею, яко представнику черкесів, оформити згоду з Добр. Армією.

14 числа Покровський, якого Філімонов «за удачное соединение съ Арміей ген. Корнилова»*) підвищив в генерал-майори, на підставі уповноваження останнього, в супроводі начальника свого табуш Науменка, конвойної сотні й сотні черкесів, іде на побачення з Корніловим в аул Шенджій, де знаходилася тоді Добровольча Армія**).

Під час зустрічі з Корніловим й іншими генералами (присутні були — Алексеев, Денікин, Романовський, Марков, Ерделі, Гулига) Алексеев запитав Покровського, чи має він уповноваження на паговори з командуванням Добр. Армії. Одержанавши відповідь, що має, він висунув три пункти, на підставі яких мусіло відбутися з'єднання Добров. Армії з кубанцями, а саме: 1) скасування Уряду й Ради, 2) підлеглість Військового Отамана командуючому Добровольчою Армією і 3) влиття кубанських частин в Добр. Армію.

Умови, про які генерали на Дону не наспілювалися й заікнутися (там вони, навпаки, вважали своїм завданням «стати поруч з лицарським козацтвом по першому заклику його Круга, Уряду й Військового Отамана»).

Що до Корнілова, то він, зовсім не торкаючися ні Уряду, ні Отамана, ні Ради, настоював лише на цілковитій підлегlosti йому кубанських частин і влитті їх в склад Добровольчої Армії.

*) Так було сказано в наказі Отамана, який підписав також і голова Уряду. Але дійсним мотивом було те, що Покровський не хотів їхати полковником на побачення з добр. генералами, та й де-хто з проводирів вважав незручним протиставити генералам полковника в ролі командуючого кубанськими військами. Прохав Отамана за Покровського й начальник його штабу полк. Науменко.

**) Остання вже почала губити терпіння, чекаючи на поклон кубанців, і як раз того ж самого дня начальник її штабу генерал І. П. Романовський надсилає листа «Полковнику Філімонову», в якому повідомляє, що командуючий Добров. Армією «пропонує полковнику Філімонову» прибути в Шенджій. Цей лист перехопив Покровський по дорозі до Шенджія.

«Покровський», як оповідає Денікін*), «скромно, але уперто відновідав: Кубанська влада бажає мати свою власну армію, що є згідним з «конституцією Краю», кубанські добровольці поріднилися зі своїми частинами, звикли до своїх начальників, і всякі зміни можуть викликати заколот в військах. Він пропонував збереження самостійного Кубанського відділу і оперативну підлеглість його ген. Корнілову.

Алексеєв скилів. — Годі, полковнику — вибачте, не знаю, як Вас і величати. Війська тут ні при чим — ми добре знаємо, як вони ставляться до цього питання. Просто вам не хочеться поступитися своїм самолюбством. — Корнілов сказав вищаючи й різко: — одна армія й один командуючий. Іншого положення я не припускаю. Так і перекажить своєму Урядові. —

Невідомо, як би розвязалося це питання, якби доля не дала в руки добровольцям наочного аргументу на користь единого командування.

Корнілов тоді ж в Шенджії умовився з Покровським шляхом комбінованого наступу кубанців і Добр. Армії захопити ст. Новодмітровську. Кубанці чомусь не виконали своєї ролі, і добровольцям довелось самім в надзвичайно важких умовах брати станицю (ця операція відома під назвою «Ледяного Похода»).

Приклад небезпеки розрізненості дій був досить яскравий: якби більшевики розвбили були добровольців, то не врятувалися б і кубанці. До того ж і настрої в Кубанському відділі були сприяючі планам генералів. .

Солідне офіцерство ненавиділо спеченого нашвидку генерала, не вірило йому і його начальникові штаба Науменкові. Порівнюючи з чисто військового боку Покровського та Науменка з Алексеєвим, Корніловим, Марковим, Денікіним, Романовським, вони, звичайно, давали перевагу останнім і були згодні скоріше підлягати старим випробованим військовим проводирям, справжнім генералам, а не зайді, вchorашньому невідомому капітанові-літууну. Своє відношення до Покровського вони поширювали й на Уряд з Радою, які в їх очах вивели його в люде й опіралися на нього. Тай рядову масу захоплювало більше прізвисько Корнілова, ніж Покровського. Кращі елементи молоді вже розчарувалися в останньому, і його тримався лише авантюристично-бандитський гурток, якому давала простір аморальність, жадоба влади, впливу й надзвичайна жорстокість майже завше напів'янного проводиря.

Звичайно, що, маючи іншого командуючого й начальника штабу, кубанці не без успіху могли б захищати позицію лише оперативної підлегlosti, але не на Покровського ж і Науменка можна було спертися, протипоставити їх Алексеєву й Корнілову. Тому можна сказати, що коли 17 березня кубанці поїхали в Новодмітровську, де тоді вже знаходилася Добровольча Армія, умовлятися з генералами, то справа повної підлегlosti Кубанського відділу Добр. Армії була долею наперед вирішена.

Добровольчі генерали почували себе міцно, бо, як каже Денікін **),

*) Там же, ст. 273.

**) Там же, ст. 278.

«з'ясувалося, що частина Кубанського відділу «з оказією» (можливо, що з ген. Ерделі, який, коли Покровський приїхав у Шенджій, був уже там. Авт.) надіслала додожити, що вони підлягають лише Корнілову, і якщо їхнє командування і Кубанський Уряд чому небудь на це не підуть, то всі вони перейдуть до нас самовільно. Було вирішено, щоб не утворювати небезпечних прецедентів і не підривати принципів дисципліни, спонукати Кубанську владу до мирної й добровільної згоди».

«Почалися», розповідає той же Денікин, «томливі, довгі, нудні балачки, в яких одна сторона вимушена була доводити елементарні основи військової організації, друга ж в противовагу висовувала такі аргументи, як «конституція суверенної Кубані», необхідність «автономної армії», як підпори Уряду і т. д. Вони (кубанці) не добалакували ще одного свого мотива — страху перед особою Корнілова; як би в купі з Кубанським відділом він не проковтнув і їхню мрійну владу, за яку вони так ученісто трималися. Цей страх просвічував в кожному слові.

...Недоладна суперечка продовжувалася. Корнілов заявив категорично, що він не згоден командувати «автономними» арміями, і нехай в такому випадкові *вибирають другого*. Кубанський Уряд погодився, нарешті, на з'єднання армій, але устами Бича заявив, що він усувається від дальшої участі в роботі й складає з себе всяку відповідальність*).

«Корнілов скіпів, стукаючи об стіл пальцем, в надітим на нього перстнем, — його характерний рух — сказав: — ну, ні! Ви не смієте ухилятися. Ви зобов'язані робити й помагати всіма засобами командуючому армією. —

...Кубанські представники попросили дозволу перебалакати між собою. Ми вийшли в другу кімнату і, накидавши там проект умови, послали його кубанцям**).

*) Таку заяву Бич мав право скласти лише перед відповідними органами Кубанської влади, а не перед Корніловим, бо ні перед ним ні перед Добр. Армією Куб. Уряд відповідальним не був і юридично від них не залежав. Авт.

**) Автор, який заховався під псевдонімом «Нік. Туземцевъ», має в № 18 (1918 р.) «Донская Волна» цей момент трохи інакше:

«Корнілов заявив: — я влади не шукю й не хочу. Бажаєте об'єднання обох армій під моїм командуванням — чудово; а ні, так я не настоюю і зовсім відмовляюся стояти на чолі такої армії. Вибірайте, кого хочете. Після втечі з Бихова, я зібрався від'їхати до себе додому, на Сибір, і цілком усунутися від політики, але на Дону мене умовили залишитися, і я залишився. —

Звертаючися до ген. Покровського, ген. Алексеєв, що досі мовчав, сказав: — Ваша Вельможність (Ваше Превосходительство), залишіть ваше самонюбство. —

Після заяви ген. Корнілова і фрази ген. Алексеєва представник горців Султан-Шахим-Гірея заявив ген. Корнілову в імені черкесів, що черкеси всі, як один, пориваються під головне командування ген. Корнілова. Представники Куб. Уряду, беручи на увагу настрій Кубанської армії, що складалася, головним чином, з черкесів та добровольців не козаків, незадоволеної до того ж головним командуванням ген. Покровського, відчули, що у них все єдно не залишиться потрібної їм реальної сили, й погодилися на з'єднання армій під єдиним командуванням ген. Корнілова. Генерал Корнілов в свою чергу обіцяв Отаману і представникам Уряду, що зараз же після звільнення Кубані від більшевиків буде скликано Краєву Раду».

Різко кидаеться в очі ріжниця поведінки Добровольчої Армії на Дону і на Кубані. Там проводирі її не стукали на Уряд об стіл, там вони не настоювали на підлегlosti донських збройних сил їм. Чи не тому, що донські козаки були все ж-таки свої люди, яким вірили і самостійності яких не боялися, тоді як кубанці з точки погляду інтересів російської справи не зовсім були надійні. Цікава поведінка офіцерства донського й кубанського. Тоді як перше, не зважаючи на пригнічуючий авторитет добров. генералів, остильки заховував свою самостійність, що навіть в скрутному стані, коли простий розрахунок підказував

Після деяких змін умова була підписана в такій редакції:

«Протоколъ Совѣщанія.

17 марта 1918 года въ станицѣ Новодмитріевской. На совѣщаніи присутствовали: Командующій Добровольческой Арміей Генераль отъ инфanterіи Корниловъ, Генераль отъ инфanterіи Алексѣевъ, Помощникъ Командующаго Добровольческой Арміей Генераль лейтенантъ Деникинъ, генераль отъ инфanterіи Эрдели, Начальникъ Штаба Добровольческой Арміи Генераль Маіоръ Романовскій, Генераль-Лейтенантъ Гулыга, Войсковой Атаманъ Кубанского Казачьяго Войска Полковникъ А. П. Филимоновъ, Предсѣдатель Кубанской Законодательной Рады Н. С. Рябоволь, Товарищъ предсѣдателя Кубанской Законодательной Рады Султанъ Шахимъ Гирей, Предсѣдатель Кубанского Краевого Правительства Л. Л. Бичъ, Командующій Войсками Кубанского Края Генераль Маіоръ Покровскій.

Постановили:

1. Въ виду прибытія Добровольческой Арміи въ Кубанскую область и осуществленія ею тѣхъ же задачъ, которыя поставлены Кубанскому правительству отряду, для объединенія всѣхъ силъ и средствъ признается необходимымъ переходъ Кубанского правительства отряда въ полное подчиненіе Генералу Корнилову, которому предоставляется право реорганизовать отрядъ, какъ это будетъ признано необходимымъ.

2. Законодательная Рада, Войсковое Правительство и Войсковой Атаманъ продолжаютъ свою дѣятельность, всемърно содѣйствуя военнымъ мѣропріятіямъ Командующаго Арміей.

3. Командующій Войсками Кубанского Края съ его начальникомъ Штаба отзываются въ составъ Правительства для дальнѣйшаго формирования Постоянной Кубанской Арміи.

Генераль Корниловъ, Генераль Алексѣевъ, Генераль Деникинъ, Войсковой Атаманъ Полковникъ Филимоновъ. Генераль Эрдели. Ген. Маіоръ Романовскій. Ген. Маіоръ Покровскій. Г. Предсѣдатель Кубанского Правительства Бичъ. Предсѣдатель Кубанской Законодательной Рады Рябоволь, Тов. пред. Законодат. Рады Султанъ Шахимъ Гирей»*).

Безумовно, що обставини, серед яких складалася ця умова були надзвичайно важкі й фізично й морально. Гуркіт гарматних випалів, стрекотіння скорострілів — поганий акомпанімент для виконання всіх юридичних формальностей і тонкостей, але все ж-таки те повне нехтування правного боку справи, яке просвічує в кожному рядку «Протоколу», не може не зупинити на собі уваги всякого, хто серйозно зацікавився б історією взаємовідносин Добров. Армії і Кубані. Якщо це можна дарувати генералам, то ні в якім разі

корисність триматися купи з Добров Армією, не лякається перспективи залишитися без неї, (з видатних донських військових пішов з Добров. Армією, після того, як донці на чолі зі своїм походним отаманом ген. Поповим подалися на схід, лише один А. П. Богаєвський, ген. «свиты Его Величества», бувший начальник штабу походного отамана всіх козацьких військ Вел. Князя Бориса Вол.), кубанське ж запопадливо поспішає під її високу руку, хоча Кубанський відділ був і більший від Донського (в останньому було 1.500 вояків, 5 гармат і 40 скорострілів).

*) Серед кубанців весь час ходили чутки, що крім цієї писаної умови, була ще усна, якою Корнілов зобов'язався негайно після звільнення Катеринодару від большевиків, звести кубанські частини до купи в окрему Кубанську Армію, але в той час як одні діячі стверджують факт такої умови, другі заперечують.

кубанцям, серед котрих було аж три юристи: Філімонов, Бич, Султан-Шахим-Грій.

Дійсно:

1. З зовнішнього боку протокол має вигляд умови випадкових людей, які випадково зійшлися до купи. Важко сказати, що це є умова якихсь двох організацій. Стрінулися собі люди, серед яких цілком ненароком опинилися і Командуючий Добровольчою Армією, і Кубанський Військовий Отаман, і інші трохи менш значні персони, і почали складати умову. Від чиїого імені вони це робили, кого зобов'язували цією умовою — про це ні слова; лише з зазначення високих посад деяких співучасників умови (були такі, участь котрих навіть і таким шляхом не можна з'ясувати, бо за ними ніякої посади не значиться: ген. Алексеєв, ген. Ерделі, ген. Гулига; до речі, останній чомусь і не підписав протокола, поставив літеру «Г» тай зупинився) можна догадуватися, що змовлялися всі панове в імені Добров. Армії та Кубанської Народної Республіки і їх зобов'язували. Але якщо воно й так, то не зрозуміло, чому це робиться так урочисто з боку кубанців: тут і Військовий Отаман, і голова Уряду, і голова Парламенту (Зак. Ради) зі своїм товаришем, і командуючий кубанськими військами. Навіть в міжнародних трактатах така помпа не потрібна, а тут же не міжнародний трактат. Перед Кубанською Народною Республікою стоїть не держава, а приватна політично-військова організація. Кубанська тодішня конституція зовсім не вимагала участі всіх цих персон в складенні умови для того, щоб вона була дійсною. Очевидно, ця участь була обумовлена великою вагою цього акту й моменту, що викликав його, але в такому разі треба було уважніше поставитися не тільки до зовнішньої форми його, але й до змісту.

2. З боку змісту протокол також — акт далеко не бездоганий.

Які права й обов'язки поклали на себе цією умовою обидві сторони її?

Кубанці свою військову силу (вона іменується не армією, а «Кубанським відділом») віддали в повне розпорядження ген. Корнілова, не зазначаючи, на який час, для чого саме. Для чого Корнілов мав право вживати Кубанський відділ, і коли це право кінчалося — ні одного слова.

Законодавча Рада, Військовий (навіть не Краєвий) Уряд і Військовий Отаман зобов'язалися всякими способами допомагати військовим заходам Командуючого Армією, цебто, виконувати все, що буде вимагати для війни останній. Якщо є сумнів, чи мали право голова Уряду і Отаман брати на себе такі зобов'язання, то зобов'язувати на це парламент (Зак. Рад) навіть вкupі з головою його й товаришем, вони вже не мали абсолютно ніякого права. Та вони репрезентували все ж-таки державу — Кубанську Народну Республіку, а не якесь повітове чи губерніяльне земство, що «всемърно должно содѣйствовать всѣмъ дѣйствіямъ военныхъ и гражданскихъ правительственныхъ властей». А генерали, здається, й дійсно тракту-

вали їх по їх функціям в такому розумінні: Філімонов — губернатор, чи повітовий справник, Бич — голова губерніяльної чи повітової земської управи, Рябовол — щось подібне до маршалка дворянства, що головує на земських зібраниях, Рада — земське зібрання.

В цілій умові немає піяного натяку на визнання панами генералами Кубані, хоча би de facto не то що суверенною державою, а навіть автономним краєм.

Пунктом З умови кубанці ніби-то застерегли за собою право формування своєї постійної армії. Але це право було простим згуком при необмеженному обов'язку «всемърно содѣствовать необходимымъ военнымъ мѣропріятіямъ Командующаго Арміей». І дійсно, як каже Деніkin (там же, ст. 279), воно могло бути лише моральним задоволенням для Покровського. Кожну новою зформовану частину Армії Корнілов міг потребувати в своє розпорядження для вжитку на фронті, і Кубанці не мали права відмовити в такій передачі; теж саме що до амуніції, зброї і взагалі всього, що потрібне для утворення армії.

Які права й обов'язки поклав на себе Командуючий Добровольчою Армією?

Одно, але необмежене право, право повного розпорядження військовими силами Кубані і всіма її засобами, потрібними для «военныхъ мѣропріятій», і *ні одного обов'язку*.

Це цілком зрозуміло, якщо придивитися до того, як ставилася Добров. Армія до Кубані. Остання — щось значно менше від першої, щось підлегле їй. Тільки поки вони були в роз'єднанні, могла існувати якась самостійність Кубані. З прибутиям Добров. Армії на її територію, вона цілком підлягає їй. Ніяких самостійних власних завдань вона не має, вона мусить іти слідком зо Добров. Армією, злити з нею до купи свої сили й засоби.

Дійсно, як мотивується перехід кубанських збройних сил в цілковиту підлеглість Корнілову? «Въ виду прибытія Добров. Армії въ Кубанскую область и осуществленія ею тѣхъ же задачъ, которыя поставлены Кубанскому правительльному отряду» (які «задачи» ставила собі Добров. Армія, про це мова була вище; в кожному разі, вони суперечили головному рішенню Зак. Ради — про незалежність Кубані) — так каже 1 п. умови (очевидно, що генерали рівняли завдання кубанського війська на завдання Добров. Армії, а не навпаки, і не припускали, щоб таким завданням могла бути боротьба лише за Кубань). Так міг починатися тільки наказ новоприбувшого в «мятежную губернію» на чолі карного війська генерал-губернатора з надзвичайними уповноваженнями, в губернію, де місцевий губернатор, не маючи звязку з центром, вимушений був обставинами тимчасово поширити свою компетенцію, спираючися на «местные благонадежные элементы».

Цією умовою було покладено початок новому «поглощеню Кубани Росією» — тому, чого боявся Л. Л. Бич, коли відмовляв М. Федоріву в підтримці Добров. Армії. Мабуть, він таке значіння цього

акту зрозумів, про що свідчить його сироба усунутися геть від керування Урядом. Такого кроку вимагала, принаймні, послідовність. Але нарешті, він його не зробив. Чому саме? — Про це можна лише гадати. Важко припустити, що тільки тому, що злякався генеральського стукання об стіл.

Генерал Деніkin особливу вагу надав останнім рядкам п. 3 умови, кажучи, що вони «потім утворили великі ускладнення у взаємовідносинах головного командування й Кубані» (там же, ст. 279). Дійсно, в тій суперечці, яка згодом повстала між ними з приводу вимоги Кубані мати свою армію, кубанці обґрунттовували своє право на неї цими рядками. Оскільки такі суперечки розвязуються не реальним відношенням сил, а папірцями, можна лише пожалкувати, що кубанські політики не простудіювали, як слід, «Протоколу» й не вибрали кращої позиції.

Беручи на увагу зовнішню форму протоколу, відсутність зазначення, що добровольчі генерали вступають в згоду з кубанцями в імені Добров. Армії, і залишаючися на ґрунті буквального розуміння умови, треба признати, що контрагентом Кубані була не Добров. Армія, а ген. Корнілов. На підставі 1 п. умови Кубанський відділ підлягає не командуванню Добров. Армії, а ген. Корнілову. Хоча в п. 2 говориться про обов'язок Ради, Отамана й Уряду «содійствовать военнымъ мѣропріятіямъ Командующаго Арміей», але це справи не міняє, бо цей пункт самостійного значіння не має і обумовлюється п. 1, в якому полягає центр ваги всієї умови. Слова «Командующему Арміей», будучи тодішньою прикметою Корнілова, вжиті, очевидно, щоб уникнути тавтології*), і означають не взагалі всякого командуючого Добр. Армію, а лише тодішнього — цеб-то, ген. Корнілова. Участь в умові інших генералів при тій формі, яка була їй надана, формально ніякого значіння не має. Вони брали участь в розмові, вони навіть підписали протокола, але кубанське військо стало підлеглим не їм, не Добр. Армії, не її Командуючому, як інституту, а персонально ген. Корнілову. Умова ця мала для Кубані відносно контрагента її чисто персональний характер, і без спеціальної згоди Кубані ніякої зміни в особі контрагента відбутися не могло. Генерал Корнілов по своїй волі не міг нікому передати прав, які давала йому ця умова відносно кубанців; також не могли ці права перейти до кого-небудь другого і як спадщина після його смерті. Зі смерттю його Кубань робилася цілком вільною від усіх обов'язків, що покладала на себе Новодмітровською умовою, і на підставі її ні Алексеєв, ні Деніkin, ні хто інший не мали ніякого юридичного права вимагати від неї будь-чого для Добр. Армії, бо відносно неї вона ніяких обов'язків на себе не покладала, і відносини її до останньої були цілком лише фактичними.

Смерть ген. Корнілова і залишення Урядом Кубані. Зливши до купи обидва відділи (в момент об'єднання у Добров. Армії було

*) Повторення одного й того ж слова

2.770 вояків, а у кубанців — 3.150), переформувавши їх, Корнілов, значно підсилив кубянцями, особливо їх кіннотою, якої брачувало весь час Добров. Армії, рушив з Новодмітровської далі під Катеринодар.

Покровський ніякої частини в командування не одержав, йому залишили лише начальника штабу полк. Науменка та конвой, з якими він і плектався в обозі. Мабуть цей саме конвой і обернувся у ген. Денікина в «радянський» відділ в 160 здорових молодих кіннотчиків на прекрасних конях, що їздив в обозі навіть тоді, коли в бій шли ранені і тим викликав ворожнечу до Куб. Уряду і Ради*). В дійсності такого радянського відділу не було зовсім. Члени Ради і Уряду складали групу не більше як душ 50—60. Люди вони були ріжного віку, ріжного стану здоровля, ріжних професій, їздили на конях ріжної якості, уявляючи собою взагалі те, що наспішкувато звуться «сборною командою», і крім того, завше попереду обозу. Ніякими привілеями і пільгами члени Ради на поході не користувалися й були на рівні з «нижнimi чинами», разом з ними й голодали й холодали, самі й за кіньми своїми доглядали. Конвой же Покровського на чолі з ним і Науменком дійсно їздив в обозі біля коляски з кубанською отаманшою**).

Переправа через Кубань біля ст. Єлизаветівської повернула Добров. Армію в гостинну Чорноморію. Станиця привітно стрінула свій Уряд і його «союзника» і бездоганно виконала наказ своєї влади про мобілізацію.

Від Єлизаветівської станиці Корнілов повернув на Катеринодар, і почався чотирьохденний бій з-за нього.

В штабі Добров. Армії панувала така упевненість в успіхі, що вже в перший день бою (27 березня) намічені були відповідні заходи для негайного переведення їх в життя після захоплення Кубанської столиці. «Союзник» рішив, що до змінення військового положення «відновляти Кубанську владу не слід». А мабуть для того, щоб уникнути цього й після «zmінення військового положення», зі штабу армії було наказано, щоб на чолі атакуючих рушили вперед Уряд і Рада (неймовірно, але це — один тільки з фактів, котрими багата історія Добров. Армії). Владу в Катеринодарі мусів обняти ген. Денікін, якого було призначено генерал-губернатором.

Оскільки відомо, Куб. Уряд проти цього не протестував. Лише,

*) Там же, ст. 315.

**) Що до обозних справ, то ген. Денікін міг би бути краще поінформований в них, бо, з одного боку, до бою під Катеринодаром він сам належав більше до обозян, а з другого — був помішником командуючого, — не то що в Кубанському відділі, а й в Добр. Армії мало хто знат про це, і фронтовики не бачили його до самої ст. Успенської. Очевидно, в фронтових і організаційних справах він великої участі не брав, про що свідчать і ті помилки, які він робить, як тільки торкається в своїй книжці цих справ. Наприклад, він не вірно зазначає склад сил в бою під Катеринодаром. В супереч його твердженню (т. II, ст. 290) ніякої батареї полк. Третякова не було — її розформували ще в Новодмітровській.

коли Денікін звернувся до нього з проханням «дати йому в допомогу досвідчених громадських діячів, йому було вказано на вигнаного зі служби старорежимного поліцеймейстера, що ховався в обозі, та на Кубанську розвідку. Яку ще іншу відповідь можна було дати новоспеченому генерал-губернаторові, що бажав здивувати кубанців своїм лібералізмом, Та тільки ліберальний генерал не розкоштував солі кубанської відповіді.

Спочатку бій ішов для Добров. Армії кубанців успішно. Передові відділи їх вдерлися були уже в місто (29 березня ген. Казанович був на Сінній площі), які большевики почали евакувати. Але до останніх наспіла підмога з Сорокиним на чолі, в окопах опинилася не розбещена салдатня, а мобілізовані большевиками пластунські батальони, о непохитність яких розбилися всі шалені атаки країцьких частин Добров. Армії. Тай сили, порівнюючи, були дуже не рівні. Корнілов міг ввести в бій 4—5 тисяч душ, тоді як у ворога були десятки тисяч люду з десятками гармат, що ураганним вогнем заливали атакуючих. Бій набрав затяжного характеру, і атакуючі почали знесилюватися; Корнілов за всяку ціну хотів здобути Катеринодар і вів його далі. Але 31 березня вранці його було вбито. В командування Добр. Армією вступив ген. Денікін, який того ж дня наказав відступати.

Смерть Корнілова відчулася Армією від разу й викликала в її житті зміни. Досі вся Армія під час походу щодня бачила свого Командуючого. Корнілов перший виходив з кожного перестанку, пропускав мимо себе всю Армію, потім верхи обгоняв її, злавив з коня і з ціпком у руці йшов на чолі її до слідуючого перестанку. Тут також знову пропускав її й останнім йшов відпочивати не в кращу хату, а в ту, яка залишалася вільною. До самого Катеринодару, в яких би тяжких умовах не доводилося бути Добр. Армії, він ніде не залишив ні одного раненого ні одного хворого.

Починаючи від Катеринодару, Армія свого Командуючого вже не бачить. Помітна була його присутність лише на перестанках, де в першу чергу займалися під ставку й її охорону країці хати.

Почали кидати також і ранених. Денікін каже, що в ст. Єлизаветівській їх кинуто було через недостачу підвод, і що про це, він дізвався лише на поході. Для Корнілова останнє було абсолютно неможливе, а про недостачу підвод в данному разі навіть дивно казати: коли їх вистачало в Закубанні серед невеличкіх бідних аулів, то як же їх могло не вистачити в великий, багатій Єлизаветівській, де під боком була й друга не мала станиця Мар'янська, та крім того, на цегельнях Катеринодару було захоплено чимало волів з гарбами?

Річ в тім, що генералів охопила паніка, і вони думали про те, як би самим з вірним офіцерством врятуватися (лише один Марков не губив духу й скрізь, де загрожувала небезпека, був напереді). Від Катеринодару просто тікали з усієї сили: зупинилися на відпочинок лише через 50 верст в невеличкій німецькій колонії Гнодау. Тільки тут довідалися ширші кола Армії про смерть Корнілова, про те,

що його заступив Деніkin, про залишення ранених в Елизаветівській.

Паніка почала поширюватися. Прізвисько нового Командуючого не викликало такого довір'я, як ім'я Корнілова, і не заспокоювало. Під час походу ніхто про його не згадував. Знали Кутепова, Маркова, Гершельмана, Богаєвського, Нежінцова; про нього ж не чути було. Мало де-хто знов, що ідуний в обозі товстий штатський в сірій шапці*), типовий буржуй, яких чимало пленталося за Армією, рятуючи своє життя, — це помішник Командуючого, ген. Деніkin.

В повітрі було гасло: рятуйся, хто може; і окремі персони й цілі групи рішають відірватися від Армії, залишилися, розпорощитися. «Ставка» (досі цього терміну не було; казали: «Корнілов», «Верховний», «Командуючий») лаштується до дальшої втечі, переформовує частини (при цьому нищить усю кубанську артилерію, залишаючи добровольчу), нашивидку ховає Корнілова. Ген. Деніkin дає наказ кубанському полковникові Султан-Келеч-Гірею за всяку ціну, хоча б загинути до одного, прикрити своїм відділом, в склад якого входили черкеси й козаки, Добров. Армію й врятувати її від загибелі, й вирушувє далі.

Султан-Келеч-Гірею пощастило без великих втрат (загубивши лише де-кілька чоловік та одну гармату, що під командою донця осуала, М. І. Золотарьова, теж була призначена на загибель) звернути на дс-який час увагу большевиків на себе й дати можливість Добр. Армії спокіно дійти до ст. Медведівської. Тут, дякуючи розпорядливості й особистій відвазі ген. Маркова та влучному пострілу з гармати наводчика I батареї капітана Атрилер. Академії М. А. Шаколі**), Добр. Армія без втрат прорвалася через залізницю та ще захопила й набої.

В ст. Дядьківській вже отверто залишають ранених з медичним персоналом і грішми під опіку звільненого закладника большевика Лиманського, що дав слово чести боронити їх від розстрілу (він совісно виконав слово, що не перешкодило Добр. Армії, повернувшись до Катеринодару, заарештувати і держати його в тюрмі весь час аж до евакуації). І далі, де тільки було відповідне помешкання, також залишали ранених. Це дуже вражало «фронтову» Армію, яка казала, що «хтось» лише рятується її життям. Ранять тебе, й будеш покинутий в першій станиці, як зайвий тягар — робилися гірькі порівняння з тим, що було при Корнілові, коли люди не боялися бою, рани, бо знали, що їх не кинуть свої, а візьмуть з собою.

*) Свій глибоко штатський вигляд в поході Деніkin пояснює тим, що його військове вірання захопили большевики в Батайську, куди він був надіслав його з іншими речами ще раніше, коли гадали відходити від Ростова вздовж залізниці (т. II, ст. 229). Але Батайськ большевики захопили I/II, а Ростов залишила Добр. Армія 9/II (там же, ст. 222). Таким чином, якби Деніkin дуже хотів бути під час походу в військовому одязі, то мав досить часу, щоб набути його чи-то в Ростові чи в Новочеркаську.

**) Ген. Деніkin цілком безпідставно приписує це полк. Міончинському (т. II, ст. 308)

Ваагалі безлична ставка не в силі була утримати попередній настрій і лад. Уже в цей час почали висовуватися назверх перші ознаки однієї з тих хвороб, що загубили Добров. Армію — мародерства. Виникла, так звана, «молочна кавалерія»; людям мало було тієї гостинності, що стрівали по станицях, і от почали складатися з тих, що не числилися ні в якій військовій частині, цілі загони, котрі власкують в придорожні хутора спочатку напитися дурно молока, поїсти кисляку та пиріжків, а потім і «виміняти» коняку. Марков, що жив в гущині Армії, а не в «ставці», йшов з нею й пропускав її, як раніш Корнілов, намагався навести лад, та один не міг нічого зробити.

Починаючи від Дядьківської, щоб швидче рухатися, піхоту посадили на підводи (брали головним чином у іногородніх, бо вони всі були большевиками в очах і Денікина й Куб. Уряду; коли на слідуючому перестанку знаходили зміну, то відпускали, а ні, то гнали й далі). За 9 днів від Катеринодару до ст. Іллінської, де був перший 2 денній спочинок, пройшли 220 верст.

Під час цього походу Добров. Армія утримувалася, головним чином, коштом Кубан. Уряду. Він підкріпив 1 мільйоном карбованців казну Алексєєва, що розтала за час походу, і добровольці почали одержувати кубанське срібло; за сіно, зерно, коней вони розплачувалися з станицями й господарями реквізіційними квитками Куб. Уряду (Денікин це називав: «т р о х и допомогли»)*). Допомогав Уряд і людьми, переводячи по дорозі по станицях мобілізацію козаків.

«Між Кубанською владою», як свідчить ген. Денікин**), «установилися відносини сухі, але цілком коректні. Отаман, Уряд і Рада ні разу не зробили спроби порушити прерогативи командування».

В ст. Іллінській були одержані вісті про спроби повстання козаків в Лабинському повіті. Уряд звернувся до Денікина з проханням зорганізувати відділ, який був би ядром для повстанців. Денікин був виділив в розпорядження Покровського де-кілька сотень козаків і черкесів, але вони не захотіли йти за Покровським даліше ст. Росшеватської.

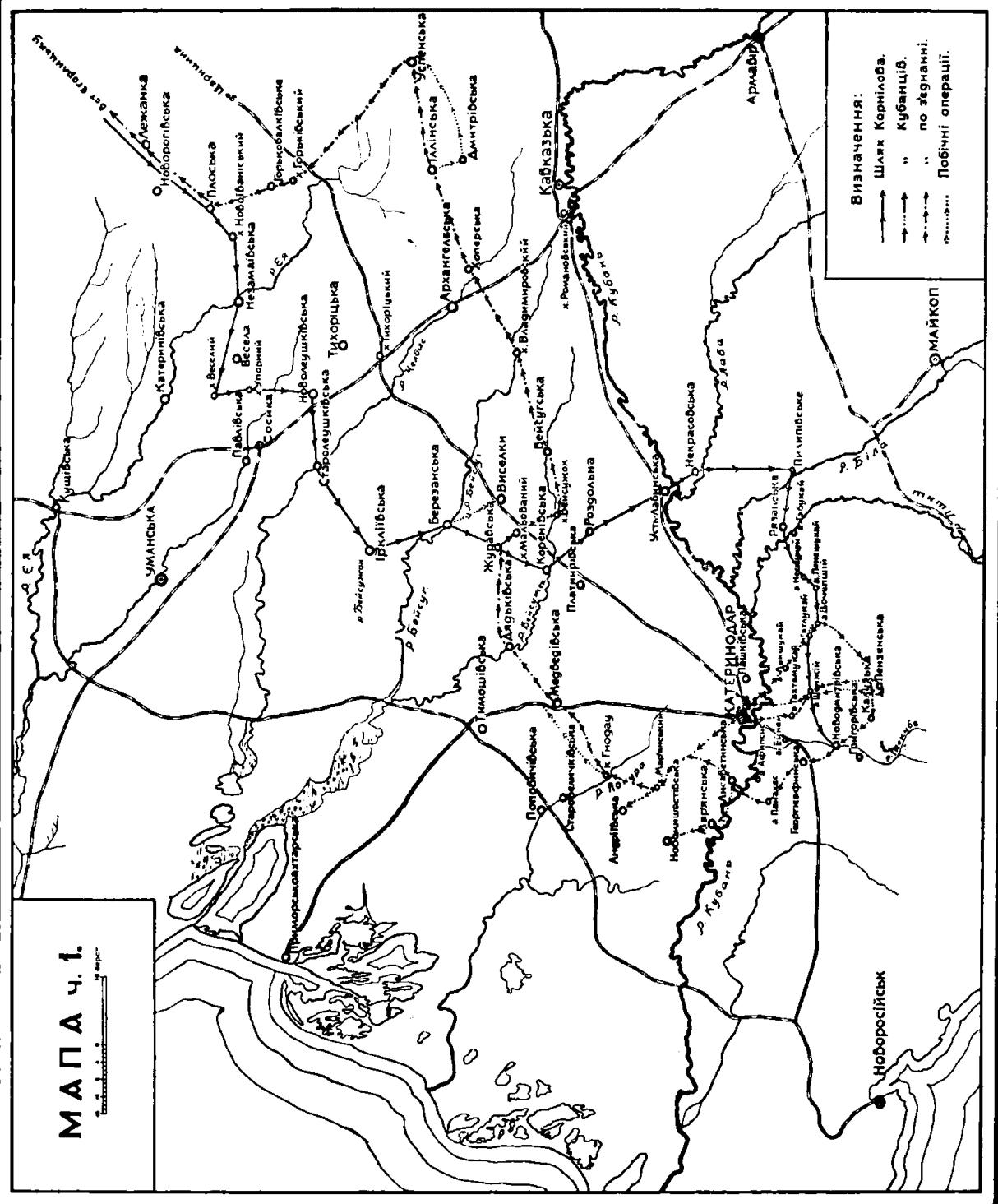
Сюди ж, в ст. Іллінську, прибули донці, які привезли перші вісті про повстання на Дону й просили допомоги. Денікин, відправивши на Дон для розвідки полк. Барцевіча, переводить Армію в ст. Успенську. Тут вперше новий Командуючий знайомиться з Армією, показується їй. Під час параду він виголосив промову, зміст якої свідчив про те, що попередні демократичні гасла Добров. Армії поховано вкupi з Корніловим, що тепер не то що можна голосно балакати про те, про що при Корнілові краще було мовчати, а навіть тільки про це й слід говорити.

Повернувшись з Дону, полк. Барцевіч ствердив факт великого протиболішевицького руху на Дону, і проводирі Добр. Армії ви-

*) Там же, ст. 315.

**) Там же, ст. 315.

МАПА ч. 1.

рішують податися туди. Денікин повідомляє про це представників кубанців, котрі, як він каже, вислухали це «з сумом, але без протесту» і висловили побоювання, як би вихід з Кубані «не викликав залишення рядів Армії кубанськими козаками й черкесами»...

...«Заспокоєння серед кубанців», оповідає Денікин, «внесла моя заява: Кубані я не кину; військово-політична обстанова уявляється мені в такому вигляді, що армія в більшій час буде зосереджена безпосередньо поблизу від Кубані і, виконуючи загально-російське завдання, при першій можливості подасть збройну допомогу для звільнення Кубані*).

З Успенської Армії манівцями перейшла на Дон в ст. Єгорлицьку. Тут Денікин знайомить старших начальників з своєю першою політичною відоовою, яка лише розвиває думки, що були висловлені в промові в ст. Успенській.

Про Установчі Збори згадується, як про попереднє минуле, завдання Доб. Армії. Зараз перед Добров. Армією стоїть «боротьба за цілість розрівненої, урізаної, приниженої Росії, боротьба за російську культуру»**).

Цю відоову надрукувала походна друкарня Кубанського Уряду, а штаб Армії, розповсюдивши в околицях, надіслав в великій кількості в Київ, Ростов, Москву.

Тим, хто проголошував Кубань незалежною Кубанською Республікою, хто голосував за федерацію з Україною, життя яскраво показало під час подорожі від Новодмітровської до Успенської, з ким вони злигалися; але замісць того, щоб обрізати полі та тікати геть, вони попленталися любісенько собі вкупі на Дон, щоб там ще міцніше прикувати Кубань до Московського воза. —

IV.

Кубань під владою большевиків.

«Северо-Кавказская Советская Федеративная Социалистическая Республика». Захопивши Північний Кавказ, большевики в справі адміністраційного устрою спочатку не виходили по-за межі старого адміністраційного поділу і обмежилися лише приєднанням до Кубані Чорноморської губернії.

Кубанню правив свій «совдеп» і свій ісполком» і досить незалежно від центральної радянської влади, чому сприяли відсутність ладу в центрі і погане сполучення з ним.

За цієї доби головну роль на Кубані відогравали: Ян Полуян, Вігрянов, Олена Полуян (жінка одного з братів Яна Полуяна, вчителька), Баян Мальцев (студент І курсу), Марочкин (робітник), Дунін (лікарь), Гуменний (фершал, бувший член Військового Правительства), Чорний (студент), Сорокин, Автономов (за виключенням останнього — донського козака, все кубанці — або козаки або городовики).

*) Там же, ст. 321.

**) Там же, ст. 342.

Трохи згодом Кубань злилася до купи з Ставропольщиною і Терціною в Північно-Кавказьку Радянську Федерацівну Соціалістичну Республіку, столицею якої було проголошено Катеринодар.

Поволі місцевий керуючий большевицький елемент починає губити свій вплив і значення, і наперед висовуються нові люди, чужі не тільки Кубані, але й взагалі Північному Кавказові. Нарешті, вся цивільна влада опинилася в руках «пятерки»: Рубін (парикмахер з Керчі), Рожанський (студент з Ростову), Крайній, Дунаєвський (студент — син катеринодарського годинникаря й лихваря), Патнікер. В військових справах, oprіч Сорокина, з яким, де-який час, змагався за владу Автономов, почали відогравати поважну роль: Калнін (латиш, підполковник), — начальником штабу у нього був донський козак, офіцер ген. штабу Балабін, військовий комісар Сілічов (морський офіцер, комуніст), «военрук» Сосновський (генерал ген-штабу).

Большевицькі реформи. Все своє державне й адміністраційне будівництво большевики обмежили майже виключно скасуванням органів міського й станичного самоврядування (де-не-де попалили при цьому станичні архіви) та судових установ і утворенням совдепів, ісполкомів, комісаріятів, ріжних трибуналів, народніх судів. Проте, що до судових установ, то за виключенням утворення трибуналів, котрі розглядали політичні справи, все новаторство відносно цих установ, особливо що до станичних судів, взагалі не пішло далі зміни назви, іноді персонального складу та поширення компетенції; при цьому ніякої однomanітності у всіх цих реформах не було. Принцип — «вся влада на місцях», панував тоді скрізь, і кожне місце розвязувало всі питання більш-менш самостійно, не дуже звертаючи увагу на інструкції й вказівки центру. Цілий ряд установ: Казенна Палата, Акцизна Управа і т. д. функціонували по-старому; тільки для догляду большевики понасажали скрізь своїх комісарів та по-закладали з нижчих урядовців комітети «внутрішнього розпорядку».

Звичайно, перейшли до нового стилю, ввели цивільне подружжя, проголосили скасування власності на землю, на фабрики, заводи, будинки; націоналізували банки, почали балакати про єдину трудову школу, — але це все було до певної міри більше декларацією. До реального переведення в життя проголошених соціальніх реформ, до здійснення соціалізації й націоналізації також, як і до повної перебудови державно-адміністраційного апарату большевики не встигли дійти. Та й всю увагу свою вони мусіли звертати, головним чином, на збройну боротьбу з одного боку, проти Добр. Армії та німців, а з другого, — проти місцевих повстань, що незабаром почали виникати в ріжних кутках Краю.

Реальні сили большевиків на Кубані. На Кубані, як і скрізь, де опанував большевізм, опинилося у влади й стало командувати, за рідкими винятками, все, що було найгіршого в громадянстві, підтримуючи тих, хто витяг його з низів суспільства на поверх життя.

Фактично сила большевиків на місцях полягала в злочинцях, котрих в свій час випустила на волю з каторги й тюрьми безглузда амністія Керенського, та в голоті як козацькій, так і городовицькій (остання була репрезентована, головним чином, захожим ремісником-росіянином), якій нічого було губити, і яку большевики привабили до себе щедрими обіцянками.

Але були ще сили, які тимчасово йшли за большевиками:

1. Хвилі салдатні кавказького фронту, що перекочувалися через Кубань на північ. Рязанський «Ванюха», Пензенський «Пятруха», поспішаючи в більшості на батьківщину, затримувалися на Кубані тимчасово лише для того, щоб вернутися додому не з порожньою кишенею;

2. Іногородні, яких штовхнули в бік большевиків не так злідні, як гіркі спомини про утиски й кривди, що раніш чинили їм козаки, та нерозумна політика ура-козацьких проводирів, що, беручи владу в свої руки, не зуміли чи не захотіли злити до купи все населення Краю;

3. Козаки, які гадали, стаючи на бік большевиків, вислужити тим собі збереження свого добробуту;

4. Люде, що їх самолюбство та честолюбство не раз боляче ображали ще при старому режимові чи представники влади чи середовище. Тимчасовий Уряд їх не задовольнив, і вони шукали тепер у большевиків визнання і своїх талантів і близкуючої кар'єри (яскравий приклад — Сорокин, до якого з погордою ставилося офіцерство, пам'ятаючи, що він в минулому фершал і офіцером став лише під час війни).

Нейтральні й протибольшевицькі сили. Нарешті, було багато, особливо серед козацтва, такого елементу, який тримався нейтрально.

В супереч цьому рішуче були настроєні проти большевиків заможні елементи городовицтва. Вони гадали, що большевики або не зачеплять дуже козаків, поважаючи в них органіовану військову силу, або, якщо вже нові господарі й дошкулять козакам, то останні зуміють відбитися від них. Тоді як вони, городовики, без усякої не то що військової, а навіть і громадської організації, мусять стати в першу чергу здобиччю «товаришів». Ці городовики також, як і заможні козаки, особливо старшого віку, осуджували нейтралітет, але й ті й другі відчували себе безсилими й лише прислухалися до чуток про Добр. Армію, яка на чолі з відомими генералами ніби весь час б'є скрізь большевиків, про яких оповідали ріжні страхіття, в той час як серед тих, хто називав останніх не інакше, як «наші» («ось наші прийдуть»), розказували ще страшніші речі, про «кадетів», яким народня фантазія надала нелюдські риси якихсь пешиголовців.

Розчарування в большевізмі й зріст протибольшевицьких настроїв. Але дуже швидко після опанування большевиками Кубанню ця картина поділу її населення в своєму відношенню до них почала змінюватися.

Уже перші дні господарювання нової влади в Катеринодарі викликали сум і жах не лише в столиці Краю. Протягом першого тижня салдатня зарубала й розстріляла на вокзалі по-над 300 душ людей ріжного стану. Тут були і буржуї, і пролетарії, і козаки, і городовики, і праві, і ліві, і військові, і цивільні, і катеринодарці, і станичники. Людей хапали на вулицях і в помешканнях на підставі вказівок особистих ворогів чи випадкового підозріння в контрреволюційності й нищили без усякого суду.

Дальший розвиток подій став все більш і більш розчаровувати в большевиках тих, хто був спочатку вважав їх за «своїх» і озаблювати нейтральних.

Те зрівняння, яким туманили голови слухачам большевицькі агіатори, почало проповідувати в першу чергу козаків. Виявилося, що буржуїв на Кубані не так уже багато, щоб можна було задовільнити їх ощастливити їх коштом усю голоту. За буржуями прийшла черга просто пересічного по добробуту мешканця, і цим мешканцем опинився насамперед козак.

З огляду на те, що з одного боку у всіх органах радянської влади переважаючу роль відігравали іногородні, як свої кубанські, так і захожі, а з другого — що нова влада дивилася на козацтво, як на контр-революційну силу, ворожу і політично й соціально городовикам, увесь тягар, уваги цієї влади до заможного чоловіка ліг, головним чином на козаків: в рівних умовах козакові приходилося гірше, ніж городовикові. Особливо не соромилися захожі елементи; вони невпинно грабували козаків і знущалися з них. З часом приплив цього елементу з кавказького фронту припинився; частина подалася геть додому, частина загинула в боях з кубанцями і Добр. Армією, але натомісъ з'явилися нові зайди — частини большевицької армії, що під натиском німців відійшли з України через Дон на Кубань. На Україні вони не встигли, як слід, попанувати й пограбувати й тепер надолужали тут.

Козацтву в масі большевицькі обіцянки ніякої користі не дали. В наслідок нового ладу воно програло. Виграла лише незначна частина його, яка, з тих або інших причин, опинилася нижче пересічного рівня заможності; вона взяла участь в «грабіжці награбованого», і їй де-що перепало.

Завели також і обіцянки миру. На маючи надії подолати Добр. Армію силами однієї салдатні, большевики почали мобілізувати козаків. Спочатку останні не дуже упіралися: ім казали, що треба лише зробити останнє зусилля — вигнати з Кубані або знищити «кадетів», які не дають спокою Краєві, і тоді «по домамъ». Козаки вірили, бились проти «кадетів» і, траплялося, рятували ситуацію (як це сталося в кінці березня під Катеринодаром). Знищити «кадетів» не довелося: вони подалися на Дон, але тут утворився новий фронт — німецький. Треба було захищати Північно-Кавказьку Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку від нового ворога, що, захопивши Ро-

стов н/Дону, посувався далі на південь; і козаків не тільки не розпускають, а навпаки, поширяють мобілізацію.

Повстання проти більшевиків. Козаки билися, а тим часом дома, по станицях, їх майно грабували, ділили «товариші». Рідних, близьких людей без суда, або хоч і по суду але такому дивовижному, незвичному, що його й за суд ніхто не вважав, кидали в тюрми, вішали, розстрілювали. Якоюсь чудною стала й військова служба. Попереднього ладу не було. Раніш козак знат, кого слухати; знат, якого наказу можна чекати від начальства, і як його виконати. Тепер же ніхто нічого докладно не знат. Козаків смикали на всі боки; ім не вірили, їх боялися і в той же час не могли від них відмовитися, обійтися без їх допомоги. Начальство давало иноді разом по де-кілька наказів, часто-густо цілком противідповідних, погрожувало страшними карами за невиконання їх, і само не знато, як саме можна виконати.

Козаки почали ухилятися від такої служби в таких умовах. Це викликало з боку місцевої більшевицької влади вибух лютості проти козацтва, і на нього посыпалися масові репресії — конфіскації, реквізіції, контрибуції, розстріли непокірних — і старих, і молодих, і чоловіків, і жінок, а иноді й дітей.

Козацтво почало ворохобитися: по станицях вибухають повстання, які більшевики жорстоко здавлюють. Схаменулися й городовики, особливо середняки, і якщо де-хто з них і далі тримався більшевиків, то більш з остраху козацької помсти за все, що натворили чи при їх участі, чи без неї, «товариші». Заможні ж городовики, ті прямо стали приставати до протестантів проти більшевицького ладу.

З місцевих елементів вірними більшевикам залишилися:

1. голота, що брала діяльну участь в «эрівнянні»;
2. незначна частина молоді, що ідейно підтримувала більшевізм;

3. бездомні й безродні, для котрих війна стала ремеслом, а умови служби в більшевицькій армії, з її тодішньою дисципліною й відносинами, приваблювали давно забутими пахощами буйного козацького гультайства;

4. земляки главкома Сорокина, що були під впливом його успіху й кар'єри.

Але вкупі з частинами, що залишилися від Кавказької Армії, і з тими, що прийшли з України, збройні сили більшевиків на Північному Кавказі складали майже стотисячну масу, більша частина якої знаходилася на території Кубані.

Без об'єднаного, керуючого центру, без допомоги зовні місцеві повстання ні до чого доброго не доводили, викликаючи з боку більшевиків лише карні експедиції та обезброєння, а разом і грабіжку, головним чином, козацького населення, як більш непевного елементу (були випадки, коли у козачок відбірали великі ножі, кажучи, що в козацьких руках і вони небезпечні). Ці експедиції, під час яких часто-густо терпіли люде цілком невинні й ні до чого непричेतні,

лише поглублювали ненависть козацтва до нової влади і її агентів та прихильників, а обезброяння дратувало й ображало. Одібрані шаблі, кінжали «товариші» чипляли на себе й хвасталися ними перед їх же власниками, викликаючи серед них гнів і жадобу помсти*).

Повстання вибухали не одночасно без усякого звязку між собою й мали чисто місцевий характер. Повстанцям не вдавалося ні зорганізувати значних сил, ні захопити й звільнити від большевиків більш-менш значний район. Так наприклад — виступи відділу А. Г. Шкури**) за весь час до приходу Добр. Армії не виходили за межі партизанських наскоків.

Зовсім іншого характеру були набрали події на Таманському півострові. Коли в квітні вибухло там повстання, то проводирі його зараз же нав'язали зносини з німцями, що були в Керчі, і одержали від них де-кілька гармат з відповідною кількістю набоїв. Крім того, німецьке командування дозволило тим своїм людям, які того забажають, піти на Тамань воювати з большевиками. Спочатку у повстанців діло йшло гаразд. Але потім, скупчивши значні сили раніш, ніж повстанці добре зорганізувалися й захопили проходи на півостров, большевики перейшли до наступу й відсунули їх майже до самої Таманської станиці. Тоді козаки попросили у німців допомоги живою силою. Ті згодилися, висадили десант і протягом кількох днів звільнили увесь Таманський півостров. Але далі не пішли. На запити, чому вони так роблять, отверто відповідали: «Якби Кубанський Уряд проголосив незалежність краю і на взірець України попрохав нашої допомоги, ми охоче б протягли йому руку. Але

*) Між іншим, як добровольці, так і большевики, однаково хворіли на пристрасть до козацького вбрания й зброї. І ті й другі шукали випадків змінити картуз на папаху, шинелю на черкеску, звичайну армійську шашку на криву козацьку шаблю.

**) А. Г. Шкура, козак ст. Нашківської, молодий ще чоловік, з освітою Миколаєвської кавалерійської школи, під час великої війни нічим особливо по-між кубанським офіцерством не визначився. Революція заскочила його в ранзі військового старшини на чолі партизанського відділу; партизаном вважався добрий. Коли Кубань захопили большевики, він зорганізував в Баталпашинському повіті з козаків, що ховалися по лісах, невеличкий загін і почав нападати на червоних в районі кавказьких курортів. Безладдя, яке там панувало з одного боку, сприяючі умови місцевости з другого — обдарували його першими успіхами. Чутки про це пішли по станицях, і до Шкури потягли козаки, в яких увірвався терпець мовчкі дивитися на знущання сваволю «товаришів». Збільшивши загін (першим начальником штабу був славнозвісний Слащов), Шкура переносять свої операції на Ставропольщину, де й стрівається з Добр. Армією. Командування останньої спочатку не визнalo в ньому героя, і він де-який час був ніби-то в опозиції, але незабаром генерали завоювали собі його повну слухняність генеральським чином. Скромне українське прізвище — Шкура перекручується на чужоземний лад — «Шкурд», і маленький, русивий, кирпатий партизан з його переконанням, що війна це професія козака — на війні він сам собі заробить, що козаки більше люблять награбоване ніж подароване, (див. А. Г. Емельяновъ. «Персидський фронтъ». Берлін. 1923 р., ст. 188. В. Мякотинъ. «Ізъ недалекаго прошлаго». «На чужой сторонѣ». XI. Прага, 1925 р., ст. 216). робиться однією з найколоритніших постатей хижакької Денікініяди.

кубанці ухиляються»*) (можливо, німці не знали про те, що Кубань проголосила була себе незалежною республікою ще 16-II. 1918 р., як не знали про це й у багатьох кутках Кубані, які тоді вже були відірвані большевицькими військами від Катеринодару).

V.

Добровольча Армія й Кубанці на Дону.

Становище Добровольчої Армії. Коли, одержавши певні звістки про повстання донців проти большевиків, Денікін в ст. Успенській вирішив податися на Дон, то вигляди Добр. Армії на більші майбутні були ніби цілком ясні.

Було відомо, що після захоплення червоними Новочеркаську, Донський Військовий Отаман, Уряд і Парламент (Круг) зовсім перестали існувати. Здавалося, що тепер ніхто і ніщо не перешкодить Добр. Армії стати на чолі боротьби з большевиками, звільнити від них Дон і, маючи його в своєму повному розпорядженню, використати для здійснення своєї програми — відбудови єдиної неділімої Росії. Але дійсність утворила для Добр. Армії значно складніше становище.

Пожежа повстання охопила весь Дон майже від разу, й справа вичищення його від червоних посувалася наперед дуже швидко й без допомоги частин Добр. Армії (останнім довелося звільнити від большевиків лише частину Задоння, котре й без них було б звільнено німцями, що майже одночасово прийшли в Ростов).

Не потребували повстанці й проводу добровольчих генералів і офіцерів ген.-штабу, бо мали досить і своїх донських. Не загубили вони смаку й до власної влади. Ще на початку квітня, одночасово з першими вибухами повстання відбуваються з'їзди, що пробують зорганізувати владу на місцях, а в кінці того ж місяця, коли Добр. Армія тільки-тільки що розташувалася в ст. Єгорлицькій і Мечетинській і, як слід, оглядалася, — в Новочеркаську вже з'являються і «Круг спасення Дона», і Військовий Отаман, і Уряд, які горячково працюють над упорядженням свого краю на взірець незалежної держави.

Добр. Армія розуміла, що здійснити власними силами своє завдання — скинути большевиків в Росії, вона не може. Треба було на когось опертися, у когось знайти допомогу і людьми, і зброєю, і амуніцією, і економічними ресурсами.

Україна з її величезними природними богатствами, з великим військовим майном румунського й південно-західного фронтів була вже вільна від большевиків, але вона ще раніше проголосила себе самостійною, незалежною від Росії державою. Зрозуміло, що не могли

*) К. Н. Соколовъ. «Правленіе генерала Деникина». Софія, 1921 р. Стр. 22.

сподіватися допомоги від неї ті, хто поклав собі за мету відбудувати Росію в колишніх кордонах.

Що до Дону, то відносини з ним були в минулому не дуже теплі, а сучасність обіцяла лише погіршення. Але Добр. Армія не лякається й пробує приборкати його.

Проводирів Добр. Армії весь час турбувало питання про збільшення своєї живої сили й матеріальних засобів. Поки-що вони покладали всі свої надії на козацтво. Хоча зі смертю Корнілова Новодмитрівська умова й загубила свою силу, але кубанці залишилися в їх розпорядженню. Що ж до донців, то була надія притягти їх до себе; здавалося, що вони будуть менш самостійними, ніж кубанці, і для того з самого початку до Новочеркаську було надіслано представників. Але розчарування надійшло дуже швидко.

Негайно після звільнення від більшевиків Новочеркаську й сусідніх станиць в столиці краю збирається «Круг спасення Дона» (Коло урятування Дону). Уже на другий день своєї праці (29 квітня) він виходить на шлях самостійництва, ухваливши приступити негайно до організації власної, постійної Донської Армії. Ця постанова ніби облила холодною водою проводирів Добр. Армії, до того вона була несподівана. Денікін робить спробу ще до утворення Донської Армії, покорити її собі й здійснити принцип єдиного командування: його представник в Новочеркаську висовує питання — хто мусить фактично командувати Добров. Армією і донськими військовими силами?

Не зважаючи на те, що тоді було звільнено навколо лише 10 станиць, що в самому Новочеркаську, в помешканні, де відбувалися засідання «Круга спасення Дона», чути було кулеметну стрілянину; що Добр. Армія, яка стояла на південні від Новочеркаська, простим переходом на нові кватирі, трохи на схід, могла відчинити шлях більшевикам до Новочеркаську, — «Круг» знайшов в собі досить мужності й державної далекозорості, щоб на це запитання відповісти:

«Верховне командування всіма без винятку військовими силами, що оперують на території Донського Війська, мусить належати Військовому Отаманові, або, як в даному разі, походному отаманові*).

Ця відповідь не подобалася Денікінові; її можна було вважати навіть за образу, бо по змісту її, в випадку, якби він почав які-будь військові операції на території Дону, йому, бувшому начальникові штабу Верховного Головнокомандуючого російською армією, довелося б стати під команду донського генерала, а не то що хоча б поруч.

А «Круг», як навмисне, своюю далішою працею лише зміцнює свої попередні позиції. 4 травня він ухвалює основні закони — конституцію краю, які ще яскравіше свідчать про те, що Дон рішив іти шляхом самостійного будівництва, не корючись ні Добр. Армії ні її командуючому ген. Денікінові будь в якому відношенню.

*) П. Н. Красновъ. «Всевеликое Войско Донское». «Архивъ Русской Революціи», т. V. Берлін, 1922 р., ст. 192.

«Ці постанови», як каже бувший Донський Отаман Краснов, «показали, що Дон не визнає Добр. Армію за Росію і ген. Денікина за свого диктатора»*).

Такі постанови мали тим більше значіння, що вони були не вигадками байдикичих політиканів, не абстрактними формулами ідеалів місцевої інтелігенції, а відбивали правдиві настрої широких мас донського козацтва. «Круг» по своєму складу був сірий, і його члени принесли з собою з рідних станиць і хуторів правдиву думку й мрію тих, хто їх послав.

В додаток до всього «Круг» обірає тимчасовим Військовим Отаманом, якому надає всю повноту влади до зібрання нового «Кругу» — ген. П. Н. Краснова, людину темпераментну, ініціативну, самостійної вдачі, по переконанню хоча й монархіста, але такого, який, поки не буде царя, не хоче визнавати ніяких царських генералів, ніяких Денікиних і коритися їм; тай з царем він хоче на іншу ступити, ніж це було за останніх царів; його мрія відродження старого козацького: «здравствуй, Царь-Государь, въ кременной Москвѣ, а мы, казаки, на тихомъ Дону».

Тодішнє відношення Донського Отамана й Уряду до Добр. Армії представник її в Новочеркаську ген. Кисляков в своєму листі до Денікина характеризує делікатно так:

«Уряд і Отаман не вважають можливою підлеглість Донської Армії Командуючому Добр. Армією. Мотиви такого рішення — надзвичайні побоювання, що така підлеглість не своєму (козацькому) генералові може стати приводом до агітації, котра знайде сприяючий ґрунт серед козаків. Заявляють, що прибуття нашої армії на Дон дуже бажане, і що спільні дії з козаками послужать до зміцнення бойового духу останніх. Словом, од підлегlosti відмовляються, «унії» дуже бажають»**).

Денікин пробує особисто вплинути на Донського Отамана.

15 травня в ст. Маничській стріваються Донський Отаман ген. Краснов, голова Донського Уряду ген. А. П. Богаєвський, що лише за де-кілька днів до цього залишив командування бригадою в Добр. Армії, ген.-кварт. Донської Армії полк. Кислов, Кубанський Отаман полк. О. П. Філімонов, генерали: Алексеев, Денікин, Романовський, полковники: Раснянський, Евальд, Бикадоров.

Бажаючи мабуть з самого початку поставити Донського Отамана «на своє місце», ген. Денікин повів з ним бalaчку в гострому тоні старшого, який не задоволений поведінкою молодшого, але стрінув рішучий опір. Краснов дав йому зрозуміти,

«що він (Краснов) уже більше не бригадний генерал, яким знов Отамана на війні генерал Денікин, а представник п'ятимільйонового народу, і тому бalaчка повинна вестися трохи в іншому тоні»***).

Денікин мовчки проковтнув і вже лагідніше й вічливіше

«збалакав про єдине командування, про те, що бажано, щоб донські частини вступили в склад Добровольчої Армії.

*) Там же, ст. 198.

**) Деникинъ. Т. II, ст. 338.

***) Красновъ. Там же, ст. 201.

Отаман відповів на це, що здійснити єдине командування можливо тільки при умові існування єдиного фронту. Якщо ген. Деніkin вважає можливим залишити зі своїми добровольчими частинами Кубань і податися до Царицина, то всі донські війська Нижчечирського й Великоокняжеського районів будуть автоматично підлягати ген. Денікові»*).

— Я ні за що не піду на Царицин, — категорично сказав Деніkin, — тому що там мої добровольці можуть стрілюти німців. Це неможливо. —

«Але ручуся Вам», одказав Отаман, «що німці далі Усть-Білокалитвенської станиці на схід не пішли і без моого дозволу не підуть».

— Все одно, на Царицин я тепер не піду, — уперто сказав Деніkin, — я зобов'язаний визволити раніш кубанців — це мій обов'язок, і я його виконаю**). —

Річ була не в зобов'язаннях перед кубанцями, — це тут же негайно розкрив необережно ген. Алексеев, який, підтримуючи Денікина, заявив,

«що напрямок на Царицин дійсно утворює єдиний фронт, але вся біда в тому, що кубанці з свого Війська нікуди не підуть, а Добровольча Армія безсила будь-що зробити, бо в складі її усього біля 2.500 багнетів (штыків). Їй треба відпочити, зміцнитися, одержати постачання (снабженіє), і Військо Донське повинно їй в цьому допомогти. Кубань хоч і піднялася проти більшевиків, але дуже потребує допомоги добровольців. Якщо залишити кубанців самих, то можна побоюватися, що більшевики подолають їх, і тилу Донської Армії буде загроза з боку Кубані»***).

На нараді було вирішено, що Добр. Армія піде вкупі з кубанцями на Катеринодар і тільки після звільнення його вона може допомогти донцям в операціях на Царицин.

«Кубанський Отаман», додав Краснов, «ніякої ролі на нараді не відографав†».

Цікава відсутність на цій нараді голови Кубанського Уряду.

Важко припустити, щоб його не закликали: Краснов, який брав участь в ініціативі утворення наради, напевно, подбав би притягти до неї і Л. Л. Бича, котрий зі своєю славою самостійника міг лише підтримати його в обороні самостійницької позиції Дону. До того ж, якби дійсно було не закликано Бича, то він зробив би з цього факту належні висновки й реагував би відповідним чином. Отже ніби залишається припустити, що Бич ухилився від участі в цій нараді, не надаючи їй значіння. Але навряд чи це так: він не міг не знати, які питання будуть обговорюватися, а вважати ці питання неважними для Кубані ні в якім разі було не можна. Найімовірніше, що з приводу всіх цих питань він уже раніш збалакався з командуванням Добр. Армії і, не чекаючи істотних змін і поправок в ухвалених рішеннях під час обговорення їх в ст. Маничській, — гадав, що буде досить присутності одного Філімонова.

Сяк чи інак, але на цей раз Дон щасливо вислизнув з рук ген.

*) Рахуючися з самолюбством Денікина, Краснов робив йому уступ, погоджуючися на підлеглість йому в відповідних умовах донських частин навіть на території Дону, але запеклому москвинові цього було не досить. Авт.

**) Красновъ. Там же, ст. 201.

***) Там же.

†) Там же, ст. 202.

Денікина. Натурально, що після цього Добр. Армія мусіла лише міцніше ухопитися за кубанців і за всяку ціну утримувати їх в сфері свого впливу й розпорядження, бо інакше ні з ким було б іти вгамовувати Росію. Правда, в минулому вони не користувалися, подібно донцям, славою добрих усмирителів, але уявляли з себе серйозну військову силу, маючи яку в своєму розпорядженні, можна було розпочинати справу.

Без кубанців же залишалося тільки одно — йти на Волгу й за Волгу. Але з ким і з чим?

Адже-ж донці, очевидно, далі Царицина й кордонів Дону не підуть; в кожному разі, поки на чолі їх стоїть ген. Краснов, про вільне розпорядження ними не можна й мріяти. А ряди добровольців за часи мандрівки по Кубані дуже поріділи. А тут ще й Краснов завдав їм удару, виключивши несподіванно для командування Добр. Армії з її частин своїм отаманським наказом усіх донських козаків (Денікин свідчить, що це дуже розстроїло де-які його частини — див. т. III, ст. 122). До певної міри підсилив Добр. Армію своїм відділом полк. М. Г. Дроздовський, але, коли буде проголошено похід в невідому далечину, чи багато встоїть перед спокусою залишитися там, де боротьба обіцяє бути більш легкою і успішною, де мирне життя вже ніби налагоджується, де у багатьох поблизу рідні, від яких вони протягом цілих років були відірвані. Добровольці переживали кризу, яка, як свідчить ген. Денікин*), набрала глибоких і небезпечних форм. Цілі невеликі частини кидали Добр. Армію й переходили на службу в Донську (навіть джура самого Денікина подався туди). Другі тікали до Ростову, де формувалися монархічні відділи «особого назначення».

Нарешті, за Волгою доведеться стрінутися не з одними большевиками, а й з демократичною Росією, що також бореться проти большевиків під прапором Всеросійських Установчих Зборів, має свою армію; свій уряд, котрий претендує на значіння всеросійського. Добр. Армія спочатку теж була висунула гасло Установчих Зборів, але потім, після смерті ген. Корнілова, вона загубила його в степах Кубані. Переbrавши на Дон, Добр. Армія остаточно звільнюється від цієї незручної спадщини козака-республіканця. «Переважаюча більшість командного складу й офіцерів», признається Денікин**), «була монархістами». В частинах були таємні монархічні організації. Добровольці співали гімн, демонстративно носили романовські медалі. Сам ген. Алексеєв писав 5-VI. 1918 р. В. Шульгину:

«Відносно нашого гасла — Установчі Збори — необхідно мати на увазі, що висунути його нас примусили лише обставини. В першому ж оголошенні, яке ми зробимо — згадуватися про цілком вже не буде. Наши симпатії повинні бути для Вас ясні, але виявити їх тут отверто, було б великою помилкою, бо населення стрінulo б це вороже. Попереднього гасла ми зрикаємося. Для проголошення ж нового потрібні відповідні обставини й на-

*) Деникинъ, т. III, ст. 130.

**) Там же, ст. 130—131.

самперед під владна тільки нам територія. Це буде, як тільки ми перейдемо до наших активних планів»*).

Проводирі Добр. Армії не могли працювати вкупі чи поруч з тими, хто в їх очах мало чим відріжнявся від більшевиків, хто, на їх думку, не менше, ніж останні, був винен в розпаді армії. Очевидно, довелося б боротися на два фронти, але сили на це могло й не вистачити тим паче, що селянин піде охотніше за тим, хто обіцяє йому землю дурно, ніж за тим, хто вагається, чи віддати її навіть «по справедливій оцінці».

Отже ніяк не можна обйтися без козацтва, з його виробленою в минулому психологією елементів державного ладу, з його звичками, дисциплінованістю — принаймні спочатку, поки широкі маси російського народу не почнуть видужувати від хвороби більшевізму (генерали не розуміли, що комуністичний анархізм не хвороба російського народу, а одна з найміцніших рис його вдачі) і жалкувати за загубленим, зруйнованим ладом. Зараз з Добр. Армією тільки кубанці, але, може, з часом пощастить підпорядкувати собі й донців в наслідок відповідної праці над ними. Тепер центр ваги полягає в кубанцях, і їх не спускають з очей.

Становище кубанців. Не таке складне, здавалося, було становище кубанців. Для них справа ніби була ясна: ім слід було відновити працю утворення самостійної Кубані в спільноті з найбільш спорідненими протибільшевицькими силами, власне, продовжувати те, на чому зупинилися в лютому в Катеринодарі. Умови для цього були сприяючі.

Хвили незадоволення й повстання проти більшевицької влади піднималися на Кубані все вище й вище. Населення вже почало шукати протибільшевицького об'єднуючого й керуючого центру, згадувати про свій Кубанський Уряд. На Донщину, в ст. Єгорлицьку, де розташувалися кубанці, почали прибувати цілі ратаги козаків. До яких це розмірів доходило, свідчить, наприклад, факт прибууття до ст. Єгорлицької З-ВІ цілого полку кінноти, а через два дні ще 11 сотень. З таких втікачів та козаків, мобілізованих Куб. Урядом, склалася було й бригада Покровського, особистому ніби впливу котрого приписує єхидно Денікін ії утворення**).

Ніхто ще тоді по станицях Покровського не знав і ніякого впливу він там не мав. Уряд же й Рада дійсно користувалися пошаною, іх слухали, їх вітали. Не тільки виконували накази про мобілізацію, яких самі просили й які стрівали вигуками «ура» (ст. Дядьківська), а йшли й добровільно (ст. Павловська). Відношення населення до своєї влади і її наказів характеризують такі факти. В ст. Успенській, коли переходили її, мандруючи на Дон, скликається сход. Виступають ген. Алексеєв, Денікін, Марков, Романовський, іх стрівають голосним «ура». Далі промовляють голови Уряду й Ради, пояснюючи ціль і значення походу. Сход просить показати йому весь Уряд і Раду

*) Там же, ст. 86.

**) Там же, ст. 134.

і стріває їх оглушливим «ура». Про авторитет членів Ради свідчить такий випадок. Під час наскoku на Сосику в ст. Павловській було захоплено комісара однієї з сусідніх станиць. Член Ради від ст. Старо-Леушківської Ковган, що знав цього комісара за неподобливого чоловіка, добився його звільнення з тим, щоб він провів його в рідну станицю; той погодився. Пройшло де-кілька день, і доля Ковгана почала вже турбувати. Коли ось він здоганяє вже на Дону й веде з собою 300 козаків — своїх станичників, що змобілізував іменем Отамана, Уряду й Ради*).

Залишалося лише приступити до діла: взяти в свої руки керовництво рухом в середині Краю, надати йому плановість і приготувати сили для рішучого удару зовні в слушну хвилю.

Серед маси кубанців панували настрої, які були не дуже сприяючі намірам і планам Добр. Армії.

По-перше, ця маса не поділяла негативного відношення Добр. Армії до німців. Першим питанням, яке ставили своїм землякам повстанці, що прибували з Кубані, було: «Ну, що? Як у вас справа з німцями? Скоро вони прийдуть нам на поміч?»

По-друге, на Чорноморії, з якої переважно тікали козаки на Дон, чекали й бажали допомоги з боку України. Там ходили цілі легенди про висадку в Ахтарах гайдамаків, що прийшли визволити Кубань від ворога; всіх охоплювала нетерплячка швидче побачити чубаті голови своїх збавителів.

Ці настрої, що приносили з рідних станиць в Єгорлицьку повстанці, захоплювали і урядовий відділ. Кубанське офіцерство отверто балакало про необхідність порозумітися з німцями (між іншим, від германофільських настроїв були не вільні й добровольчі офіцери, серед яких були особи, які самовільно їздили на розвідку в Ростов, де була ціла офіцерська германофільська організація на чолі з одним капітаном первоходником).

Проводирі Добровольчої Армії все це бачили й знали і дуже нервувалися та хвилювалися.

Проста, здорова логіка повинна була підказати кубанцям, що допомога німців їм буде користніша, ніж союз з Добр. Армією, у якої немає ні гармат, ні набоїв, ні амуніції, ні всього того, що потрібно для війни, і що можна дістати в потрібній кількості у німців. Крім того, геть від Добр. Армії відштовхувало кубанців ще почуття кревного зв'язку з Україною, яке прокидалося в душі козаків чорноморців, а з останніх складався майже весь Кубанський відділ.

Цього особливо боялися генерали (ген. Марков не раз висловлював в балачках з добровольчими офіцерами побоювання, що кубанці залишать їх і підуть разом з українцями) і тому всіляко запобігали цій небезпеці. Утворювали зібрання офіцерів, на яких проводирі Добр. Армії виступали з докладами про неможливість співробітництва з німцями. Щоб легче заволодіти кубанцями й розпо-

*) Кубанець, цит. праця, ст. 28, 38, 31, 39.

ряджатися ними, їх розщеплюють в масі як офіцерській, так і козацькій.

Безперечно, серед кубанців взагалі, і зосібна серед офіцерства, були люди, які принципово співчували Добр. Армії і її ідеалам. Були серед офіцерів і такі, котрі хоч і не дуже любили її, але дивилися на неї все ж таки, як на організацію, де свій брат офіцер знає і має своє місце, де авантюрист не сідає поки-що на шию строевому офіцеру. Куб. Уряд і Рада свою поведінкою з приводу призначення зайди Покровського командуючим кубанськими військами відштовхнули їх від себе, образили, і вони всі невдачі, в яких, може, Покровський і не був винний, ставили в рахунок Урядові й Раді (не любили вони й Філімонова і сміялися з нього, кажучи, що отаманську булаву воге Покровський). В тому, що люди цивільні чи напівцивільні (члени Уряду й Ради) брали іноді участь в розвязанні питань військового характеру та ще в умовах війни, вони вбачали глибоко ненормальне й згубне явище й гостро висловлювалися проти них.

Добровольці підхоплювали й роздмухували ворожі настрої ріжними байками про Уряд, про Раду. Не минули вони можливості використати й «генерала» Покровського. Після смерті Корнілова відношення добровольчих генералів до нього змінилося. Вони його приголубили, стали давати йому доручення, взагалі викохувати з нього слухняне знаряддя проти його попередніх добродіїв. Коли Куб. Уряд зажадав усунення Покровського від командування куб. частинами, обвинувачуючи його в розтраті військових сум під той час, як він був командуючим куб. військами, то Денікін відмовив, вважаючи обвинувачення «не досить обґрунтованим». Буйну, непостійну душу літуна генерали добре розгадали. Від кубанців він взяв усе, що можна було тоді взяти, до того ж виявилося, що де-які дари їх не безумовної вартости; наприклад, одержаний ним від них генеральський чин завдав йому чимало прикористі, поки був визнаний бувшим Верховним Головнокомандуючим і іншими не філімоновської продукції генералами. Краще служити там, де військова кар'єра більш певна; краче служити тому, хто може зараз більше дати хворому честолюбству — і Покровський робиться вірним виконавцем волі Добр. Армії серед кубанців, її слухняним, ревним агентом.

Як і у всякому середовищі, і серед кубанців знайшлися невірники й зрадники свого Краю, котрі пішли в прислужники до Покровського, допомагати йому на кубанській крові й кістках во славу Добр. Армії робити кар'єру. Не погидував посадою начальника штабу у «генерал-капітана» Покровського й полк. ген-штабу В. Г. Науменко. Проте в масі куб. офіцерство було зовсім не на боці Добр. Армії. Як свідчить Денікін*), тільки «Отаман та Уряд трималися союзу з Армією, не бажаючи рискувати ним для нових комбінацій».

*) Там же, ст. 204.

Добрим знаряддям в руках Добр. Армії для скріplення її звязку з Кубанню були п. п. Філімонов*), П. С. Сушков, Д. Е. Скобцов і інші. Вони старанно роздмухували національний російський патріотизм, працюючи «не за страх, а за совість» над російською, а не кубанською справою. Вони згодні були покласти Кубань першим камнем тих кріавих сходів, по яким купка російських генералів мріяла війти в храм «єдиної неділімої». Думка про те, що мусіла пережити Кубань під московським лаптем, ніби їх не турбувалася; їх засліплювала ідея відродження Росії; затуманювала їм душу мрія під «малиновий звонъ московскихъ колоколовъ» попасті в перші ряди її визволителів. І студенту Скобцову і полк. Філімонову однаково кортіло опинитися на сторінках історії діячами всеросійського маштабу. Що таке їхня маленька, нещасна Кубанщина? Хіба це аrena для їх талантів? — їм треба більшого простору, ширшого шляху. Психологію цих панів теж добре розгадали й обрахували проводирі Добр. Армії і їх агенти. Та тільки генерали не дуже бажали бачити поруч з собою провінціальних геніїв, і це подекуди захмарювало ідилію взаємовідносин «руссікъ людей», що, між іншим, не перешкоджало жававій праці в напрямку розщеплення козацтва й поглиблення прірви між лінєйцями та чорноморцями.

Досі для маси козацтва слова «чорноморець», «лінєєць» були термінами скоріше географічними, означаючи, хто з козаків де живе: чи на «Чорноморії», чи на «Лінії». Ніякої ворожнечі між ними не було, і всі однаково почували себе кубанськими козаками — дітьми одного Краю. Тепер же в наслідок праці Добр. Армії і її прихильників лінєйці робляться «рускими людьми», а чорноморці — «хахлами», що хотять продати Кубань Україні, яка продалася німцеві. Звичайно, чорноморці з більшим правом могли б сказати, що проводирі лінєйців продають Кубань Росії. А який продаж шкодливіший, це ще питання? чи Україні, яка нічого злого не заподіяла ні козакам кубанцям, ні їх прадідам Запорожцям; чи Росії, що знищила Запорожців, а їх нащадків весь час визискувала, перешкоджаючи розвитку їхнього доброчуту.

Настрої на Кубані виразно були за те, щоб покликати на поміч німців, і там, де була можливість, населення само робило це, як то сталося на Тамані. З большевиками німці вели бої, але Кубансько-Донського кордону не переступали, вичікуючи закликання з боку Кубанського Уряду, який знаходився в ст. Мечетинській в де-кілька годинах їзди від Ростову, де була ставка німецького командуючого фон Анріма. Але Куб. Уряд, мабуть, вважаючи, що він досі перебуває в стані війни з німцями, нічого не робить в цьому напрямі, ніби

*) Про Філімонова Денікін каже, що він був центральною фігурою серед лінєйців не з причини політичного свого впливу на останніх, а тому, що боровся за отаманську булаву. «З самого початку нашої сумісної діяльності на Кубані», свідчить Денікін (т. III, ст. 204), «отаман Філімонов грав не зовсім визначену ролью. В своїй боротьбі проти чорноморської групи він шукав і завше знаходив підтримку у командування, але в боротьбі командування против тієї ж політичної групи займав часто нейтральне положення».

не знає, чого бажає й чекає населення Кубані. Нарешті, фон Анрім не витримав і сам запропонував посунути де-кілька німецьких дивізій на Кубань і звільнити її від большевиків. Але Уряд відповів, що прийняти допомоги німецького війська він не може (більш того, в тому, що таманці звернулися були за допомогою до німців, він побачив державну зраду і, коли повернувся додому, всіх офіцерів, що брали участь в таманському повстанні, віддав під суд). А між тим про настроїв Краю Уряд знав. «Кубань чекати більш не може», казав Бич ген. Алексєєву, «Катеринодарська інтелігенція звертає погляди на німців. Козаки й інтелігенція звернуться й запросять німців»*).

Не може бути ніякого сумніву, що коли німці велику Україну звільнили від большевиків протягом двох місяців, то для звільнення в десять раз меншої Кубані було б досить і двох тижнів. А якби це сталося, то не понесла б Кубань тих страшних жертв людським життям, якими вона заплатила за своє визволення не тільки убитими в боях, а й тисячами невинно замучених, повішених і розстріляних Покровським, Раздерішиним і іншими героями «завоювання» Кубані. Тай большевики менше встигли б перенівичити люду й знищити всякої майна, бо панування їх значно було б коротше, принаймні, місяця на 3—4. Але Уряд пішов іншим шляхом; відмовляючися від допомоги німців, він надсилає в Ростов делегацію висловити німецькому командуванню протест з приводу десанту на Тамань.

Це цілком відповідало планам і поведінці Денікина, який тепер хвалиться:

«Мушу призначати отверто, що нанесення більш серйозного удара в тил большевицьким військам, котрі перегорожували шлях походу німців на Кавказ, не входило тоді в мої плани (мова йде про насику): перекручену до неможливості російська дійсність одягалася іноді розбійників і зрадників в покрові російської національної ідеї»**).

Те, що Кубань за кожний день перебування на її території «розбійників і зрадників, в покровах російської національної ідеї», розплачувалася кровю й життям своїх дітей, Денікинові не боліло, бо він поклав собі, що звільнити її мусить він, а не хто інший, щоб захопити в своє розпорядження.

Відношення Добровольчої Армії до Дону. Довго залишатися Добр. Армії на Дону було неприємно і навіть небезпечно. На її очах зростав організовувався самостійний Дон. Отаман Краснов виявився талановитим, працьовитим організатором, адміністратором і політиком. «Краснов», каже Денікин***), «правив власно з великою енергією і не розбіраючи засобів, виявляючи не аби-які здібності й твердість волі». Він не тільки дав відповідний військовий лад козакам, що повстали проти большевиків і боролися з ними, але приступив до утворення й навчання, згідно приписам військової

*) Деникинъ, там же, ст. 155.

**) Деникинъ, т. II, ст. 345.

***) Деникинъ, т. III, ст. 59.

науки, цілої постійної армії з осіб призовного віку без усякої ріжници між козаками й не козаками. В звільнених від більшевиків місцях відновив правний лад і дав можливість нормально функціонувати судовій й адміністраційній владі і для відповідного контроля над ними й гарантії законності їх діяльності приступив до утворення свого Донського Сенату. «Обивательське життя області», признає згодом Денікін*), «починало входити в норму, утворюючи потроху умови зовнішнього ладу й добробуту». Розуміючи, яке велике значення має для розвитку краю й успішної його оборони грошова незалежність, він відновляє друкування донських грошових знаків, що було ще розпочато за часів Каледіна. Щоб морально виправдати в очах населення боротьбу з більшевиками, зміцнити силу його опіру й не обмежувати зміста її грубо матеріальним моментом оборони свого добра від грабунку комуністами, Краснов розбуджує місцевий, донський патріотизм, намагається утворити все *свое донське***). В Новочеркаську поспішно друкуються свої військові устави, пишеться географія Дону, складається своя донська читанка для шкіл; росповсюджується серед населення історія Дону, і цю історію вчать по школах, де що-дня слідом за молитвою співається донський гімн. Над отаманським двірцем має свій донський прапор. З Україною, з Німеччиною налагоджуються приятні відносини. Одним словом, будується правдива держава.

Чи могла Добр. Армія спокійно все це бачити й терпіти?

Донський прапор колов добровольчим генералам очі, донський гімн був для них простою козацькою піснею, і вони глузували над «вигадками» Донського Отамана.

«Розлад між Доном і Добровольчою Армією», каже Краснов***) «почався з дрібниць, але набрав тяжких форм в наслідок крайнього самолюбства Денікіна. Його постійно дратувала думка, що Військо Донське знаходиться в добрих відносинах з німцями, і що німецькі офіцери бувають у Отамана. Ген. Денікін не думав про те, що дякуючи цьому, Добр. Армія невідмовно одержує зброю, набої, і офіцери ідуть до неї через Україну й Донщину цілком вільно, але він вбачав в цьому зраду союзникам».

Денікін добре зізнав це, але фарисейськи заплющував очі, виправдуючи себе тим, що зрештою військове майно, яке німці дають Краснову, а той йому — не німецьке, а бувшої російської армії. Непримиримо настроєний проти німців і українців він балакати з ними не хотів, але військового майна, яке було в їх розпорядженню, йому як раз бракувало, і він нічого не мав проти того, щоб, залишаю-

*) Там же ст. 65.

**) Констатуючи, що донські козаки не мали нахилу до російського патріотизму і що у них була привязаність до своїх станиць, Денікін досить іронично ставиться до донського патріотизму («родные станицы», «родные защитники» і т. ін.) і осуджує змагання Краснова і його співробітників, розвинуті його, визиваючи цей патріотизм шовінізмом. (Денікінъ, т. III, ст. 61.). Але ще з більшим правом можна назвати шовінізмом той російський патріотизм, во ім'я котрого Денікін весь час поборював і донських і кубанських і інших самостійників.

***), Красновъ. Арх. Рус. Рев., т. V, ст. 204.

чися чистеньким, вірним союзникам, незаплямованим ніякими зносинами в ворогами й зрадниками, одержувати все потрібне через Донського Отамана. Хай той каляє собі руки знайомством з людьми, які йому, Денікові, не компанія, а він хоч з цього матиме користь, коли не можна розпоряджатися всім Доном. (Як свідчить бувший представник німецького командування на Дону, майор Кохенгаузен*), Добр. Армія дістала від німців через кубанців 20.000 карабінів і 10.000.000 набоїв, а Краснов одержав від них зброї й всякого військового майна на 150.000 душ. За даними ж полк. Добриніна**), кількість вояків в Донській Армії не перевищувала 52.500 душ). Ставши істориком, Деніkin тепер пише: «Навряд чи історія з точки погляду російської національної ідеї осудить ген. Краснова за те, що він р. 1918 визнав Донщину «невоюючою» проти німців стороною, скористувався забезпеченням німцями західних кордонів області й набував за їх посередництвом військові запаси бувшого російського південно-західного фронту. В тодішньому положенню Донщини іншого виходу не було»***).

«Ген. Деніkin», оповідає Краснов, «хотів, щоб Військо Донське було Донською Областю, з де-якою автономією; він не погоджувався визнати Донську Армію, але бажав мати донські полки там, де вони будуть потрібні; він рішуче йшов до того старого режиму про який в обставинах сучасного менту Отаман не міг і зайкнутися, і Деніkin став в ворожі відносини до Отамана, вважаючи його головним винуватцем шовіністичної політики Дону. Але поки у Донського Отамана на фронті була 60.000 армія, а у нього вкупі з кубанцями нараховувалося 12.000, поки все постачання йшло через Донського Отамана, що взвісся бути посередником між Україною й німцями з одного боку, й Добр. Армією з другого, Деніkin мовчав».

Зате не мовчали добровольчі офіцери, які поділяли відносини свого начальства до Дону. «Що таке було Всевелике Військо Донське для офіцера Добр. Армії? Донська область, Донська губернія — і більш нічого. Козаки — четверті полки кавалерійських дивізій, штабна кіннота, захист обозів і конвой — словом, презирливо-ласкаве — «казачки»†). Маючи на Дону притулок, офіцерство не вважало себе будь-чим зобов'язаним, поводилося нечлено, нікого й нічого не соромлячися. Утворюючи само п'яні бешкети, воно глупливо прозвало «Всевелике Військо» «всевеселим».

Донці з свого боку не милювали добровольців††). Коли один добровольчий полковник почав докоряти за зносини з німцями, то командуючий Дон. Армією ген. Денісов відповів, що, маючи територію

*) «Протиболішевицький рух в південній Росії». Берлін, тижневик «Die Woche», 1919 р., № 40.

**) «Борьба съ большевизмомъ на югѣ Россіи». Прага, 1921, ст. 111.

***) Деникинъ, т. III, ст. 66.

†) Красновъ, там же, ст. 204.

††) Констатуючи факт ворожого відношення козаків до добровольців, ген. Деніkin каже, що «для такого відношення були підстави в поведінці частини добровольчого офіцерства: в їх нескромній самооцінці, в напівпризирливому відношенню до донських частин, нарешті, в настирливих вихвалках монархічними ідеями» (т. III, ст. 125).

й народ, який її заселює, Військо Донське не може піти від них, як робить це Добр. Армія, бо «Військо Донське не мандруючий музикант, як Добр. Армія». Про це донесли Денікину, і пізніше, коли прибули союзники, то в його штабі їм так схарактеризували Донщину: «Військо Донське — це проститутка, яка продав себе тому, хто їй заплатить». Довідавшись про це, гострий Денісов, відповів: «Перекажить Добр. Армії, що якщо Військо Донське проститутка, то Добр. Армія є кіт, який користується її заробітком і живе у неї її коштом»*).

Атмосфера напружувалася, відносини все більш і більш псувалися. Небезпечно було довго тримати кубанців в такій атмосфері ворожнечі й самостійництва. Треба було йти на Кубань.

Відносини з Україною. Для організації походу на Кубань потрібні були гармати, рушниці, набої, амуніція і т. ін. Де-що давав Дон, але цього було мало. З Україною проводирі Добр. Армії не хотіли балакати. Вони були росіянами, для яких України «ніколи не було, немає і бути не може». Те, що Україна повернула собі незалежність, яку облудою й насильством одняла була у неї в свій час Москва, вони вважали страшим злочином, на українців дивилися, як на зрадників, і мріяли про те, щоб при першому сприяючому випадкові зному приєднати огнем і мечем Україну до Росії і відновити «порушені права» російського народу. До того ж на Україні були німці (вони прийшли туди на підставі договору Українського Уряду з Німецьким Урядом, щоб допомогти вигнати большевиків), зустрічи й балачок з котрими не можна було уникнути, а панове добровольчі генерали заховували вірність союзникам і мріяли про відродження східного противімецького фронту (самі ж союзники з одного боку, трохи раніше пропонували Леніну й Троцькому виступити проти німців, а з другого — майже в цей час намовляли на те ж кубанських большевиків, обіцяючи їм свою підтримку). «В кожному разі, не спонукання альтруїзму», як вірно каже ген. Денікин**), «а збіг обставин відкинув союзників до протибольшевицького табору».

Вирішено було використати Україну через кубанців. Правда, цей крок був небезпечний. Краще було б, якби кубанці зовсім не стрівалися з українцями, але що ж робити? Треба лише вжити заходів, які б усунули до певної мірі небезпеку зближення кубанців з українцями.

В ст. Мечетинській відбувається нарада генералів (Алексеєв, Денікин, Романовський, Марков, Богаєвський) з Кубанським Урядом, Радою і командним складом, на якій ген. Алексеєв заявляє, що йому відомо, що серед кубанців є «україnofільські» течії, але на самій Україні вони дуже слабі. Його приятель В. В. Шульгин за-

*) Красновъ, там же, ст. 205.

**) Т. III, ст. 75.

свідчив, що там «мазепинці» (теж «українофіли») складають лише 5% усього населення, тай ті підплачені німцями*).

Дісталося було від старого генерала Й. Донщині за її самостійність з приводу доклада П. Макаренка про її державне будівництво; не забув він і про жидів згадати — большевізм, на його думку, був наслідком праці «всесвітнього жидівського кагалу». Не утримався був і від прямої погрози (що викликала надзвичайну свою силою, мужністю й патосом відповідь М. С. Рябовола), а нарешті, кінчив улесливою заявою: «ми люде — військові, а ви, Рада й Уряд — політики, від яких ми чекаємо відповідних розважливих кроків».

Ці кроки було зроблено. На засіданнях Ради й Уряду опанувала така гадка:

«Законодавча Рада вже проголосила Кубанський Край державним формуванням — Кубанською Народниою Республікою. Але нема ніякої можливості говорити про утворення на Кубані самостійної держави. Тому на черзі стоїть питання про об'єднання з другими державними формуваннями Росії при умові тимчасового заховання незалежності нутрішнього управління й самоврядування на підставах, положених в основу декларації Краєвого Уряду, яку Законодавча Рада одноголосно ухвалила 28-1. 1918 р...

Для нас далеко не однаково, який державний устрій буде в Росії, частиною якої ми є. І ми будемо щасливі, коли південь Росії, а в тому числі Кубанський Край, стане підпорою для відбудування в Росії справедливої розумної влади, що відповідала б волі всього населення держави, виявленій майбутніми Всеросійськими Установчим Зборами. Для того, щоб прискорити цей процес, щоб допомогти виявитися там незалежній і вільний народній волі, нам треба утворити на півдні міцний і тривалий союз звільнених країв.

Такий союз мусить бути утворений шляхом об'єднання всіх державних формувань Росії, що борються з большевиками.

Багато з цих формувань, в цілях збереження свого краю від панування большевиків, війшли в згоду з Німеччиною.

Ми на такий шлях не станем і ніяких умов з німцями складати не будем, а розрахунки наші повинні будувати на самих собі і шукати підпори для нашої спільної з Добр. Армією боротьби тільки в населенні Кубані й Дону**).

2/15. травня Законодавча Рада ухвалила таку революцію:

«Кубанська Законодавча Рада гадає:

1. Що першим і основним завданням Кубанського Уряду мусить бути, як і раніше, очищення Куб. Краю від большевицьких банд і інших анархічних елементів і відновлення на його території твердого державного ладу.

*) Не меншим ворогом України був і ген. Деніkin, який ще в літі р. 1917, коли був головнокомандуючим південно-західного фронту, суверено заборонив військовим будь-які зносини з Військовим Генеральним Комітетом (див. т. I, в. I, ст. 131), а в тій українізації 34 корпусу, яку провадив в наказу Верхов. Головнокомандуючого Корнілова ген. Скоропадський, вбачав страшний влочин.

**) Кубанець, цит. праця, ст. 47.

Для цієї цілі необхідне продовження героїчної діяльності Добр. Армії, діючої в повній згоді з Куб. Урядом.

Беручи на увагу той факт, що оздоровлення й відбудова держави Російської неможливі без попереднього установлення ладу на півдні, Рада висловлює побажання, щоб Добр. Армія вкупі з кубанськими військами приступила в першу чергу до звільнення від Советської влади Куб. Краю.

2. З приводу питання про відносини до Австро-Германії в звязку з опануванням м. Ростова на Дону германськими військами, Рада вважає, що в цей час збройна боротьба з центральними державами уявляється недоцільною, але разом з тим гадає, що во ім'я свободи й незалежності Кубанського Краю необхідно вжити всіх заходів, щоб запобігти можливості посунення германської армії в межі краєвої території без згоди на те Кубанського Уряду.

3. Для успішної боротьби проти анархії й установлення загальних відносин з Україною й Германією необхідне повне єднання з Доном і іншими південними краями.

4. Для утворення союзних відносин з Доном, висвітлення цілей германського руху й визначення відносин з Україною — Рада вважає необхідним вирядити в Новочеркаськ, Ростов на Дону й Київ делегації, надавши їм відповідні уповноваження*).

Дуже обережне відношення до України й досить запопадливе до Добр. Армії, союз з якою вже тепер принципово вирішується. Може від цього рішення залежити і те протиріччя, яке кидається в вічі в цій революції. З одного боку, говориться про незалежність Кубані, а з другого — в установленні ладу на Кубані вбачається початок оздоровлення й відбудови Росії, чим саме й мотивається необхідність походу Добр. Армії в першу чергу на Кубань.

Можна гадати, що не обійшлося без впливу проводирів Добр. Армії та її приятеля отамана Філімонова (в кожному разі, як свідчить Денікін — т. III, ст. 139 — надсилька делегації викликала деякі побоювання і у Добр. Армії і у Отамана), і при обіграни делегації на Україну; кубанським українцям Рябоволу й Безкровному були протипоставлені російські патріоти Каплін та Скобцов, горцю Султан-Шахим-Гірею, котрий віддавав свої симпатії українцям — Омельченко Г., хоча й чорноморець, але гравший тоді на московській сопільці.

Побоювалися наближення до України не тільки добровольці, але й ура-козаки, вони боялися, як би Рябовол з Безкровним «не продали» Кубань, і один з проводирів їх І. Макаренко іде й собі слідком за делегацією до Київа.

Використовуючи незгоду між куб. офіцерством і Урядом та Радою, було зроблено ще один крок, щоб усунути небезпеку можливих неприємних рішень Ради й Уряду в справі взаємовідносин Кубані з Україною. Добровольці підказують Філімонову, котрий підтримував то одну, то другу сторону, що треба змінити конституцію, — поширити права Військового Отамана й обмежити права Законодавчої Ради й Уряду. Використовуючи постанову Ради про посилку делегації на Україну, Філімонов збирає 30-V в ст. Мечетинській

*) Ген. А. С. Лукомський. «Ізъ воспоминаний». «Архівъ Русской Революції», т. VI, Берлін, 1922 р., ст. 85.

офіцерів, яким жаліється на своє безправіє, на те, що Рада й Уряд одняли у нього отаманські права. Але з цього нічого не вийшло. Вся справа обмежилася одинокими погрозами: «давно треба б їх перебити, переколоти»*); більшість офіцерства не підтримала. Однаке це вплинуло на Уряд. Як оповідає ген. Денікін**) — «Пізно вночі до нього прийшли цілком змішані Бич — голова Уряду і полк. Савицький — член Уряду по справах військових; вони заявили, що готові усунутися, якщо їх діяльність визнається шкодливою, але просили захистити їх від самосуду, до якого Отаман підштовхує офіцерство».

Неодностайність офіцерства значно ускладняла намічений державний переворот. Частина його могла отверто стати на бік Уряду і потягти за собою й козаків, а Уряд, спираючися на них, міг, вважаючи себе вільним від всяких обов'язків перед Добр. Армією, звернутися до німців і українців, що цілковито закривало шлях Добр. Ар. на Кубань. Зрозумівши це, Денікін тісі ж ночі пропонує листом Філімонову припинити акцію і «не ускладнюти і без того серйозну кризу Добр. Армії» (потім Філімонов не раз жалівся: «Я хотів ще в Мечотці покінчить з Урядом і Радою, та ген. Денікін не дозволив»***).

Делегацію Законодавчої Ради стрінули в Київі дуже тепло. Але тут вона побачила, що урядові українські кола зле поінформовані в кубанських справах і можливі взаємовідносини України й Кубані уявляють собі зовсім не вірно. Гетьман Скоропадський спочатку був не від того, щоб призначити на Кубань просто якогось генерал-губернатора. Відповідна інформація з боку делегації швидко усунула геть помилкові уявлення офіційних проводирів України, і ґрунт для обговорення можливих відносин було знайдено. Одні — представники Україн. Уряду — уявляли собі Кубань автономною, або хоча б і федерацівною частиною України; другі — члени кубанської делегації — настоювали на федерацівному звязку. Непримиримого розходження й суперечок по суті не було, й тому, незалежно від остаточного формального визначення форм співжиття України з Кубанщиною, не вимагаючи ніяких гарантій, Український Уряд тепер же, негайно давав кубанцям відповідну кількість гармат, набоїв, рушниць і обіцяв допомогу живою військовою силою (шляхом висадки десанту на Тамань). Лінейським делегатам, Капліну та Скобцову, Київ прийшовся не до смаку, й вони поспішили повернутися на Дон, де повели серед кубанців агітацію проти спілкі з Україною й за союз з Добр. Армією.

Крім делегації Законодавчої Ради, прибула трохи пізніше до Київа ще одна делегація — безпосереднь з Кубані. Свідомі кубанські українці, що залишилися під большевиками, мали можливість добре спостерігати розвиток подій і відносин в Краю. Вони ясно ба-

*) Г. Покровський. «Денікінщина», ст. 27.

**) Денікінъ, т. III, ст. 140.

***) Денікінъ, т. III, ст. 141.

чили й розуміли, що поворот на Кубань Добр. Армії надто загострить антагонізм між кубанськими росіянами й українцями, зміцнить уракозацьку партію, й якщо не задавить, то значно затримає процес пробудження національної свідомості місцевого українського населення. Беручи на увагу ті надії на визволення від большевиків, які населення покладало на Україну, те нетерпляче очікування допомоги з її боку, яке тоді панувало в масах, що перехворіли вже на большевізм і не знали, як його позбавитися, Кубанська Українська Національна Рада посилає в Київ просити допомоги делегацію на чолі з присяжним адвокатом Т. О. Левицьким, бувшим до приходу большевиків особистим секретарем голови Уряду Л. Л. Бича*).

Делегація Кубанської Української Національної Ради виступила цілком незалежно від делегації Законодавчої Ради. Їй також було обіцяно надіслати допомогу Кубані.

Новочеркаська постанова кубанців. Ознайомившися з положенням на Україні і з'ясувавши, що вона може дати Кубані, делегація Ради повідомила про це Уряд і радила йому вкупі з Радою переїхати до Новочеркаську, де б можна було, не підпадаючи впливам Добр. Армії, остаточно вирішити справу, з ким Кубань мусить в'язати свою долю надалі. Щоб не залишати козаків одних з Філімоновим і його оточенням, що могли сказати, що Рада й Уряд кинули козаків, та повторити спробу державного перевороту, Рада уповноважує розвязати це питання київську делегацію і ще де-кількох своїх членів на чолі з головою Уряду.

Зібралися в Новочеркаську вирішити долю Кубані делегати, що повернулися з Києва: Безкровний К. Я., Каплін П. М., Омельченко Г. В., Скобцов Д. Е. (Рябовол і Султан-Шахим-Гірей залишилися ще там), представник голови Уряду при Донському Отаманові Макаренко П. Л. і прибувші з Мечетинської: Бич Л. Л., Білий Г. А., Білий С. Г., Манжула С. Ф., Номітков А. А., Настрої більшості членів наради скилиялися в бік Добр. Армії. Проти спілки з Україною вони були ніби тому, 1) що Україна, на їх думку, «мало давала» Кубані в політичному відношенню (сподівалися лише на автономію), 2) що треба було «йти під німця», 3) що на Україні була не демократична влада генерала Скоропадського, 4) і, нарешті, тому, що Україна негайно допомоги живою силою не давала і, здавалося, сама не мала її досить, а Добр. Армія була під рукою напоготові вирушити в похід кожної хвилі (командування її вимагало від кубанців негайного рішення, щоб знати, в який бік йому посунути свої сили). Крім того, де-хто знову таки боявся Філімонова, що залишився був з Радою і козаками і на цей раз напевно вже, при активній підтримці Добр. Армії, учинив би «пере-

*1) Т. О. Левицький — городовик, родом з Поділля, оселився на Кубані після скінчення Харківського Університету, працював в кубанській кооперації; завше брав діяльну участь у всіх національно-українських починах на Кубані; в 1917 р. репрезентував останню в Українській Центральній Раді. Р. 1921 в Катеринодарі його розстріляли большевики за «контр-революційну діяльність».

ворот». Не обійшлося й без спроби Добр. Армії безпосереднє вплинути на учасників наради.

З'явившися на нараду (10/23 червня), ген. Алексеев виступив з рішучою заявою, що не допустить об'єднання Кубані з Україною, і якщо це станеться, то це буде зрада. Навіть ставши приватним чоловіком, в разі справа Добр. Армії ляснула б, він ніколи цього не забуде. Об'єднання Кубані з Україною примусить Добр. Армію податися геть на Волгу, де союзники сподіваються утворити новий східний фронт, і боротьба проти німців все одно буде продовжуватися на російській території, тому він не радить кубанцям вступати будь в які балачки з ними. Якщо ж того будуть вимагати обставини, то слід обмежитися лише торговельною умовою, але ні в якій разі не торкатися питань політичних або територіальних. Що до Добр. Армії, то вона ні за яку ціну не стане балакати з німцями.

На це відповів Бич, кажучи що кубанці — не зрадники, що вони також дбають про відбудову Росії тільки іншим шляхом, ніж думає це зробити Алексеев. На їх думку, треба відбудувати й об'єднати спочатку Кавказ, Кубань, Україну, потім ще які частини Росії і т. д., поки не повстане вона вся.

При голосуванні тільки три чоловіки — козаки — К. Я. Безкровний, С. Ф. Манжула та черкес — А. А. Номітоков стали на бік України, більшість на чолі з Л. Л. Бичем голосувала за союз з Добр. Армією*).

Певно, якби Л. Л. Бич з його тодішнім авторитетом і впливом висловився за Україну, то наслідки голосування були б зовсім інші. Здавалося, більш докладний не поверховий розрахунок мусів штовхнути в бік України. Вона все ж таки була державою з урядовим апаратом, власною територією, населенням, грішми, великим військовим майном і власним, хоча й невеликим, але в де-кілька раз більшим від Добр. Армії військом, яке годилася послати проти большевиків на Кубань (крім того, в залежності від обставин можна було легко одержати допомогу німецької армії). Добр. Армія ж була

*) Кубанський Уряд, як пояснював Л. Л. Бич, був проти приєднання до України тому, що, на його думку, автономія, яку пропонував Україн. Уряд Кубанщині, давала ніби можливість німцям поширити її на останню умову, складену з Україною зо всіма її наслідками. Безперечно був ще й страх залишитися без Добр. Армії. Погрози останньої кинути кубанців самих, якщо вони підуть на зближення не то що з Україною, а навіть і з Доном, примушують керуючі кубанські кола хитрувати: ім хочеться й Добр. Армії не загубити й Україну з Доном використати. Звідциль подвійність політики: Бич особисто доводить Краснову необхідність і користь федерацівного звязку Дону й Кубані в формі Доно-Кавказького Союзу, а його уповноважений при Донському Отаманові П. Макаренко за всяку ціну затягає реалізацію цього Союзу і тим часом пропихає через Дон набої, гармати й інші грузи, що йдуть для кубанців з України. Рябовол в Київі урочисто проголосує, що «Кубань хоче жити в цілковитому єднанні з Україною», а Бич в Новочеркаську сдається з Добр. Армією і українськими набоями та рушницями, що во ім'я звязку з Україною відпускаються йому, озброюючи не тільки кубанські, а й добровольчі частини.

невеликою мандрівною політично-військовою організацією, яка не мала ні власної території (як раз гостювала у донців), ні населення, яке збільшувало б її ряди, ні грошей, ні військової бази, ні майна, ні урядового апарату.

«Мало давала Україна» — автономію, — але це остаточно вирішено не було, і можна було погодитися й на федерації. А Добр. Армія досі не обіцяла навіть і автономії. «Недемократичність генеральської влади Скоропадського», — це так, цього не заперечували й прихильники спілки з Україною, і це було слабим місцем їх позиції. Але хіба демократизм добровольчеських генералів був вже таким безсумнівним?

«Іти під німця». — Приклад Грузії, Литви, Естонії показав, що це було лише тимчасово й коштувало не так уже й дорого.

«Філімонов». — При відповідній підготовці його «переворот» можна було паралізувати чи стрінути в залежності від обставин контрреворотом і при тім на законних підставах.

Не слід було забувати й лютневої постанови приватної наради Законодавчої Ради про федерацію з Україною.

Але... ступили не в той бік, і вся історія Кубані пішла зовсім іншим шляхом, чим це могло б бути. Все, що потім сталося, було лише логічним наслідком новочеркаського голосування.

«Ой, москалю, ой, москалю,
Ой, що так худо робиш,
А що наше Запорожжя
Уже в кінець переводиш?
Ой, не жалуйте, запорожці,
Ви на московські генерали,
А жалуйте запорожці,
Да на свої вражі пани.
Бо вони пани — пребісові сини,
А все вони наростили:
Що всі степи, усі плавні
Москалеві уручили»

(*Народна пісня**),

співали колись Запорожці...

Спроба самостійної організації південного сходу. «Доно-Кавказький союзъ». Ще раніш, після вищезгаданої постанови Ради (2/15 травня), Донський і Кубанський Уряди порозумілися між собою; визнали взаємно існуючий між Кубанню і Доном кордон і зобов'язалися допомагати один одному. Своїм завданням вони ставили боротьбу з большевізмом, яка мала ціллю «відновлення на територіях Дону й Кубані твердого державного ладу й забезпечення на майбутнє політичної та економічної свободи народів, що заселюють Донську й Кубанську Области». Для здійснення цього завдання мусіла бути

*) М. Драгоманів, цит. праця, розділ I, ст. 132.

утворена спільна рада, яка розробила б план боротьби з большевиками і керувала б військовими операціями. «Щоб тепер же розріжнені частини Росії могли уявити більш[†] могутню політичну силу» визнано було необхідним «створення на півдні Росії міцного державного формування, на федеративних підставах», в склад якого повинні були ввійти і Дон і Кубань, як повновласні члени федерації*).

Але коли Отаман Краснов реально поставив питання про утворення цього формування, то кубанці почали хитрувати й зволікати.

28 червня (н. с.) Краснов скликає нараду в складі: від Дону він, Краснов, Богаєвський, Епіфанов, від Кубані П. Л. Макаренко, від горців Коцев, від Астраханщини князь Тундутов і його помішник. На нараді він викладає ідею утворення козацького союзу. Але де-хто з членів наради заявив, що складання про це договора зайве, бо існує договір Дону з Кубанню з приводу боротьби з большевізмом; особливо проти утворення союзу був представник Кубані, в наслідок чого Краснов отверто заявив, що організувати південно-східний союз не можливо, бо цього не бажають кубанці. Нарада ця скінчилася нічим. П. Макаренко зібралася було завітати до Краснова й скласти заяву, що «кубанці — не вороги ідеї південно-східного союзу, але на поспішне втілення його в життя в сучасних умовах не можуть погодитися», проте візит не відбувся, бо Краснов «від'їхав».

Через де-кілька днів (4 липня н. с.) Краснов знову скликає нараду під своїм головуванням в складі: проф. Овчінников, кн. Тундутов, Добринін, П. Макаренко, голова Астраханського Уряду Криштофович, начальник штабу Астраханського Війська Решетін, Коцев.

Тримаючися свої таємниці зволікання, Макаренко робить з самого початку заяву, що

«його присутність не санкціонує від імені Кубані тих рішень і постанов, які може ухвалити зібрання», і що він може «взяти участь в дебатах про південно-східний союз, якщо вся дальша праця в розвитком переговорів і рішень з приводу цього ж питання, які велися й були приняті Кубанським і Донським Урядами».

Нарешті ж, коли було заслухано першу частину проекта декларації, він офіційно заявляє, що

«Кубанський Уряд і Отаман застерігають собі право погоджуватися чи не погоджуватися з текстом декларації в цілому, чи внести в неї ті чи інші зміни й поправки, як по суті, так і в деталях».

Більшість присутніх зажадала, щоб зобов'язати Куб. Уряд подати протягом певного часу свою думку по суті питання, яке обговорюється. Краснов висловився за тижневий строк і навіть давав Макаренкові авто, щоб той скорше міг дістати остаточну відповідь свого Уряду. Але Макаренко ухилився, запевнивши, що «Кубанський Уряд також, як і Донський, є горячим прихильником організації

*) Покровський. «Деникинщина», ст. 25.
Деникинъ, т. III, ст. 67.

на півдні Росії міцного державного формування»*). Він мусив за всяку ціну не допустити справи до остаточного вирішення, бо це висувало перед кубанцями неприємну необхідність розвязувати слизьке питання, з ким рвати — чи з Добр. Армією, чи з Доном. Річ в тім, що 21/VI в селі Пісчанокопському, вже біля кордонів Кубані, Куб. Отаман в присутності Уряду заявив Денікові, що Краснов уже двічі викликав телеграмою його, Отамана, й голову Уряду для підпису умови про Доно-Кавказький Союз. Денікин на це відповів:

«Проти Доно-Кубанського об'єднання і Доно-Кавказького Союзу в принципі нічого не маю, але звільнити Кубань для того, щоб вона стала в васальну залежність від Германії, я не згоден. Якщо хочете — ідьте. Але тоді завтра ж я зверну Добр. Армію з Катеринодарського напрямку на Царицин»**).

Кубанці не поїхали...

Через де кілька днів було вироблено проект конституції союзу, що мусів називатися «Доно-Кавказьким Союзом» (див додаток. №2). У вступній декларації говорилося, що

«з огляду на державну необхідність Отамани Всевеликого Війська Донського, Війська Кубанського, Війська Астраханського, Війська Терського й представники Союза Горців Північного Кавказу, беручи на себе всю повноту верховної державної влади — цим проголошують суверенність Доно-Кавказького Союзу».

Союз цей складався з самостійних держав: Всевеликого Війська Донського, Війська Кубанського, Війська Терського, Війська Астраханського, Союза Горців Північного Кавказу й Дагестана та земель, які не мали власного державного устрою й не брали участі в уряді Союзу — це Ставропольська й Чорноморська губ., Сухумська й Закатальська округи та частини Воронізької й Саратовської губ.; очевидно, вони мусіли бути поділені між вищезазначеними повновласними членами Союзу.

На чолі Союзу стоїть верховна Рада, що складається з Отаманів і голови Союзу Горців. При Раді функціонує сейм, що виробляє загально-державні закони, які затверджує Рада. Союз має спільну армію й флоту, гроші, марки й тарифи, свій прапор, свою печатку, свій гімн, а також відповідних спільних міністрів. Союз є держава нейтральна і бореться лише проти большевиків на власній території, не допускаючи на неї ніяких чужих військ.

Проволікаючи справу, кубанці замісьть Доно-Кавказького Союзу висовували свій торішній витвір — «Південно-Східній», але проти останнього був Краснов, котрий не вірив в його життєздатність***). Звичайно, річ була не в авторському самолюбстві, а в чомуусь іншому.

Південно-Східній Союз з Росією не зрывав; його метою було передувати Росію на федераційних підставах — кожний член його

*) Покровський. «Денікинщина», ст. 28—30.

**) Денікинъ, т. III, ст. 69.

***) Красновъ. «Казачья самостійність». «Двухголовий орелъ». Берлін, 1/14 лют. 1922 р., вип. 25. ст. 23.

мусів увійти в склад її, як окремий штат, а більчим завданням — була допомога центральній російській владі в боротьбі як з зовнішніми, так і внутрішніми ворогами.

Доно-Кавказький же Союз мав проголосити себе, принаймні формально, суверенною федерацівною державою. Про Росію й звязок з нею нічого не згадув й відбудовою її не турбується, кажучи, що він бореться лише проти тих більшевицьких військ, які знаходяться на його території, і відносно всіх держав перебуває в стані нейтралітету.

Крім того, кубанців, відносно питання про прилучення до Доно-Кавказького Союзу, в'язала поруках і по ногах їх союзниця, Добр. Армія, котра не хотіла випустити їх з своїх рук. Якби Кубань вступила в склад Союзу, то Добр. Армії нічого не залишилося б робити на Північному Кавказі. Не йти ж російським генералам і офіцерам в найми до козацьких самостійників. Довелося б мандрувати куди інде. Зараз Кубань була для них усе, й вони міцно тримають її біля себе, не пускаючи її в Союз, тим паче що є й підходячий мотив: «Союз», який утворює Краснов — це німецька вигадка, він потрібний німцям. Офіційні ж проводирі Кубані хворіли на ворожнечу до німців і «блюли в'ernoстъ союзникамъ».

Одерявши (28/VII н. с.) проект декларації й конституції Доно-Кавказького Союзу, Кубанський Отаман поспішив передати їх Денікові «для ознакомлення», заявивши «в'ernoподданно», що коли Денікін заперечить, то він їх не підпише. Звичайно, що той заперечив*), і Доно-Кавказький Союз залишився на папері.

Між іншим, для розуміння Денікина й дійсної ролі Краснова та його поведінки цікавий лист Денікина до голови Донського Уряду ген. Богаєвського з 10/23 серпня 1918 р., з приводу проекта декларації Доно-Кавказького Союзу, й уваги Краснова до нього.

«Утворення в жовтні 1917 р. Південно-Східнього Союзу в дійсності залишилося на папері», пише Денікін**).

«Успіхи більшевиків, розвал козацтва на Дону й Кубані, а також боротьба, що виникла на Терці, не дали можливості перевести в життя утворення Південно-Східнього Союзу. Нині обставини знову дозволяють вернутися до думки утворити міцний і дужий союз, який міг би відвернути нові іспити.

*) На думку Денікина (т. III, ст. 247—248.), «де які тези цього акту були цілком не сумісними з ідеологією Добр. Армії. Утворення «суверенної держави» в корні суперечило ідеї єдиної Росії. Утворення збройних сил «Союзу», які мають завданням «боротьбу з більшевицькими військами лише на його території», позбавляло всякої рації жертви добровольців, які приносилося во ім'я рятування Росії... Добр. Армія повинна була або стати внаряддям сумнівної обласної політики, яку творили Рада, Круг і насамперед перемінні настрої козацтва, або залишити «територію Союзу», попрощавшися з надіями на міцну політичну й військову базу, утворення якої потягло за собою стільки зусиль і жертв».

**) Лукомський. Арх. Рус. Рев. т. VI, ст. 99.

Зміною обстанови Дон і Кубань зобов'язані в значній мірі Добр. Армії, при допомозі котрої вигоняються большевики й нищиться влада черні.

Добр. Армія, котра має своїм завданням відродження єдиної великої Росії, кров'ю свою споріднилася з Доном і Кубанню й далі, перед виконанням свого основного історичного завдання, вона допоможе й Тереку звільнитися від большевиків (увага Краснова — «армія по-за політикою»).

При утворенню Південно-Східного Союзу в жовтні 1917 р. ніхто не мав ніяких сепаратистичних змагань, і автори ідеї Союзу гадали, що утворення Союзу необхідне лише тимчасово, до відбудови єдиної Росії.

Складена нині урядова декларація Доно-Кавказького Союзу викликає найсерйозніші заперечення:

1. Перш за все, утворюється враження, що мова йде про утворення постійної федеративної держави, цілком самостійної на взірець «самостійної» України. Автори цієї декларації ніби думають про узаконення розщеплення Росії, а не про її об'єднання (увага Краснова: «це не вірно»).

2. Цілком ігнорується Добр. Армію, котра допомагала Дону й Кубані в боротьбі з большевиками. Навіть більше: т. XIII дає право думати, що й Добр. Армія, яка перебуває на території Союза, може бути визнана ворожою (увага Краснова: «при чим тут Добр. Армія?»).

3. Включення в склад Доно-Кавказького Союзу Ставропольської губернії, в якій уже заведено лад на підставі розпоряджень Командування Добр. Армії, без осібного представника від губернії являється недопустимим.

Ця губернія може бути включена в Союз лише як повноправний член Союзу, бо її по розмірам і по значенню вона являється значною, і інтереси її й Добр. Армії мусять бути цілком забезпечені осібним її представником в Верховній Раді.

4. Т. IV установлює осібний пропор держави в той час, коли навряд чи допустимо мати будь-який інший, помимо рідного Російського (увага Краснова: «згоден»).

5. Декларація не може включати в собі такі точки (пункти), як XII, XIII і XIV, котрі звязують дальшу політику держави, провадження якої покладається на Верховну Раду.

6. Точка XV особливо підкреслює змагання до «самостійності» й до дальнього розщеплення Росії (увага Краснова: «нічого подібного»). В наслідок всього, що викладено, не заперечуючи користі утворення Доно-Кавказького Союзу, вважаю необхідним:

1. Виразно визначити, що Союз утворюється *тимчасово* до відбудови Росії (увага Краснова: «само собою розуміється»);

2. Включити в склад запроектованої Верховної Ради представників Добр. Армії й воєнного генерал-губернатора Ставропольської губернії (увага Краснова: «можна»);

3. Командуючим збройними силами Союзу призначити Командуючого Добр. Армією (увага Краснова: «ніколи»).

4. Остаточна редакція декларації мусить бути вироблена після скликання великого Круга на Дону й Ради на Кубані, при участі представників Добр. Армії, ігнорувати котру недопустимо (увага Краснова: «цілком вірно, але при чим тут Добр. Армія?»).

Денікін — отвертий єдинонеділімець до дріб'язку. Самостійність, навіть тимчасова, для нього — лихо, яке треба ослабити й знейтралізувати всячими засобами. В справі відбудови Росії першу роль мусять відогравати він і Добр. Армія, все останнє повинно бути в їх руках лише знаряддям.

Краснов не безумовний і небевоглядний самостійник. Повна самостійність — лише переходова фаза. Але він не хоче бути знаряддям

в руках Денікина й Добр. Армії і не визнає за ними права на першество в цій справі, не відмовляючися працювати з ними поруч.

Досить влучно характеризує поведінку Краснова ген. Лукомський:

«Донський Отаман ген. Краснов, вступаючи в згоду в німцями, вів подвійну гру й, страхуючи Дон від усіх випадковостей, лише «тимчасово», «з стратегічних (як він висловився) міркувань» хотів приєднати до Дону частину сусідніх губ.... почувалося, що він в решті решт не відділяє Дону від Росії на боротьбу з Радянським Урядом до краю піде й поведе за собою Дон»*).

Дійсно, сам Краснов каже про себе:

«Отаман зізнав, що всі козаки на Москву не підуть. Отаман відчував, що у нього нема сили примусити їх піти, і тому робив все можливе, щоб вони пішли самі»**).

Старий Алексеєв краще від Денікина розумів Краснова й намагався стримувати свого упертого самозалюблених співробітника від загострення відносин з Доном, доводячи йому сучасну залежність Добр. Армії від нього.

«Мушу отверто сказати Вам», писав він 30 червня Денікинові, «що загостреність (між Красновим і командуванням Добр. Армії), яка доходить до крайньої межі й менш усього основана на сутті справи, ніж на характері зносин, на тоні паперів і телеграм, паралізує цілком усю працю. Ми залежим від Дону ще багато де в чому... Якщо не одержу грошей (від союзників), то єдине джерело — знову звернутися до Дону, бо Ви знаєте, що на Кубані нічого не можна одержати. При наших відносинах не знаю, яким шляхом доведеться мені йти, щоб забезпечити існування ще на місяць, необхідний для обов'язкового виходу нашого на Волгу. Тільки там я можу сподіватися на одержання засобів. Залишаючися в глухому кутку Кубані, ми мусімо через 2—3 тижні поставити безповоротно питання про ліквідацію Армії. Мій особистий висновок такий, що загилення наше на Кубані може привести до загибелі, що обстанова кличе нас на Волгу»***).

Між іншим, цікаво, що сам Алексеєв, очевидно, придивившися до кубанців під час походу, не покладав на них великих надій, що до повної слухняності й безумовної підтримки Добр. Армії. Свого погляду він не змінив навіть під час успіху.

2/15 серпня, на передодні захоплення Катеринодару, він з приводу походу в глиб Кубані, висловлює ген. Лукомському

«сумнів, чи вірно обірано напрямок. Один час він невідступно відмовляв від цього ген. Денікина, настоюючи на необхідності вийти на Волгу. Тепер, звичайно, балакати про це важко, бо з огляду на обстанову, що утворилася, Добр. Армія надовго буде прив'язана до півдня Росії, але він особисто, мабуть, незабаром переїде до Сибіру»†).

Якби не було серед кубанців, що опинилися на Дону, діячів, які хапалися за полі Денікина, то можливо, що Добр. Армія під впливом авторитету Алексеєва пішла б собі геть в протилежний від Кубані бік.

*) Лукомський. Арх. Рус. Рев., т. VI, ст. 87.

**) Красновъ. Арх. Рус. Рев., т. V, ст. 223.

***) Лукомський. Арх. Рус. Рев., т. VI, ст. 84.

†) Лукомський, там же, ст. 84.

Так, чи сяк, а справа Добр. Армії на Північному Кавказі була урятована новочеркаським голосуванням кубанців, і вона того ж дня (10/23 червня) вирушила на Кубань*). Треба було поспішати, поки не посунуло туди українське військо, що також, як і передача військового майна, мало статися незалежно від початку переговорів про спілку між Кубанню й Україною. Українське командування призначило для десанту на Кубань дивізію ген. Натієва, і вже було наказано стягати її до залізниці для посадки. Це дуже занепокоїло Добр. Армію. Чи з Азовського чи з Чорноморського побережжя ця дивізія могла скорше дійти до Катеринодару, ніж Добр. Армія від ст. Мечетинської й Єгорлицької. Настрої, що панували серед населення Кубані, вичікування ним допомоги з боку України не могли не бути відомі Добр. Армії. Не було ніякого сумніву, що коли ген. Натієв зі своєю дивізією прийде на Кубань першим, то Добр. Армії там нічого буде робити; знову доведеться їй мандрувати, пошукуючи бази й плацдарму, або ліквідуватися.

Добров. Армії допоміг в цій справі один з високих урядовців українського військового міністерства. Чи через саботаж чи через зраду його, але справу десанту дивізії Натієва було так затримано, що коли дивізія, нарешті, одержала можливість вирушити, то Добр. Армія брала вже Катеринодар і Новоросійськ, чому намічену операцію й було скасовано**).

Всі підкresлення в книжці належать авторові.

*) На початку походу сили Добр. Армії складалися з 5 полків піхоти, 8 полків кінноти й $5\frac{1}{2}$ батарей — разом коло 9 тисяч багнетів та шабель і 21 гармата; не менше 75% Добр. Армії складали кубанці.

**) Д. Дорошенко. «Де-що про закордонну політику Української Держави в 1918 р.». «Хліборобська Україна», р. 1920—1921, зб. II—IV, ст. 56—57.

ДОДАТКИ.

1-Й.

Резолюція педагогічної секції І Кубанського Вчительського Вільного З'їзду в літі р. 1917.

«1. Принципово погодитися з потребою негайного заведення в Кубанському Краю навчання рідною мовою, але російська мова лишається як державна. Увага. По людних пунктах Краю, де крім українського, є й великоруське населення, повинна бути й російська школа. Взагалі в кожному людному пункті число шкіл українських і російських повинно бути пропорціонально числу людей, які говорять тією чи іншою мовою. 2. Прохати дирекцію народніх шкіл за допомогою Кубанської Української Ради, Тов—ва «Просвіта» та Т—ва «Шкільна Освіта» організувати влітку біжучого року курси для підготовування потрібного числа вчителів, які могли би навчати й викладати українською мовою. 3. Вчителі станиць з українським населенням повинні зараз же подбати про розповсюдження ідеї українізації школи. 4. З осени 1917 року навчання українською мовою завести по всіх селах краю з українським населенням — у перших класах. 5. Курс навчання в початковій школі повинен тягтися чотири зими. Увага. Якщо бував з наступного року й не буде заведений в школі чотирьохрічний курс, то це не повинно бути перепоною заведення навчання українською мовою. 6. Перший та другий рік навчання провадяться виключно українською мовою. Навчання російської мови, як мови державної починається з третього року вчення; всі предмети викладати до кінця курсу українською мовою. 8. З осені почати викладання української мови в школах початкових, виших початкових та середніх. 9. Дуже потрібно, щоб на початок шкільного року було видано багато підручників для 1 класу. 10. Потрібно негайно приступити до найширшого видання української дитячої літератури. 11. При Кубанському відділі Всеросійської Учительської Спілки утворити комісію для широкої розробки педагогічних питань та для найскоршого здійснення постанов З'їзду з приводу українського питання».

2-Й.

Проект Доно-Кавказского Союза*).

1. Доно-Кавказский Союз состоит из самостоятельно управляемых государств: Всевеликого войска Донского, Кубанского войска, Терского войска, Астраханского войска и Союза Горцев Северного Кавказа и Дагестана, соединенных в одно государство на началах федерации.

2. Каждое из государств, составляющих Доно-Кавказский Союз, управляется во внутренних делах своих согласно с местными законами на началах полной автономии.

3. Законы Доно-Кавказского Союза разделяются на общие для всего союза и местные, каковые каждое государство имеет свои.

*) Покровский. «Деникинщина», Берлін. 1923, ст. 31—33.

4. Доно-Кавказский Союз имеет свой флаг, свою печать, свой гимн.
5. Во главе Доно-Кавказского Союза стоит верховный совет из атаманов (или их заместителей) Донского, Кубанского, Терского, Астраханского и главы Союза Горцев Северного Кавказа и Дагестана, избирающих из своей среды председателя, который и приводит в исполнение постановления верховного совета.
6. При верховном совете периодически собирается не менее раза в год сейм представителей от населения государств, входящих в Доно-Кавказский Союз.
7. Сейм собирается распоряжением верховного совета, объявленным через его председателя и вырабатывает общегосударственные законы, утвержденные верховным советом.
8. Доно-Кавказский Союз имеет общую армию и флот. Командующий всеми вооруженными силами Союза назначается верховным советом.
9. Доно-Кавказский Союз имеет следующих общих министров, назначаемых верховным советом: иностранных дел, военного и морского, финансов, торговли и промышленности, путей сообщения, почт и телеграфов, государственного контролера и государственного секретаря.
10. Временной резиденцией правительства Доно-Кавказского Союза об'является г. Новочеркасск.
11. Доно-Кавказский Союз имеет общие: монетную систему, кредитные билеты, почтовые и гербовые марки и общие тарифы: железнодорожные и портовые, а также почтовые и телеграфные.
12. Доно-Кавказский Союз, провозглашая себя самостоятельной державой, об'являет вместе с тем, что он находится в состоянии нейтралитета, не будучи в положении войны с какой либо державой мира, борется лишь с большевицкими войсками, находящимися на его территории.
13. Доно-Кавказский Союз намеревается и впердь поддерживать мирное отношение со всеми державами и не допускать вторжения на свою территорию никаких войск, хотя бы для этого пришлось отстаивать интересы свои и своих граждан вооруженной силой.
14. Доно-Кавказский Союз настоящим из'являет свое намерение вступить в торговые и иные сношения с державами, которые признают его державные права.
15. Границы Доно-Кавказского Союза очерчиваются на особой карте, при чем в состав территории входят: Ставропольская и Черноморская губернии, Сухумский и Закатальский округа и по стратегическим соображениям южная часть Воронежской губернии со станцией Лиски и городом Воронежом, а также часть Саратовской губернии с городом Камышином, Царицыном и колонией Сарепта.
16. Доно-Кавказский Союз выражает уверенность, что образование его будет благоприятно принято всеми державами, заинтересованными в его существовании, и что они не замедлят прислать своих представителей, равно как и Союз не замедлит послать свои дипломатические миссии к признавшим его державам».

Зміст

Стор:

Від Видавництва	3
Передмова	5

Вступ.

I. Союз України з Москвою. Поведінка Москви	7
II. Скасування царицею Катериною II Запорозької Січі	10
Заснування Чорноморського Козацького Війська
III. Переселення Чорноморців на Кубань. Порушення російським урядом їх прав і привілеїв. Заселення Чорноморії. Заснування Терського й Гребенського козацьких Військ. Кізлярське козацьке Військо. Моз- доцький козацький полк. Волзький козацький полк. Хоперський козацький полк. Стара Лінія. Переселення українців на Лінію. Утворення Кавказького Козацького Лінійного Війська. Полковий уріз Лінії. Утворення Кубанського Козацького Війська. Дальше заселення Кубані і Чорноморської губернії. Український і москов- ський елементи на Кубані. Козаки, іногородні, черкеси.	19
IV. Господарсько-фінансовий і освітній стан Кубані перед війною 1914 р.	36
V. Змагання російського уряду обмосковити Кубань і знищити її окремішність	44
VI. Соціально- побутові риси з життя головних мас населення Кубані ..	50
VII. Пробудження самодіяльності серед козацтва	59
VIII. Роля російської і козацької інтелігенції	64
Завдання, яке стояло перед проводирями козацтва	64

I.

Обласний Комітет і Військове Правительство.

Передреволюційні настрої на Кубані	67
Політично-громадська думка на початку революції	70
Упадок старої влади і утворення революційної	75
Катеринодарський Міський Громадський Виконавчий Комітет	75
Тимчасовий Кубанський Обл. Виконавчий Комітет	79
Комісари Тимчасового Уряду на Кубані	80
Станичні громадські виконавчі комітети	80
Перший Кубанський Обласний З'їзд	84
«Войсковая Рада» і «Войсковое Правительство»	86
Боротьба за владу	88
Від «Всероссійского Казацького Союза» до «Юго-Восточного»	99

II.

Незалежна Кубанська Народня Республіка і федерація з Україною.

«Кубанський Край» і «Кубанское Краевое Правительство»	107
Перший Кубанський Військовий Отаман полк. О. П. Філімонов і перший Голова Кубанського Краєвого Уряду Л. Л. Бич	109
Відношення російської демократії та іногородніх до праці Красової Ради ..	110
Перша спроба примирення між козаками та іногородніми	115
Друга спроба примирення, і згода між козаками та іногородніми	118
Кубанська Народня Республіка	123
Військо	123
Грошева справа	128
Апарат керування	128
Загальне положення і настрої	129
Війна проти большевиків	135
Евакуація Катеринодару	139
Похід до зустрічі з Добр. Армією	142

III.

Початок співробітництва з Добровольчою Армією.

Добровольча Армія	144
Новодмитрівська умова	150
Смерть ген. Л. Г. Корнілова і залишення Радою, Отаманом і Урядом Кубані	156

IV.

Кубань під владою большевиків.

«Северо-Кавказская Советская Федеративная Социалистическая Республика»	161
Большевицькі реформи	162
Реальні сили большевиків на Кубані	162
Розчарування в большевізмі і зріст протибольшевицьких настроїв	163
Повстання проти большевиків	165

V.

Добровольча Армія і кубанці на Дону.

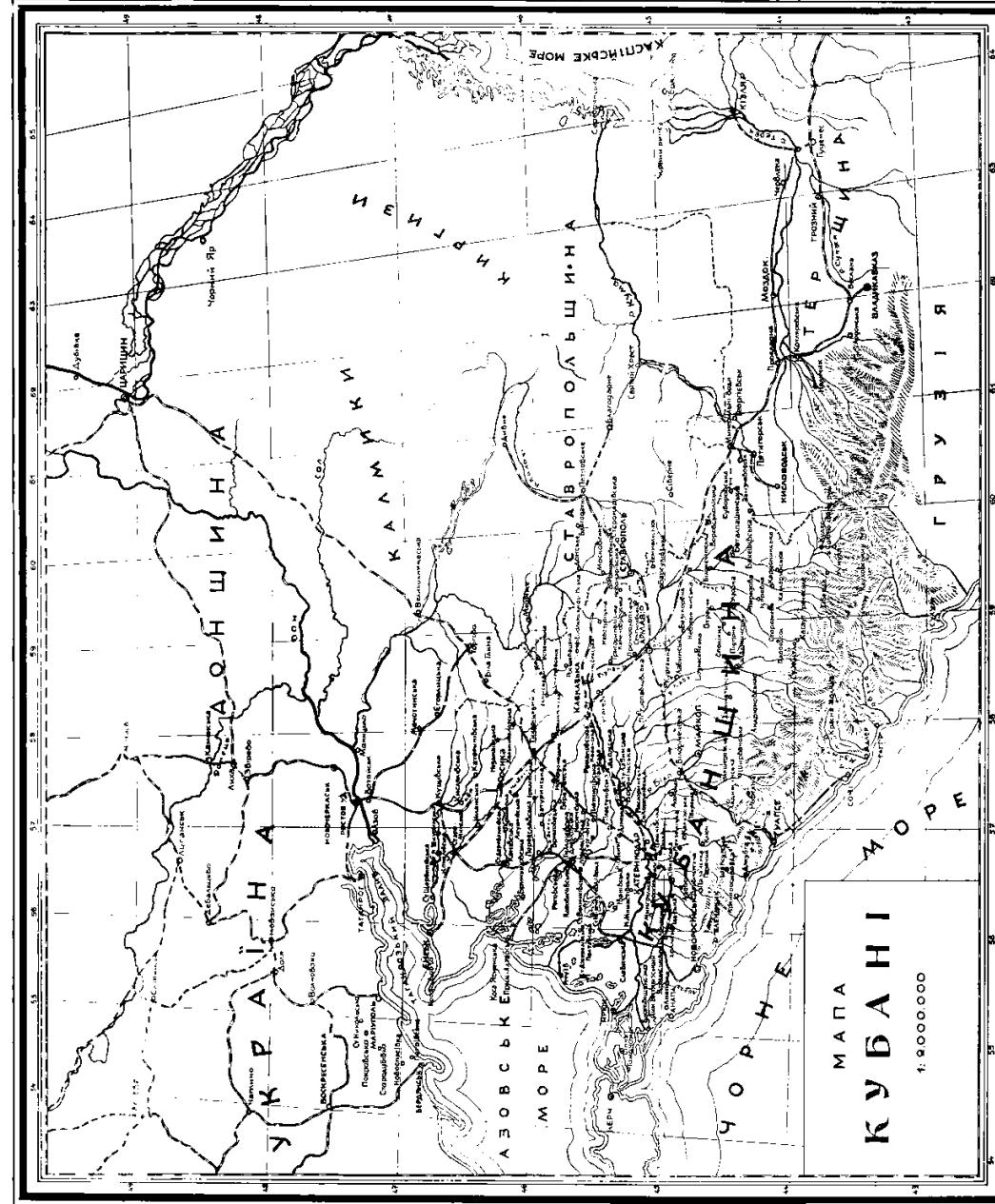
Становище Добровольчої Армії	167
Становище кубанців	172
Відношення Добр. Армії до Дону	176
Відносини з Україною	179
Новочеркаська поставка кубанців	183
Спроба самостійної організації південного сходу («Дено-Кавказский Союзъ»)	185

Додатки.

1. Резолюція педагогічної секції І Кубанського Вчительського Вільного З'їзду в літі р. 1917
2. Проект «Дено-Кавказского Союза»

193

193

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАЗІ
INSTITUT UKRAINIEN DE SOCIOLOGIE à PRAGUE**

Видання Інституту:

Вийшли:

1. *I. Ivasiuk.* Кубань. Економічний нарис. 118 ст.
2. *Суспільство* (La Société) Збірник I—II. Стор. 160+10.
3. *П. Сулятицький.* Нариси з історії революції на Кубані. Т. I. Стр. 196
4. *М. Ю. Шаповал.* До питання про організацію українських соціологічних студій. Ст. 20.
5. *Микола Шаповал.* Проблеми демократії проф. Т. Г. - Масарика. Ст. 12.
6. *Др. М. Мандрика.* Національні меншості в міжнароднім праві. Ст. 44.
7. *Його-ж.* Соціологія і проблеми суспільного виховання в Сполучених Штатах Америки. Стор. 10.

Друнуються:

8. Prof. F. Stcherbyna: La statistique agricole mondiale.
9. *М. Ю. Шаповал.* Соціально-політичні підстави українського відродження.

Готові до друку:

10. *Ю. Делевський.* Суспільні антагонізми.
11. Проф. Руд. Челлен. Держава як форма життя.
12. Проф. Крейчі. Позитивна етика.
13. Проф. Т. Г. Масарик. Чеське питання.
14. *П. Сулятицький.* Нариси з історії революції на Кубані. Т. II і III.

Адреса: Praha III. Šeříková, 4-III. Tchecoslovaquie.

**СУСПІЛЬСТВО
LA SOCIÉTÉ.**

Орган Українського Інституту Громадознавства в Празі, за редакцією

М. Ю. Шаповала.

Збірник I—II. 1925 р. Ст. 160+10.

Зміст: 1. Від Редакції. 2. Проф. Dr. Arn. Blaga: Розвиток соціології в Чехословаччині. 3. *M. Шаповал:* До організації українських соціологічних студій. 4. Проф. Чепін: Застій родинного побуту. 5. Проф. Ф. Щербина: Проблеми світової сільсько-господарської статистики. 6. Проф. Dr. L. Fon Vize: Начерк вибудування науки про суспільні відносини. 7. Dr M. Мандрика: Національні меншості в міжнародному праві.—Обговорення літератури.—Рецензії та бібліографія.—Замітки.—Хроніка Укр. Інституту Громадознавства.

Адреса: Praha III. Šeříková, 4-III. Tchecoslovaquie.

Друкар: «Legiografie», Praha-Vršovice, Sámová ul. 665.